GABRIELA CREŢIA

MORFOLOGIA ISTORICĂ A VERBULUI LATIN

Editura Universităţii din Bucureşti
1999

Gabriela Creția

Morfologia istorică a verbului latin

Gabriela Creția

Morfologia istorică a verbului latin

Editura Universității din București
1999

Referenţi ştiinţifici: **Prof. dr. I. FISCHER**
Prof. dr. Eugen CIZEK

Şos. Panduri 90-92, Bucureşti - 76235; Tel./Fax: 410.23.84

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale
CREŢIA, GABRIELA
Morfologia istorică a verbului latin / Gabriela Creţia - Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, 1999
256 p; 23,5 cm.
Bibliogr.
ISBN 973-575-406-1

811.124

1. INTRODUCERE

1.1. Lucrarea de față își propune să înfățișeze morfologia verbului latin atât sub aspectul ei s i n c r o n i c (structura formelor, sistemul), cât și sub cel d i a c r o n i c : evoluția formelor în traiectoria lor de la faza indo-europeană până la rezultatele romanice, traiectorie modelată de procesele de autoreglare din cursul latinității propriu-zise. Așadar, alături de descriere stă, pe cât este cu putință, explicarea.

1.1.1. Analizând natura și succesiunea morfemelor dintr-o formă verbală dată, și înfățișând metoda de decupare, mai simplă decât la nume, în elementele ei componente, am urmărit să evităm învățăceilor penibila memorare mecanica a formelor, adesea piedică generatoare de repulsie. Pe lângă definirea morfemelor, am semnalat fenomenele fonetice care le pot obnubila identitatea (alternanțe vocalice: *facio* / *feci*, rotacizări: -**sē*, sufixul conjunctivului imperfect > *-rē-*, asimilări **ad-facio* > *afficio* etc.).

1.1.2. Am subliniat permanent c a r a c t e r u l s i s t e m a - t i c al conjugării latine în limba clasică, rezultat al tendinței de organizare în opoziții, cel mai adesea, binare: diateza activă *vs* diateza pasivă, sferă a *infectum*-ului *vs* sferă a

perfectum-ului, mod al realitaţii (indicativ) *vs* mod al non-realităţii (conjunctiv) etc.

1.2. Pe lângă constatarea clarităţii articulaţiilor sistemului, se impunea urmărirea *evoluţiei* categoriilor şi formelor, ceea ce a implicat incursiuni în morfologia indo-europeană şi în preistoria limbii latine. Această investigare diacronică pune în lumină tendinţa de s i m p l i f i c a r e morfologică, proprie latinei, a elementelor moştenite. Astfel, a fost împins la periferia sistemului procedeul, de mare randament în indo-europeană, al alternanţelor vocalice, cele două serii de desinenţe, primare şi secundare, s-au contopit, modurile non-reale s-au redus la unul singur, aoristul şi perfectul s-au suprapus etc.

1.2.1. Urmărirea dinamicii formelor în cursul latinităţii propriu-zise ne-a impus diferenţierea între elementele nesistematice, sechele ale unui stadiu anterior (ca de pildă unele tipuri de teme de perfect, conjunctivele radicale, verbele anomale) şi liniile deschise, ascendente, regularizante, adesea de sorginte populară şi cu repercusiuni romanice (ca extinderea perfectelor în *-u-* / *-u̯-*, îmbinările adjectivului verbal în *-to-* cu verbul *habēre*, dezvoltarea conjugărilor în *-ā-* şi în *-ī-*, proliferarea verbelor "frecventative", regularizarea, sau eliminarea, verbelor anomale).

1.3. Arcul temporal al acestei priviri diacronice este în mod necesar larg: el cuprinde perioada de funcţionare a latinei înseşi, ca entitate lingvistică specifică, datată, convenţional

desigur, între secolele VI a. Chr. și VI p. Chr. și divizibilă, cronologic, în latină arhaică, clasică și târzie, iar stilistic în limbă normată ("scrisă", "literară") și limbă vie, vehiculată oral ("vulgară", "populară"). Cum reiese însă din cele de mai sus, coerența explicațiilor a pretins multiple incursiuni în faza târzie a limbii indo-europene, precum și în realitatea, mai tangibilă, a limbilor romanice.

1.4. Metodologia, mixtă, a apelat la principiile comparativ-istorice, pentru faza străveche și ultimă a latinității, iar termenii de comparație au fost mai ales greaca și celelalte limbi italice, mai rar sanscrita; respectiv, limbile romanice; la tradiționala interpretare filologică a segmentelor exemplificative, epigrafice și literare, precum și la perspectiva structurală, profund benefică studiului morfologic.

1.5. Cum nu există granițe stricte între diversele aspecte ale unei limbi, am abordat tangențial și alte domenii conexe morfologiei: foarte adesea am apelat la explicații **fonetice**; am pătruns în **sfera formării cuvintelor** discutând derivarea verbală (denominativă și deverbativă), prefixarea și compunerea; fără a ne asuma dreptul de a intitula acest studiu "morfosintaxă", am investigat mereu, cu moderație, dar neomițând liniile esențiale, funcționalitatea în enunț a formelor, **valoarea** lor **sintactică**; și, nu în ultimul rând, am specificat circulația unor forme la nivelul elevat al exprimării, sau la cel cotidian, punctându-le așadar **specificitatea stilistică**.

1.6. Am propus, la sfârşitul volumului, un set de texte, cu intenţia de a le oferi studioşilor un instrument comod de autoverificare.

1.7. În ansamblu, lucrarea a fost gândită ca un argument în favoarea ideii că sistemul verbal latin, în limpezimea şi coerenţa lui, ar putea fi considerat una dintre manifestările spiritualităţii latine; aceasta, se ştie, tinde să creeze, în orice domeniu, sisteme ordonate după parametrii unei geometrii riguroase.

*

Au dreptul la recunoştinţa noastră, şi le-o exprimam şi aici cu toată căldura, colegii care au avut amabilitatea să citească şi să comenteze, cu binecunoscuta Dumnealor competenţă, aceste pagini, făcându-ne preţioase sugestii şi observaţii: prof. dr. Eugen Cizek, prof. dr. Lucia Wald şi, în mod special, prof. dr. Iancu Fischer. *Omnibus, maximas gratias!*

De asemenea mulţumim colegelor noastre conf. dr. Florica Bechet şi asist. Simona Nicolae pentru sprijin tehnic şi suport moral.

*

Manualul de faţă se adresează în primul rând studenţilor în filologie clasică şi modernă, dar şi profesorilor

din învăţământul preuniversitar, doctoranzilor, cercetătorilor, ale căror preocupări ştiinţifice au contingenţă cu gramatica istorică. Nădăjduim să le fie de folos!

Ortografia este cea cerută de Academia Română, prin urmare şi de Editura Universităţii.

2. PRELIMINARII

REPERE INDO-EUROPENE

STRUCTURA MORFEMATICĂ A CUVÂNTULUI

2.1. Cea de a doua mare clasă a formelor flexibile, pe lângă cea a NUMELUI (ὄνομα, *nomen*), este cea a VERBULUI (ῥῆμα, *uerbum*). Aceste grupări, existente din indo-europeană, se perpetuează de aici în limbile antice şi persistă şi în cele moderne. Această dualitate conceptuală (prima clasă, statică, denotând fiinţe, obiecte, fenomene, iar cea de a doua, dinamică, procese şi stări) se reflectă în organizarea fiecăreia dintre cele două specii conform unor categorii proprii, de conţinut (*gen, număr, caz*, pentru nume, *diateză, mod, aspect, timp, persoană, număr*, pentru verb), iar în plan formal, în alcătuirea morfematică şi în flexiune, denumită tradiţional *declinare*, respectiv, *conjugare*.

Pornind de la câteva repere indo-europene, vom examina, deocamdată rezumativ, modul de funcţionare a categoriilor şi structura morfematică a formelor verbului latin.

2.2. În indo-europeană, procesul exprimat de verb putea fi conceput sub felurite unghiuri, reflectate în **categorii**. Astfel, el putea fi înţeles ca:

- săvârşit sau suportat (DIATEZĂ)
- constatat, sau dorit, sau închipuit, sau poruncit (MOD)
- aflat în desfăşurare; nedeterminat sau surprins într-un anumit moment; încheiat (ASPECT)
- concomitent, anterior sau posterior momentului vorbirii (TIMP)
- îndeplinit sau suportat de locutor(i), interlocutor(i) sau delocutor(i) (PERSOANĂ ŞI NUMĂR).

Unele dintre aceste categorii puteau fi intrinseci radicalului verbului în cauză (cum ar fi categoria aspectului: "dorm" nu poate fi decât durativ, "sar", numai momentan), altele aveau mărci morfologice caracteristice, cum se va vedea.

2.2.1. Deosebirea majoră faţă de limbile vechi care o continuă este aceea că indo-europeana **nu** îşi constituise un SISTEM complet pentru fiecare verb. Formele funcţionau independent una de alta, legate uneori doar de un semantism comun, dar adesea derivate din radicale diferite. Situaţia aceasta (numită în gramatici "supletivism") este încă bine reprezentată în greacă: de la radicalul **bher-* "a purta" (cu aspect durativ) se formează doar un prezent, φέρω, pe când aoristul ἤνεγκον (cu aspect momentan) este construit pe radicalul **enek-*. La fel în latină: *fero* < **bher-o*, dar *tetuli* < **te-tol-ai*, apoi *tuli*. Cf. şi numeroase alte cazuri din greacă, precum ὁράω "văd" cu

aoristul εἶδον şi viitorul ὄψομαι, ἐσθίω "mănânc" cu aoristul ἔφαγον, λέγω "spun" cu aoristul εἶπον etc. În alte cazuri, acelaşi radical furniza mai multe teme temporale: φημί "spun", ἔφην "spusei", lat. *dico* < **deic-o* / *dixi* < **deic-s-ai* etc.

Pe lângă temele "temporale" (în fapt, aspectuale) de **prezent**, **aorist** şi **perfect**, integrabile în modul **indicativ**, modul constatării obiective, existau şi teme modale de **conjunctiv**, de **optativ**, de **deziderativ**, moduri cu nuanţe şi cu aspecte morfologice specifice.

Se va studia (sub 3.2.-3.4.) felul în care latina a preluat, fructificat şi modificat moştenirea (temporal)-aspectuală şi modală indo-europeană.

2.3.1. **Cuvîntul** era, în indo-europeană, ca şi astăzi, o unitate operaţională totodată fonetică, morfologică şi lexicală. El cuprindea, în general, trei elemente formative, într-o ordine determinată:

- RADICALUL (R), purtător al sensului lexical (**bher-* "a duce").
- SUFIXUL (S), cu rol fie derivativ (ca *-*sk*-, din gr. γιγνώσκω şi lat. *nosco*), fie gramatical (ca *-*ie*- / -*i*-, din εἴην / εἶμεν şi *siem*, *simus*, marcă de optativ).
- DESINENŢA (D) cu rol gramatical complex, care putea indica diateza, timpul (în măsura în care desinenţele *primare* erau aplicabile prezentului şi perfectului, iar cele *secundare* aoristului şi

timpurilor preterite), modul (imperativul avea desinențe specifice), persoana și numărul.

În această schemă tripartită RSD se putea integra, între sufix și desinență, VOCALA TEMATICĂ (VT) cu timbru alternat *ĕ/ ŏ.* Așadar

fie R S D (lat. *leg-ē-mus*)

fie R S VT D (lat. *leg-i-mus* < **leg-ĕ-mos*).

Formele constituite conform primei scheme sunt numite **atematice**, celelalte, care cuprind și VT, **tematice**.

2.3.2. Stabile în consonantismul lor, radicalele, sufixele și desinențele erau, în indo-europeană, **supuse alternanței vocalice**, adică modificării de timbru și/sau de cantitate a vocalei pe care o cuprindeau. Alternanța cuprindea cinci grade: *ĕ / ē / ŏ / ō/ Ø*. (Denumirea ultimului grad, "zero", semnifică absența vocalei și constituie și el, prin opoziție, marcă morfologică). Exemple: Radicalul **gen-/ *gon-/ *gn-* apare astfel alternat în greacă: γέν-ος, γόν-ος, γί-γν-ο-μαι; sufixul de agent, caracterizat de consoanele *t* și *r*, este atestat cu toate cele cinci grade: *ĕ*: γενέτειρα (< *-*ter-ya*), *ē* : γενετήρ, *ŏ* : γενέτορα, *ō*: γενέτωρ, Ø: lat. *genetrix*[1]. În principiu, dacă, într-o formă dată, radicalul are grad plin, sufixul are grad Ø.

Nefiind locul aici să dezvoltăm complexa problemă a jocului alternanțelor și a rolului capital al fonemului *ə* (*șva*), îndrumăm cititorul spre lucrarea, fundamentală, a

---

[1] Meillet-Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, § 241.

lui Benveniste, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, 1935, şi la tratatele de indo-europenistică menţionate în bibliografie.

2.3.3. Radicalul, dar numai el, putea comporta şi o variantă "infixată": între vocală şi consoana a doua a unui radical triliter (CVC) se insera un infix, nazala dentală *n*, care exprima, originar, orientarea procesului spre o realizare totală şi precisă[2]: astfel, **yeug-* "a lega" stă la baza prezentului latin *iu-n-g-o* (cf. *infra* 4.1.4.).

2.3.4. Radicalul putea fi precedat de un element **reduplicativ**, constând din consoana lui iniţială şi o vocală (de timbru *i* sau *e*): de la radicalul **ten-* " a întinde" se formează, în greacă, prezentul τι-ταίνω şi perfectul τέ-τα-μαι, în latină perfectul *te-tend-i* (*infra* 4.1.3. şi 5.1.2.3.).

2.3.5. Desigur, în cazul unui cuvânt derivat din altul, preexistent, radicalul putea fi precedat de un *prefix*, cu rol de precizare a sensului lexical.

2.3.6. În sfârşit, rol morfologic adiuvant putea avea şi **locul accentului** (situaţie bine păstrată în sanscrită, dar nu în greacă şi latina, unde accentul este supus unor limitări mecanice).

2.3.7. Cum s-a putut observa, termenul **temă** a fost folosit mai sus, dar nu apare între elementele constituente ale cuvântului. El desemnează *ansamblul* alcătuit din radical, sufixe

---

[2] Monteil, *Éléments de phonétique et de morphologie du latin* (vers. span. 1992, p. 329).

(derivative, indicatoare ale tipului flexionar sau modal-temporale) şi, când este cazul, vocala tematică. Acest ansamblu (T) rămâne stabil într-o paradigmă dată; modificări suferă **numai** desinenţele, care marchează, cum s-a spus, specificitatea funcţională a cuvântului în enunţ (*infra*, 4.2.).

2.3.8. În terminologia lingvistică este denumită **morfem** unitatea minimală care dă naştere unor opoziţii gramaticale. Aşadar, toate elementele constituente ale cuvântului sunt **morfeme**. Excepţie face (deşi nu în viziune unanimă) radicalul, purtător al înţelesului lexical, denumit de aceea **lexem**. Morfemele au o *funcţie actualizantă*, îngăduind ca noţiunea să devină act de vorbire. Ordinea lor este cea a unei *specificităţi progresive*, informaţia gramaticală cea mai bogată şi mai amănunţită aflându-se în desinenţă.

2.3.8.1. Tocmai din acest motiv, **analiza morfematică** a unei forme date dintr-o limbă sintetică precum este latina porneşte de la *sfârşitul* cuvântului spre începutul lui. Precizând că identificarea morfemelor este uneori îngreunată (dar nu atât de grav ca la nume) de diverse procese fonetice sau analogice, vom încerca să examinăm modul în care ea duce la decodarea sistemului morfologic al verbului latin, să aducem precizări privitoare la funcţionalitatea diverselor morfeme în acest sistem si, de asemenea, precizări terminologice.

2.3.8.2. Fie următoarele forme: 1. *ama*, 2. *agite*, 3. *timent*. 4. *amabatur*, 5. *timebunt*, 6. *timui*, 7. *timuissemus*.

1. *ama* reprezintă tema de prezent alcătuită din radicalul *am-* şi sufixul *-ā*, cu ajutorul căruia verbul se integrează într-un anumit tip flexionar, "conjugarea I". Desinenţa este Ø. Aceeaşi structură (un singur morfem) o au forme ca *habe*, *audi* etc.
2. *ag-i-te* : tema de prezent, *ag-*, coincide aici cu radicalul. Asemenea verbe poartă numele de *verbe radicale* (*infra*, 4.1.1.-4.1.2.); *i* este VT şi provine din *e*, *te* este D specifică de imperativ prezent, persoana a doua plural. Total, trei morfeme.
3. *time-nt* : tema de prezent cuprinde radicalul *tim-* şi sufixul *-ē-*, identic ca statut cu *-ā-* din exemplul 1; *-nt* este D şi cuprinde o întreită semnificaţie gramaticală: diateza activă, persoana a 3-a, numărul plural. Total, două morfeme.
4. *ama-bā-tur* : temei de prezent îi urmează sufixul *-bā-*, cu dublă semnificaţie gramaticală: mod indicativ, timp imperfect. D prezintă acelaşi cumul de valori ca în exemplul 3. Total, trei morfeme.
5. *time-b-u-nt* : temei de prezent, formate ca în exemplul 3, îi urmează sufixul *-b-* care marchează indicativul viitor la două clase flexionare; *-u-* reprezintă VT (< **o*), iar *-nt*, desinenţa. Total, patru morfeme.
6. *timu-i* : tema de perfect este formată din radicalul *tim-* şi sufixul *-u-* care are funcţia de a da naştere unui anumit tip de perfect, şi care se conservă în toate timpurile derivate din acesta; *-i-* este desinenţa

specifică, semnificând diateza, modul, timpul, persoana şi numărul. Total, două morfeme.

7. *timu-issē-mus :* temei de perfect îi urmează sufixul *-issē-*, propriu conjunctivului mai-mult-ca-perfect; *-mus* este D. Total, trei morfeme.

Observaţii:

a) S-a putut constata că o formă dată cuprinde minimum un morfem (și acela nu poate fi altul decât tema) și maximum patru morfeme.

b) Cum s-a mai relevat, sunt morfeme care *cumulează* mai multe informații gramaticale: sufixele *-bā-* și *-issē-* (în care analiza diacronică va decela mai mulți formanți), desinențele *-te, -nt, -mus.* De aceea se vorbește de *amalgamarea* semnificaților gramaticali într-un segment semnificant unic: este una dintre manifestarile caracterului sintetic al limbii latine.[3]

c) Nici istoric, nici funcțional, sufixele nu au statut identic. Pe de o parte, dintre cele citate, *-ā, -ē, -ī* se atașează direct radicalului ca *formante de temă* și se conservă în *toate* timpurile care țin de acea temă. Pe când *-bā-, -b-, -īssē-* se atașează unei teme și funcționează ca marcă specifică a *unui anumit* timp și mod. Ar fi vorba deci de două ranguri diferite de sufixe. Ele vor fi discutate ca atari (*infra, passim*).

---

[3] Martinet, *Éléments de linguistique générale*, 1967 (vers. rom. 1970, p. 148 și urm.)

d) La rândul său, şi termenul *temă* poate acoperi două realităţi diferite. Noi l-am folosit exclusiv pentru desemnarea segmentului morfologic *stabil* în cadrul tuturor formelor aparţinând sferelor de *infectum* şi de *perfectum*: *tema prezentului* şi *tema perfectului*, decelabile la aceste două timpuri primare şi conservate în cadrul timpurilor secundare, derivate din ele. În exemplele date, *ama*, *ag-i-*, *time-*, *timu-*.

Dar se poate vorbi şi de *teme secundare*, specifice doar unui timp dat, cuprinzând şi caracteristicile lui sufixale: în exemplele date, *amaba-* ar fi tema indicativului imperfect, *timeb-u-*, cea a indicativului viitor, *timuisse-*, cea a conjunctivului mai-mult-ca-perfect. Noi am separat în permanenţă sufixele formative de temele primare.

e) VT poate prezenta, în latină, trei timbre: *i* < **e*, *u* < **o* şi, înainte de vibranta *r*, e (cu păstrarea timbrului originar). Ea are în general cantitate scurtă, pe câtă vreme sufixele, de ambele ranguri, sunt (sau conţin elemente) lungi.[4] Luând în considerare şi acest fapt, dar mai ales trecutul lor istoric şi funcţionalitatea lor, nu vom considera şi denumi sufixele creatoare de clasă flexionară (*-ā*, *-ē*, *-ī*) ca vocale tematice, cum se întâmplă în unele tratate de gramatică istorică (mai ales în cele datorate romaniştilor, dar nu numai). Considerăm că VT este proprie **exclusiv** conjugării tematice (a III-a "consonantică") şi mai apare în câteva timpuri (ex. *ama-b-i-tur*). Am putea cel mult avansa denumirea de *vocală*

---

[4] Excepţie face varianta scurtă a sufixului *y > ı (infra, 4.1.6.4.)

finală a temei de prezent, dacă nu ne-ar îngrijora posibilele confuzii.

f) Sufixele de rang 1 și de rang 2, precum și desinențele, funcționează ca creatoare de opoziții:

ama i se opune lui *ama-tis* după formula

T + SØ + DØ

T + SØ + D

ama-tis i se opune lui *ama-ba-tis* după formula

T + SØ + D

T + S + D.

2.3.9. g) Cum se va vedea, latina a păstrat atât categoriile verbului indo-european (estompând doar aspectul), cât și structura morfematică a cuvântului. Un singur procedeu morfologic a pierdut mult din vigoarea lui trecută: *alternanța vocalică*, de timbru și de cantitate, *e / o / Ø*. Ea mai funcționează ca indicator morfologic doar în opoziția temelor de prezent și perfect ale anumitor verbe (*lĕgo / lēgi*, *făcio / fēci* etc.; cf. *infra* 5.1.2.2.). În rest, a fost obnubilată de fenomenul fonetic al închiderii vocalelor scurte în silabă mediană, propriu latinei și lipsit de semnificație morfologică.

Ceea ce reprezintă cu adevărat o remarcabilă inovație, este **caracterul sistematic** al conjugării latine, rod al unui îndelungat proces de decantare și regrupare a elementelor moștenite.

3. CATEGORIILE GRAMATICALE ALE VERBULUI LATIN

DIATEZA

3.1. Diateza exprimă relația dintre acțiunea verbală și agentul ei. Marca diatezei o constituie desinențele. În latină, cele *două* serii de desinențe slujesc la exprimarea a *trei* diateze, cele a c t i v e caracterizînd activul, cele p a s i v e, atât mediul cât și pasivul (cf. *infra* 4.2.).

3.1.1. În diateza activă, agentul *săvârșește* acțiunea (*pater ambulat* "tata se plimbă") sau *trăiește* starea (*pater dolet* "tata este îndurerat"). Dacă verbul este tranzitiv — și adesea este —, acțiunea se poate răsfrânge în exterior, asupra unei ființe / unui lucru non-identic cu agentul-subiect și exprimat sintactic ca obiect direct (*pater filios amat*).

3.1.2. Diateza medie presupune participarea intensă a agentului la acțiune, implicarea lui profundă în ea, interesul lui în săvârșirea ei: acțiunea se răsfrânge asupra agentului însuși, care se identifică astfel cu pacientul (*puella lauatur* "fata se spală", *filius nascitur* "fiul se naște", *magister loquitur* "profesorul se exprimă", *mores labuntur* "moravurile decad").

3.1.3. Diateza pasivă exprimă o relație în care subiectul gramatical nu mai este agentul, ci pacientul acțiunii, pornită

din exterior şi răsfrântă asupra lui (*miles a hoste petitur* "ostaşul este atacat de duşman").

3.1.4. Schematic, relaţiile sunt deci următoarele:

Activ — Agentul săvârşeşte acţiunea, nu o suportă
Mediu — Agentul săvârşeşte acţiunea şi o suportă
Pasiv — Pacientul nu săvârşeşte acţiunea, o suportă.

Precum se vede, în diatezele activă şi pasivă raportul *agere / pati* este unul de excludere, în diateza medie, unul de cumulare (cf. *infra* 3.1.5.1., 3.1.8., 3.1.9.).

3.1.5. Denumirea tradiţională de diateză medie[5] duce cu gîndul la o apariţie ulterioară a acesteia între cei doi poli opuşi ai activului şi pasivului. În realitate, evoluţia istorică este alta:

3.1.5.1. În indo-europeană a existat, primordial, diateza activă, iar din ea s-a dezvoltat cea medie, cu sensul menţionat. Din ideea de implicare a agentului în acţiune s-a putut naşte sensul de s u p u n e r e a acestuia faţă de ea sau faţă de factorul extern care o determină, deci pasivul propriu-zis.

[5] Termenul provine din cel propus de gramaticii greci, μέσον ῥῆμα, care trădează într-adevăr imaginea unei forme intermediare între diateza activă (ἐνέργεια) şi cea pasivă (πάθος). Mai proprie ne apare denumirea sanscrită ātmane-padam "forma cu referire la persoana însăşi". Cercetătorii moderni au propus denumirea de "diateză subiectivă" (Szemerényi, *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*, 1970, (vers. ital. p. 295).

Acesta a fost creat de limbile istorice la epoci diferite, în mod independent, cu mijloace proprii. Dar certitudinea înrudirii lor originare și a dezvoltării pasivului din mediu este dovedită de marcarea lor identică în multe limbi i. e.:

scr. *pacyate* "se coace", "este copt"
gr. πέσσεται "se coace", "este copt"
lat. *coquitur* "se coace", "este copt".

(Ceea ce nu exclude existența unor mărci specifice pasivului, ex. gr. viit. πεφ-θή-σεται, aor. ἐπέφ-θη-ν).

3.1.6. În latină însă, cum se știe, distincție *formală* între mediu și pasiv nu există. Aici se opun doar *două* serii desinențiale. Dar *valoarea* medială se păstrează, în așa-numitele întrebuințări *medio-pasive*, precum și în verbele "deponente" (cf. *infra* 3.1.8.). Cu toate acestea, opoziția cea mai pregnantă este cea activ / pasiv, opoziție binară ca mai toate cele care funcționează în planul fonetic și morfologic al latinei. Este posibil ca întărirea ei să se datoreze parțial și unui imperativ social, anume recurența unor verbe în contextul juridic — jurisdicția fiind o coordonată majoră a mentalității romane —, în situații inverse, care opun persoane cu rol antagonic (judecător / învinuit, acuzator / acuzat) în actul exprimat de verb: *iudicat* / *iudicatur*, *accusat* / *accusatur* etc.

3.1.6.1. Claritatea acestei opoziții este dovedită de contexte paralele — conținând verbe tranzitive — ca următoarele:

canis puellam ***mordet***
puella a cane ***morditur***

sau

miles hostem ***petit***
hostis a milite ***petitur.***

Dar ea este una strict formală: în asemenea sintagme, structura de adâncime este de fapt identică; actul muşcării are drept agent câinele, drept pacient fata; actul agresiunii îl are ca agent pe soldat, ca pacient, pe duşman. Ceea ce le distinge este structura de suprafaţă, care ascultă de imperativul unei f o c a l i z ă r i deosebite: atenţia se concentrează asupra agentului, în cazul exprimării active, dar asupra pacientului, în exprimarea pasivă. Din pricina acestei identităţi a mesajului cuprins în cele două formulări, s-a putut vorbi despre pasiv ca despre "un lux al limbii" şi s-a putut sublinia caracterul lui mai degrabă livresc[6].

3.1.7. În cele ce urmează, semnalăm caracteristicile esenţiale ale diatezelor latine.

3.1.7.1. Verbul ACTIV, caracterizat de desinenţe proprii diatezei, poate avea, pe lângă valorile menţionate, şi altele: el poate marca, excepţional, faptul că subiectul gramatical este *pacientul* acţiunii: *seruus uapulat* "sclavul e snopit în bătaie", *frater accipit / fert damnum* "fratele meu suferă o pagubă" etc. Se observă în aceste cazuri că determinant este

---

[6] Ronconi, *Il verbo latino*, 1959, p. 34.

s e m a n t i s m u l verbului și nu desinențele sale. De asemenea, o formă activă poate avea, într-un context dat, sens medial: Pl. *Pers.* 453 *male res uortunt* "situația se deteriorează".

3.1.7.2. Despre verbele cu flexiune mixtă vezi *infra* 3.1.8.1.

3.1.7.3. Același verb activ poate comporta, sau nu, obiect direct, deci poate funcționa ca "tranzitiv" și "intranzitiv": *Paulus bene uiuit* "Paulus trăiește bine" / *Paulus uitam uiuit* "Paulus își trăiește viața", *facit argentum* "cizelează argintul" / *facit cum aliquo* "ține cu cineva".

3.1.7.4. Perechi semantice ca *facio* "fac" / *fio* "sunt făcut", "devin" constituie rarități, completate doar de compusele lor, ca *arefacio* "usuc", *arefio* "sunt uscat", *calefacio* "încălzesc", *calefio* "sunt încălzit" etc. și de perechea *uenum do* > *uendo* "dau la vînzare, vând", *uenum eo* > *ueneo* "sunt scos la vânzare".

3.1.8. Diateza MEDIE este reprezentată în latină în principal de verbele "deponente"[7], caracterizate prin desinențe medio-pasive, dar sens activ. Comune cu activul sunt și formele lor nominale: participiu prezent, participiu și infinitiv viitor, gerunziu, gerundiv.

Numite astfel din antichitate: verbe care, în ciuda formei lor, și-au "pierdut" (deponere) vechiul sens medial. Alți gramatici consideră însă că "pierderea" se referă la desinențele active. Termenul, deși nu tocmai fericit, a intrat în uz. S-a propus denumirea "verbe mediale".

3.1.8.1. O menţiune specială merită cazurile, rare, de îmbinare a ambelor diateze într-o paradigmă unică. Situaţia poate avea ambele variante:

1) fie o temă de infectum medială este conectată cu o temă de perfect activă[8], (*reuertor* "mă întorc" / *reuerti* "m-am întors", *assentior* "sunt de acord" / *assenti* "am căzut de acord", *reminiscor* "mi-aduc aminte" / *memini* "am înregistrat" →"îmi amintesc",

2) fie o temă de infectum activă este legată cu un perfect medial: *audeo / ausus sum*, *fido / fisus sum* (şi derivaţii săi, *confido* şi *diffido*), *gaudeo / gauisus sum*, *soleo / solitus sum*. Ar trebui să presupunem, dat fiind semantismul acestor ultime verbe (*uerba affectuum*) că forma lor originară a fost cea mediala.

3.1.8.2. Verbele deponente continuă, în bună parte, verbe medii indo-europene, ceea ce se vădeşte din paralelismul lor cu verbe similare din alte limbi: *nascor* / gr: γίγνομαι, *morior* / scr. *mrijáte*, *sequor* / gr. ἕπομαι, scr. *sácate*, *patior* / gr. πένομαι, *potior* / scr. *pátyate*, *medeor* / gr. μήδομαι, *for* / gr. ἔφατο, *fungor* / scr. *bhunkté*.

---

[8] Situaţie existentă şi în alte limbi (gr. δέρκομαι / δέδορκα, γίγνομαι, γέγονα, scr. várte / vavárta) şi explicabilă ca un arhaism care conservă urmele contiguităţii, de dată indo-europeană, a perfectum-ului (rezultativ) cu aspectul medial. Cf. Tronskii, *Istoriceskaja grammatika latinskogo jazyka*, 1960, § 487, Leumann-Hofmann, *Lateinische Grammatik, Laut- und Formenlehre*[5], 1928, § 162. c.

3.1.8.3. Conservând în semantismul lor marcatul caracter s u b i e c t i v al mediului, aceste verbe denumesc adesea un proces mental (*reor* "cred", *arbitror* "socotesc", *assentior* "sunt de acord", *metior* " măsor. judec", *opinor* "sunt de părere", *reminiscor, recordor* "îmi amintesc", *obliuiscor* "uit") sau afectiv (*irascor* "mă înfurii", *uereor* "mă sfiesc"), precum și manifestarea acestora (*loquor* "mă exprim"[9], *for* "afirm cu tărie", *mentior* "mint"; *amplector* "îmbrățișez", *osculor* "sărut"). De asemenea, înfățișare deponentă au verbele care exprimă acțiuni realizate cu efort și, deci, implicare (*conor* "mă străduiesc", *fungor* "îndeplinesc, mă achit", *hortor* "îndemn, mă silesc sa conving", *luctor* "mă lupt", *nitor* "îmi dau osteneala", *sequor* "urmăresc"[10]). Implicarea subiectului se face adesea în interesul lui foarte marcat: *apiscor* "apuc", *fruor* "mă bucur de ceva, profit", *imitor* "imit", *utor* "mă folosesc", *uescor* "mă hrănesc". Alte verbe, de mare importanță, denumesc transformări existențiale: *nascor, orior, morior.*

3.1.8.4. Desigur, neconcordanța dintre conținutul activ și forma pasivă constituia o dificultate pentru vorbitorii mai puțin școliți. Astfel că se naște tendința de aliniere a verbelor mediale la cele obișnuite, tendință sprijinită și de valoarea identică a formelor nominale ale unora și ale altora: *utens*, ca

---

[9] Așadar nu perfect sinonim cu *dico* "spun".

[10] Mai clară devine integrarea aici a lui *sequor* în urma precizării de sens semnalate de Benveniste (*Actif et moyen dans le verbe*, în *Problèmes de linguistique générale*, 1966) "fac aceleași mișcări cu cineva", "mă iau după cineva".

și *scribens*, *utendo* ca și *scribendo* au, deopotrivă, sens activ. Această previzibilă tendință este semnalată încă din epoca plautină: *horto*, *lucto*, *partio* (Plaut), *nasco* (Cato), *auxilio* (Lucil.) etc. Dar ea devine mai pregnantă în perioada târzie: *sequo* (Gell.), *laeto* (Apul.), *imito*, *mentio*, *tuto* (*Vulg.*), *egredio* (*Peregr.*), *irasco*, *lucto*, *morio*, *osculo*, *recordo* etc.

Ea este confirmată de forma RIXSATIS, în loc de *rixamini* "vă încăierați" sau "încăierați-vă", atestată epigrafic (*CIL* IV, 3494, Pompei), databilă din sec. I p. Chr. și atribuibilă cu certitudine unei persoane cu puțină carte.

Iar faptul că asemenea substituiri erau percepute de oamenii de cultură ca fiind populare rezultă între altele din Petr. *Sat.* 46, 1 *tu qui potes loquere non loquis* "tu care ești în stare să vorbești nu vorbești": rafinatul romancier zugrăvește *și* astfel sorgintea joasă a lui Echion, un comesean al lui Trimalchio.

3.1.8.5. Procesul acesta nu presupune însă eliminarea automată a verbului deponent, el putând coexista cu perechea lui activă: *ludificor* și *ludifico*, *medicor* și *medico*, *plecto* și *amplector*, *reuerto și* reuertor, *mereo* și *mereor* etc.

3.1.8.6. Firesc, nu lipsește nici tendința inversă, hipercorectă: extinderea flexiunii deponențiale asupra unor verbe active. Postclasic, se ivesc, ca o încercare de exprimare elevată, forme ca *rideor*[11], *somnior*, *comperior*, *lacrimor* etc., încurajate și de semantismul "subiectiv" al verbelor

---

[11] Cf. forma populară românească "a se râde",

(exprimare ridiculizată, din nou, de Petroniu: 57, 3 *qui rideatur alios* "care să-şi bată joc de alţii").

3.1.8.7. Cercetări recente[12] au putut chiar demonstra că în textele târzii se înregistrează o notabilă abundenţă de asemenea creaţii (ca *anxior* "mă îngrozesc", *excordor* "îmi ies din fire", *gaudeor* "mă bucur", *benignor* "sunt benefic", *malignor* "sunt răufăcător", *dignitor* "onorez", *parabolor* "mă expun primejdiilor" etc., posibile chiar atunci când echivalentul grecesc *nu* este un verb mediu: *architectonor* "invent", cf. ἀρχιτεκτόνω, *principor* "domnesc", cf. ἄρχω, *uirginor* "mă port ca o fecioară", cf. παρθενεύω etc.

Este vorba, fără îndoială, de un cultism care, în ciuda extinderii lui, cantitativ şi temporal (se înregistrează până şi în unele texte medievale) nu a putut contracara tendinţa vie, de asimilare a deponentelor cu verbele obişnuite. Astfel se face că acestă categorie nu mai există în limbile romanice.

3.1.8.8. Întoarcerea acţiunii asupra agentului se putea exprima, în afara verbelor deponente, şi prin formele PASIVE ale unor verbe ACTIVE: *lauor* "mă spăl", *cingor* "mă încing", *moueor* "mă mişc", *uehor* "mă duc (cu un vehicol)" etc. Toate aceste forme însă puteau căpăta, în alte contexte, şi sens pasiv: "sunt spălat" etc.: ambiguitate supărătoare, care a dat impuls — pe lângă discutata "activizare" — şi dezvoltării exprimării "pronominale", menite unei lungi cariere.

---

[12] Flobert, *Les verbes déponents latins des origines à Charlemagne*, 1975.

Este vorba de îmbinarea unui verb activ (adesea verb de mişcare) cu pronumele reflexiv în acuzativ: *se excruciat* "se chinuieşte", *se recipit* "se retrage" etc.. Acestea, deşi originar, probabil, colocviale, îşi fac loc şi în proza clasică: ex. Caes. *B. G.* 6, 25, 3 *hinc se flectit sinistrorsus* "de aici [pădurea] se îndreaptă spre stânga"; Cic. *de or.* 1, 265 *dum se calor frangat* "până să se liniştească văpaia"; precum şi în poezia cea mai bună: Verg. *Aen.* 11, 455 *clamor ... se tollit in auras* "strigătul se înalţă în văzduh". Multe dintre exemplele clasice sunt rezultatul unei "poetizări" a expresiei prin personificare.

În limba târzie, asemenea turnúri se multiplică spectaculos: *Mulom.* 44 *cum cicatrices se clauserint* "după ce s-au închis rănile", *ibid.*, *passim* *se iungit, se uoluit* etc., exprimarea deponenţială limitându-se la *uertitur* şi *uoluitur*; *Peregr.* 27, 3 *facit se hora quinta* "se face ora a cincea"; Pall. *agr.* 3, 25, 18 *mala rotunda toto anno seruare se possunt* "merele rotunde se pot păstra tot anul"; *Vitae Patr.*, *passim* *se ducere, se plicare, se recipere.*

Se observă, în câteva dintre exemplele citate, sensul pasiv al construcţiei pronominale. Într-adevăr, ea cumulează diverse valori, atât mediale, cât şi pasive, fiind astfel un instrument morfologic de maximă eficienţă şi comoditate. Astfel se explică larga lui extindere şi cristalizarea, în limbile romanice, a *diatezei reflexive*, cu multiplele ei valori.

3.1.9. Cum PASIVUL este marcat de desinenţe conţinând un element IMPERSONAL (cf. *infra* 4.2.2.), este firesc să

dăinuie un asemenea sens în formele terminate în *-tur*[13]: Pl. *Pers.* 386 *facile nubitur* "ușor se încheie o căsătorie", *id. Bach.* 66 *desudascitur* "se transpiră din belșug", Ter. *An.* 403 *curabitur* "se va purta de grijă", Cic., *Rosc. Am.* 12, 120 *de hoc quaeritur* "se ancheteazá în această privință", Petr. 71, 10 *faciatur ... et triclinia* "să se înfățișeze și sufrageria" (ruptură sintactică destul de ciudată, căci verbul se află inserat între forme personale, *facies, pones, sculpas*).

3.1.9.1. Trebuie menționate aici și verbele de mișcare și de confruntare (*itur* "se merge", *pugnatum est* "s-a dus lupta"), precum și verbele *dicendi* și *sentiendi* (*dicitur* "se spune", *narratur* "se povestește", *creditur* "se crede"), adesea folosite în accepție impersonală.

3.1.9.2. Valoare propriu-zis PASIVĂ primesc în general verbele tranzitive, iar ea se vădește prin prezența

---

[13] Dar nu numai: și formele active în *-t* pot avea această valoare, circumscrisă, e drept, unor serii scurte și bine definite: verbele desemnând fenomene naturale (*pluit, ninguit, tonat, fulgurat, uesperascit*... care sunt impersonale propriu-zise), verbele exprimând sentimente (*pudet, miseret, paenitet* etc.) sau posibilitate și conveniență (*decet, libet, licet, oportet* etc.). În aceste ultime două serii subiectul există, dar identitatea lui este ocultată, accentul cazând asupra verbului însuși.

De asemenea, nedeterminarea subiectului poate fi indicată prin forme active în *-nt*: *dicunt* "se zice", *credunt* "se crede", precum și prin forme cu desinența - s: Cic. Of. 3, 77 [*rustici*] ... *dignum esse dicunt quocum in tenebris mices* "țăranii zic că... este vrednic să joci (să se joace, să joace cineva) *mora* cu el".

Se cuvine menționată aici o inovație a limbii târzii: *habet* se specializează în valoare impersonală, "există", anunțând situația ulterioară din franceză și spaniolă: *il y a, hay*. Ex. *Peregr.* 1, 2 *habet ... de eo loco ad montem* ... "sunt, din locul acela, până la munte ..."

complementului de agent (în ablativ, precedat de *a* / *ab* la substantive animate[14], sau simplu, la non-animate): Caes. *B. C.* 1, 3 *a Pompeio euocantur* "sunt convocaţi de Pompei", Pl. *Trin.* 39 *larem coronā nostrum decorari uolo* "vreau ca zeul nostru Lar să fie împodobit cu o cununa".

Turnúra nu este foarte frecventă în latina veche, ea căpătând amploare doar în limba clasică şi conservând un caracter oarecum livresc.

3.1.10. Data relativ recentă, dar, oricum, preliterară, a modificărilor survenite în latină în organizarea diatezei medio-pasive se vădeşte în caracterul ***heterogen*** al flexiunii, sintetică la *infectum*, analitică la *perfectum* : *laudor / laudatus sum*, ca şi *sequor / secutus sum*. În afara asimetriei sistemului, incomod mai era cumulul de sensuri al formelor perifrastice: într-adevăr, *laudatus sum* putea fi diferit interpretat în funcţie de context: *oppidum conditum est* putea însemna "cetatea a fost întemeiată, şi continuă să existe" (cu accent asupra aspectului perfectiv), dar şi "cetatea a fost, cândva, întemeiată" (cu accent asupra valorii temporale), precum şi "cetatea este întemeiată", cu accent pe starea, pe calitatea ei. Această ultimă interpretare era posibilă în urma analizei s e p a r a t e a componentelor sintagmei verbale, auxiliarul servind drept indicator temporal în ciuda incompatibilităţii dintre prezent şi adjectivul verbal în *-to* (cf. *infra* 5.3.4.).

---

[14] Dar nu numai: Cic. *Off.* 1. 68 *uinci a uoluptate* "a fi învins de plăcere"; Caes. *B. C.* 3, 64 *a uiribus defici* "a fi părăsit de puteri".

3.1.10.1. Inconfortului acestui polisemantism i se adaugă uzura fonetică a formelor sintetice: caducitatea consoanelor finale, accentuată în latina vulgară, primejduia opoziția de diateză în forme ca *moneam / monear*, confuzia vocalelor *e / i*, de asemenea, la infinitivul prezent: *amare / amari*, iar alterarea pronunțării labialei sonore [b] până la asemănarea cu [u] aducea aceeași primejdie în cazuri ca *amaberis / amaueris*.

3.1.10.2. Astfel se face că, începând cu secolul I p. Chr. se înmulțesc formele de *perfectum* pasiv de tip *amatus fui* "am fost iubit", *amatus fueram* "fusesem iubit", *amatus fuero* "voi fi fost iubit" care le concurează pe cele clasice, lăsându-le acestora treptat doar valoarea dobândită din analiza separată: *amatus sum* "sunt iubit". Pe măsura extinderii acestui proces, formele sintetice de *infectum* cad în desuetudine, până la dispariția lor definitivă în epoca preromanică. De altfel, limbile romanice au întreaga diateză pasivă construită perifrastic.

3.1.11. În concluzie, trebuie reținută slăbirea treptată a diatezei medii, fortificarea opoziției binare activ / pasiv, iar pentru limbile romanice, adoptarea formelor perifrastice în toată paradigma pasivă și crearea, din germeni apăruți încă din latină, a diatezei pronominale.

MODUL

3.2. Categoria modului exprimă realitatea sau non-realitatea acțiunii, din perspectiva vorbitorului. Acesta o poate prezenta ca **reală**, folosind modul **indicativ**, modul constatării **obiective**. Dacă însă o consideră non-reală (posibilă, dorită, existentă doar în propriul lui gând), îi va da forma modurilor **subiective, conjunctiv** și / sau **optativ**, după resursele limbii sale. Din opoziția acestor moduri enunțiativ-interogative este exclus **imperativul**, mod restrâns la situațiile de adresare directă, iusivă, unui conlocutor și, din pricina rolului său de interpelare, întrucâtva similar **vocativului**, dotat cu același rol de interpelare și de aceea stingher între celelalte cazuri ale flexiunii nominale (cf. *infra* 4.8.-4.9.)

3.2.1. În indo-europeană, modului de bază al flexiunii, **indicativul**, nemarcat prin vreun sufix propriu, i s-au adăugat **conjunctivul** și **optativul**, morfologic marcate și unite prin exprimarea non-realului. Totuși ele se deosebeau și formal și semantic: **conjunctivul**, prezentând acțiunea drept posibilă, așteptată și dorită, era orientat spre viitor și de aceea prevăzut cu desinențe primare; ca marcă morfologică exista, la verbele atematice, vocala tematică *- *ĕ* / *-ŏ-* (scr. *é-ti* "merge" / *áy-a-ti* "să meargă; gr. ἴ-μεν "mergem", ἴ-ο-μεν "să mergem"), iar la cele tematice, aceeași vocală, dar lungită *-ē- / -ō- (gr. φέρομεν "purtăm" / φέρωμεν "să purtăm")

Aceeaşi lungire se petrecea şi în cazul verbelor atematice cu tema terminată în vocală (gr. δύνᾰται "el poate" / δύνᾱται "el să poată").

3.2.2. La rândul său, **optativul**, exprimând o posibilitate mai îndepărtată, plasată uneori în trecut (deci potenţialitatea în trecut şi irealitatea[15]) era prevăzut cu desinenţe secundare şi cu un sufix autentic (nu doar cu vocală tematică, precum conjunctivul), având forma **ye / yə*, acest din urmă grad, Ø, realizându-se ca *i* înainte de consoană şi *y* înainte de vocală. Gradul plin apărea, în cazul verbelor atematice, la singularul activului, gradul Ø, la pluralul activ şi la medio-pasiv: cf. gr. ἔ-ιη-ν / ε-ῖ-μεν, lat. *s-ie-m / s-ī-mus*.

La verbele tematice, gradul Ø se ataşa temelor terminate în vocala cu grad *o*, formând cu aceasta un diftong: gr. φέροι "ar purta".

3.2.3. Acestor două moduri non-reale li se alătura un al treilea, **deziderativul**, care a lăsat urme mai ales în irlandeză, dar câteva şi în greacă şi latină. Sufixul lui specific era **-s-**, ataşat direct rădăcinii (ex. lat. *ui-s-o* < **uid-s-o* "doresc să văd", alături de *uide-o* "văd") (cf. *infra*. 4.1.5.3.).

[15] Se vorbeşte, mai recent, în literatura de specialitate, despre opoziţia conjunctiv / optativ ca despre una între **actualizare** şi **non-actualizare** a procesului, distincţia datorând mult şi diferenţierii desinenţelor (Monteil, *op. cit*, 366). Cf. şi Perret, *Le verbe latin*, p. 98: *"Le subjontif est le mode de la médiocre actualisation"*.

3.2.4. Având semantism apropiat, aceste moduri au intrat în concurenţă; numai indo-iraniana şi greaca păstrează atât conjunctivul cât şi optativul, celelalte limbi eliminându-l pe câte unul. Latina a păstrat conjunctivul, înglobând însă în acesta caracteristici atât formale cât şi semantice ale optativului, cum vom vedea (*infra* 3.2.6.2.).

Indicativul

3.2.5. Nemarcat formal decât prin sufixe temporale, beneficiind de seria completă a celor trei timpuri pentru fiecare aspect, indicativul are, desigur, cea mai ridicată ocurenţă în propoziţiile enunţiative. Deşi mod al realităţii, el nu este complet lipsit de posibilitatea de a exprima non-realitatea, preluând şi unele valori secundare ale conjunctivului. Astfel, prezentul şi perfectul, întovărăşite de adverbe ca *prope*, *paene* şi altele, pot avea sens ireal:

> Petr. 29,1: *paene ... crura mea fregi*" "era să-mi rup picioarele".

De asemenea, unele timpuri, ca viitorul, pot asuma diverse valori modale (din pricina originii lor; cf *infra* 4.5.8.).

Iar verbe ca *possum, debeo, decet, oportet* (datorită conţinutului lor semantic, fiind verbe de posibilitate şi convenienţă) exprimă adesea o acţiune posibilă[16].

---

[16] Cf. Ernout - Thomas, *Syntaxe latine*^{2}, 1953, §263, 264.

3.2.5.1. Se ştie că tendinţa vulgară şi târzie este cea de sporire a ocurenţei indicativului în detrimentul fie al conjunctivului (mai ales în interogativele indirecte: Tert. *Apol.* 42 *quomodo infructuosi uidemur nescio* "nu ştiu de ce suntem socotiţi inutili"), fie al infinitivului, în propoziţiile completive (Petr. 41,10 *subolfacio quia epulum daturus est* "presimt că are să dea o masă"). În parte, prin acest proces se explică buna păstrare a unor timpuri ale acestui mod în limbile romanice.

Conjunctivul

3.2.6. Modul conjunctiv înglobează patru timpuri. Lipseşte din serie viitorul, care, integrat în indicativ, utilizează parţial morfemele conjunctivului (deci este vorba de un "transfer" modal) (cf. *infra.* 4.5.4.)

3.2.6.1. Forma de prezent este desigur cea mai veche, ea utilizând sufixe de data indo-europeană: *-ā-* pentru temele consonantice, în *-ē-* şi în *-ī-/-ī-*, şi *-ē-* pentru temele în *-ā-*, unde utilizarea primului sufix ar fi dus, prin contopirea lui cu vocala finală a temei, la confuzia cu indicativul prezent.

3.2.6.2. Originea celor două sufixe este mult discutată, iar problema nu pare încă definitiv elucidată.

Sufixul *-ā-* a fost interpretat fie ca provenind de la temele terminate în vocală (tipul gr. δύνᾱται)[17], fie ca fiind identic cu sufixul de preterit, existent de pildă în îmbinarea *-b-a*, caracteristică imperfectului indicativ,sau în imperfctul *er-ā-s*, dar investit cu funcţie modală[18], fie ca reprezentând un sufix de optativ, în relaţie complementară cu *-ye-/-i-*[19], apărând în limbile lipsite de acesta.

Celei dintâi ipoteze i se poate obiecta că nu poate explica de ce s-ar fi extins într-atâta tocmai tipul δύνᾱται, celei de a două că este prea puţin verosimil ca un mod prospectiv să fie marcat cu un sufix de preterit. În fine, ultimei ipoteze i se impută lipsa de dovezi suficiente[20].

Fără a încerca aici tranşarea unei polemici din sfera indo-europenisticii, ne exprimăm înclinarea spre interpretarea optativală a sufixului şi reţinem doar datele certe despre el:

1. Este reperat şi în limbile celtice (irl. *do-bera "ferat"*) şi în cele italice (o. *fakiiad "faciat"*, u. *habia "habeat"*), dar şi în toharică (*kalkasə "uideat"*). Această prezenţă în extremităţile spaţiului indo-europenizant sugereaza vechimea elementului *-ā-*.

2. Trebuie să fi format teme fără valoare temporală, de vreme ce ele sunt, în latina arhaică, independente faţă de cele de prezent şi de preterit, sufixul ataşându-se direct radicalului

---

[17] E drept, cu reticenţe: Palmer, *The Latin Language*^{6}, 1968, p. 277

[18] Între alţii, Tronskii, *op. cit.* §556, Pisani, *Grammatica latina storica e comparativa*^{2}, 1952, § 532.

[19] Benveniste, *B.S.L.*, XLVII, 1, p. 11 şi urm., Monteil, *op. cit.* p. 369.

[20] Adrados, *Evolución y estructura del verbo indoeuropeo*, 1974, 509

("conjunctive radicale"). Într-adevăr, forme ca *aduenat* (Pl. *Pseud.* 1030), *attigas* (Pl. *Epid.* 723), *peruenant* (Pl. *Trin.* 93), *ATIGAS* (CIL I², 499), precum şi răspânditele *duam, creduam, fuam, tulam* atestă acest procedeu, ilustrat şi în limbile celtice. Formele acestea arhaice dispar însă din limba clasică, conjunctivul (devenit "prezent") aliniindu-se la tema de **infectum** din pricina concordanţei existente la unele verbe: *ag/o, ag/am, faci/o, faci/am. Fuam*, fără corespondent în tema de infectum, a dispărut. *Inquam*, primind valoare de indicativ ("zic"), se păstrează doar în propoziţii incidente.

3.2.6.3. Sufixul -*ē*-, utilizat de verbele cu tema terminată în -*ā*-, dar implicând căderea acestuia (*am*-e-*m*) este şi el greu de explicat. Cea mai plauzibilă ipoteză este provenienţa lui din sufixul de optativ, cu grad e, *-*ye*-: **stə-ie-m* > *stem*; **ama-ie-m* > *amem*. Acelaşi sufix -*ē*- este prezent şi în oscă şi umbriană (o., u. *fus-i-d*, cu închidere normală, "*foret*"). Indiferent însă de originea lor, cele două elemente formative funcţionează ca sufixe de opoziţie, diferenţiind clar cele două moduri majore:

amat / amet
habet / habeat
legit / legat
capit / capiat
audit / audiat

3.2.7. Cum am spus mai sus, există din pornire o anumită fluctuaţie temporală a conjunctivului, explicabilă prin însăşi

natura lui de mod al reprezentării, cu coloratură psihologică puternică: caracterul modal domină, nu cel temporal.

Faptul acesta se reflectă în uzul diferitelor "timpuri" ale conjunctivului. "Prezentul" poate fi totodată și "viitor": *quid faciam?* "ce să fac?" (acum și în viitor), "imperfectul" este multifuncțional și se valorizează contextual: *quid facerem?* "ce aș fi putut face?", *utinam hodie ueniret!* "măcar de ar veni azi!", *si cras ueniret!* "dacă ar veni mâine!", iar în anumite turnúri (ca porunca negativă sau afirmația atenuată) "prezentul" și "perfectul" se folosesc paralel: *caue facias* sau *ne feceris* "să nu faci!"; *dicat aliquis* sau *dixerit aliquis* "ar putea spune cineva" (cf. *infra* 5.8.).

Iar cea mai clară dovadă a acestei libertăți este faptul că, într-o frază obișnuită, cel care dă nota plasării cronologice este indicativul din regentă: el modelează alegerea unui anumit timp al conjunctivului. Este ceea ce gramaticile numesc **consecutio temporum**, "concordanța timpurilor".

3.2.8. În perioada arhaică, odată cu răspândirea comunicării scrise, a sporit considerabil ocurența conjunctivului. Oralitatea privilegia relația **paratactică** între propoziții, scrierea, relația **hipotactică**. Formulări ca *pater rogat: ut ueniam* "tata mă roagă: să vin!" (conjunctiv cu evidentă valoare hortativă), au ajuns să fie înțelese într-o unitate sintactică "tata mă roagă să vin"; la fel cu un exemplu ca Pl. *Amph.* 1056 *quid agam? nescio.* "ce să fac? (deliberativ) nu-mi dau seama".

Odată simțit raportul de subordonare în asemenea exprimări binome, conjunctivul a început a apărea ca mod

obligatoriu al subordonării şi s-a declanşat o reacţie analogică în urma căreia el s-a gramaticalizat în această funcţie.

Sistemul care îl face necesar în mai toate subordonatele circumstanţiale va furniza un suport important dezvoltării clasice a periodului retoric.

3.2.9. În oralitate însă relaţia între propoziţii rămâne mai relaxată, astfel încât unele texte, provenind fie din genurile comice, fie din perioada târzie, de simplificare sintactică, atestă prezenţa indicativului în unele subordonate. Cazul interogativei indirecte (menţionat mai sus, 3.2.5.1.) este cel mai cunoscut. Cf Pl. *Bach*, 1063 *dico ut res se habet* "spun cum stau lucrurile" şi taxarea turnúrii *nescio quid facis* drept incultă de către gramaticul Diomedes[21].

În ciuda slăbirii subordonării, în epoca târzie, pe măsura restrângerii impactului şcolii, se semnalează şi o anumită extindere a conjunctivului din dorinţa de exprimare "distinsă" a unor scriitori de cultură medie[22].

---

[21] G.L.K. I, 395, 16 (ap. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*[3], 1981, § 378).

[22] Fischer, *Latina dunăreană*, 1985, § 4.2.2.2.

Optativul

3.2.10. Am arătat mai sus că optativul dispare ca mod aparte din sistemul conjugării latine. Dar urme ale sale pot fi decelate atât în anumite **forme**, cât și în unele **valori** ale conjunctivului.

3.2.10.1. S-a citat mai sus "prezentul conjunctiv" al verbului *esse*. El este format prin adăugirea, la gradul Ø al radicalului, a sufixului de optativ *-*ie-/*i: siem, sies, siet, simus, sitis, sint*[23]; mai târziu formele de singular s-au aliniat celor de plural. Același sufix se regăsește în *possim*[24], *uelim, nolim, malim, edim* (*infra* 7). De asemenea, *duim* reprezintă vechiul optativ al radicalului **dou-*, regăsit și în conjunctivul *duam*.

3.2.10.2. În altă serie remarcabilă, același sufix se grefează pe o temă terminată în *-s* (temă de aorist sau, după alți cercetători, temă de deziderativ): *faxim (< *fac-s-i-m), dixim, empsim, ausim, occisim, adaxim, noxim, rapsim, subrepsim, curassim, celassim* etc. Formele acestea însă, spre deosebire de cele ale verbelor uzuale de mai sus, dăinuie exclusiv în textele arhaice, juridice (*Lex XII Tab.*: *duit, faxit, occisit*) sau comice (Pl. *Aul.* 672, *perduim*, Ter. *Phorm.* 713). Latina clasică le vehiculează extrem de rar.

---

[23] Desigur, aceste forme n-au putut fi investite cu valoare de conjunctiv **decât** după ce conjunctivul propriu-zis, **es-o, *es-e-s ...* > *ero, erit...* se integrase, ca viitor, în modul indicativ.

[24] Apar uneori și formele originare possies, possiet.

3.2.10.3. De asemenea, sufixul de optativ este decelabil în întreaga paradigmă a perfectului conjunctiv. Într-adevăr, o formă ca *uiderimus* (<**ueid-is-i-mos*) se descompune în *uid-* (tema perfectului), *-er* < *is-* (sufix de preterit), *-i-* (sufix de optativ) şi *-mos* (desinenţă) (cf. 5.6.1.).

3.2.10.4. Cât priveşte vechile valori ale optativului, ele sunt recongnoscibile pe de o parte în "conjunctivul optativ": *ita di te ament!* "aşa să te iubească zeii!", *ita di faxint!* "aşa să facă zeii!", *saluos sis* "să fii sănătos!", pe de alta în "conjunctivul potenţial": *quis dubitet* "cine s-ar (putea) îndoi?", *ubi istum inuenias, qui ...* (Cic. *Lae.* 64) "unde ai putea găsi pe cineva care...", *dicat / dixerit aliquis...* "ar putea zice cineva..." (*infra.* 5.8.).

3.2.10.5. Aşadar, deşi dispărut ca entitate distinctă, optativul continuă să existe, şi formal şi semantic, în cadrul conjunctivului. Dar procesul de reorganizare a sistemului modal latin, al cărui sens este simplificator şi sincretic, nu poate fi datat.

3.2.11. **Deziderativul** a lăsat câteva urme în conjugarea latină, pierzându-şi însă şi el statutul independent. Este vorba despre sufixul -s-[25], existent în verbe cu sens deziderativ (*uiso* "vreau să văd", *quaeso* "caut, rog"), în forme ca *faxo, dixo, capso* (integrate în viitorul indicativ). Acelaşi sufix, dublat şi investit cu rol derivativ, apare în verbe ca *amasso, cenasso, enicasso, liberasso, lacesso, petesso* ("vreau

[25] În greacă formează viitorul: λύ-σ-ω.

să iubesc, vreau să cinez....''). Dar productivitatea acestei serii se limitează la epoca arhaică.

Imperativul

3.2.12. Cum s-a spus, prin statutul său de mod al adresării directe, imperativul nu intră în concurență cu modurile mai sus expuse.

Aspectul său îi trădează caracterul arhaic: redus la persoanele a 2-a singular și plural (pentru forma de prezent) și a 2-a și a 3-a, singular și plural (pentru forma de viitor), el nu comportă nici sufix distinctiv față de indicativ, iar la persoana a 2-a, prezent, nici desinență: *fer*[26], *ama, habe, lege, audī* etc. reprezintă tema pură.

Imperativul prospectiv s-a format, la dată foarte veche, cum dovedesc formele pasive în *-tor*, prin aglutinarea verbului cu un caz oblic al pronumelui demonstrativ **to*.

Dat fiind însă că, în afară de *memento* "adu-ți aminte", derivat dintr-o temă de perfect, sistemul imperativului ține de tema de infectum, detaliul formelor sale va fi discutat mai jos (4.8.), în cadrul formelor de infectum.

Aici merită menționat numai faptul că imperativul unor verbe s-a gramaticalizat, devenind, alături de un alt verb, expresie de poruncă negativă: *noli tangere* "nu atinge", *caue putes* "nu crede".

---

[26] Cf. gr. φέρε scr. bhara.

ASPECTUL[27]

3.3. Aspectul este o categorie verbală cu caracter arhaic (inițial, parte integrantă a radicalului), mai veche decât cea a timpului. Aceasta din urmă raportează acțiunea la momentul vorbirii, pe când aspectualitatea este detașată de el, deci, într-un fel, mai obiectivă, lipsită fiind de un reper temporal din afara ei fixat de vorbitor.

3.3.1. Este probabilă[28] existența, în indo-europeana comună, a trei teme aspectuale: cea **durativă**, cea **momentană**, cea **finită**.

Se presupune ca tema durativă descria acțiunea în desfășurarea ei, cea momentană, într-un punct al ei, iar cea finită marca acțiunea încheiată, cu eventualul ei rezultat prezent.

În greacă[29] se reflectă relativ fidel seria ternară din indo-europeană: durativul se realizează în prezent (și imperfect), momentanul în **aorist**, finitul în **perfect**: *ἔλυον, ἔλυσα, λέλυκα.*

---

[27] Denumirea germană: *Aktionsart*; termenul de *Aspekt* desemnează perfectivul și imperfectivul (*infra* 3.3.4.3.); în engleză *type of action.*

[28] Dar nu acceptată de toți cercetătorii. Vezi, pentru scepticism în problema aspectualității, Szemerényi, *op. cit.*, IX, 4.4.5. Pentru istoricul cercetării moderne a problemei, vezi Serbat, *Les temps du verbe latin, R.E.L.*, LIV, 1976, pag. 308 și urm. Cf. și infra, 5.3.5.)

[29] Precum și în sanscrită.

3.3.2. Se ştie că în latină aoristul nu mai există ca timp aparte ci, de pe urma fuziunii cu perfectul, doar sufixul *-s-* se regăseşte în anumite teme de perfect: *dic-s-i* > *dixi*, *duc-s-i* > *duxi* etc[30]. Astfel încât seria ternara se reduce, şi de această dată, la o opoziţie binară: acţiune durativă, exprimată prin **prezent** (şi **imperfect**, pentru durata în trecut) *vs* acţiune finită, exprimată prin **perfect**[31].

3.3.2.1. Din pricina contopirii aoristului cu perfectul, acesta din urmă se caracterizează printr-o aglomerare de valori. Ca perfect propiu-zis, el desemnează acţiunea încheiată şi / sau rezultatul ei actual:

> Caes. *B.G.* 1,22,4 *per exploratores Caesar cognouit...* "prin cercetaşii săi, Caesar a aflat..."

aşadar, cercetaşii şi-au încheiat raportul, iar Caesar cunoaşte acum conţinutul acestuia.

Pe de altă parte, ca aorist, ca timp narativ, el poate descrie un eveniment care s-a petrecut, care este constatat (dar nu descris):

> Caes. *B.G.* 1,25,1 *Caesar... proelium commisit; milites... hostium phalangem perfregerunt...*
> "Caesar a angajat lupta; soldaţii au sfărâmat falanga duşmanilor."

---

[30] În epoca arhaica, unele verbe îşi păstraseră încă ambele forme: ex. *pango* avea un perfect *pepigi*, un aorist *panxi*. Cu timpul, una dintre forme a căzut în desuetudine, în cazul de faţă, cea de-a doua.

[31] Această structură binară era percepută ca atare de gramaticienii antichităţii: *cf.* Varro, *L.L.* 10,48.

3.3.2.2. Această suprapunere de valori pare să fi fost incomodă pentru vorbitori, astfel încât a apărut foarte de timpuriu o modalitate de a exprima clar caracterul finit al acțiunii: îmbinarea participiului perfect pasiv cu forme ale lui *habeo* (*hanc rem cognitam habeo* însemnând, într-o traducere brută care să redea autonomia, încă, a celor două componente, "am acest lucru aflat" adică "îl știu"). Paralel, pentru diateza medio-pasivă, îmbinarea aceluiași participiu cu forme ale lui *esse* are același scop și constituie, cum se știe, paradigma normală. (cf. *infra*.5.3.4.)

3.3.3. Opoziției fundamentale **durativ / finit** i s-au integrat treptat teme temporale, astfel încât, la sfârșitul unui lung proces de organizare, ale cărui etape nu pot fi reconstituite, primele texte oglindesc o desăvârșită sistematizare a conjugării latine: două grupuri de câte trei timpuri (la indicativ), simetric opuse, constituind, primul, sfera de **INFECTUM** (acțiune durativă, non-finită), iar cel de al doilea, sfera de **PERFECTUM** (acțiune finită) (cf. *infra*.4. și 5.1.).

3.3.3.1. Există mărci formale ale opoziției **non-finit / finit**, unele de dată indo-europeană:

1) alternanța vocalei radicale (de cantitate, sau de cantitate și de timbru): *lĕgo / lēgi, uĕnio / uēni, fŭgio / fūgi; ăgo / ēgi, făcio / fēci* etc.

2) reduplicarea: *cano / cecini, cado / cecidi*

3) infixul nazal, existent numai în tema durativă, aceasta opunându-se unei teme de perfect cu infix Ø: *linquo / liqui, rumpo / rupi, frango / fregi* etc.

4) sufixul -*s*- al unor teme de perfect, opunându-se unui sufix Ø al temelor de prezent: *duco / duxi*.

5) Dar marca cea mai extinsă, care constituie o inovație extrem de productivă a latinei, este sufixul ***u*** realizat vocalic sau consonantic: *moneo / monui, dono / donaui* etc.[32] Reamintim, de asemenea, faptul că perfectul se opune prezentului și prin desinențe. (cf. *infra* 4.2. și 5.2.).

6) În două cazuri doar (foarte puțin, față de multitudinea de situații similare din greacă), supraviețuiește în latină sistemul arhaic al asocierii unor teme diferite, una durativă, cealaltă, finită. Este vorba de verbe foarte uzuale, care, din această cauză, au conservat vechiul supletivism: *sum (< *es- / *s-)* "sunt, continui să exist" dar *fui (<*bheu- / *bhū-)* "am fost, am încetat să exist"; *fero (<*bher-)* "port (acțiune durativă), dar *tuli* (sau reduplicat, *tetuli* "am ridicat"), derivat din radicalul **tel- / *tol- / *tl* (cf. *infra* 7.).

3.3.3.2. În cazul verbelor având doar forme de **perfectum** ca *memini* "îmi amintesc" *odi* "urăsc", sau uzitându-le mai ales pe acestea, ca *noui* "știu" (din același radical exista *nosco*), valoarea de prezent se justifică prin semantismul lor: el indică **rezultatul** unor acțiuni trecute.

---

[32] Pentru detalii, vezi mai jos, § 5.1.4.

De la verbul *coepi* "am început", formele de infectum, exisitente preclasic, au dispărut apoi (dăinuie doar prezentul neprefixat, *apio*).

O distincţie aspectuală care funcţionează clar înăuntrul conjugării latine este cea dintre două preterite: unul durativ, **imperfectul**, celălalt finit, **perfectul**.

> Verg. *Aen.* VII, 24 şi urm: *iamque rubescebat... mare et... aurora fulgebat lutea... cum uenti pouere...* "iată că marea se învăpăia şi zorile aurii străluceau, când vânturile s-au potolit..."

3.3.4. Chiar dacă, precum se va vedea, este închis între limite înguste, chiar dacă nu beneficiază de însemne morfologice specifice care să-l integreze conjugării propriu-zise, funcţionează totuşi şi un alt tip de opoziţie aspectuală[33].

3.3.4.1. El este comparabil cu sistemul de opoziţie de dată indo-europeană **durativ / momentan** (realizat, în greacă, în perechea prezent / aorist). Dar pentru a lămuri mecanismul acestui tip de opoziţie în latină (în lipsa aoristului) este necesară o precizare preliminară.

3.3.4.2. Fiecare dintre cele două aspecte prezintă o diversificare, o nuanţare a valorilor sale, care îi adânceşte specificitatea.

---

[33] Cum se va vedea, problema ţine atât de gramatică, cât şi de lexic şi de formarea cuvintelor. Ni s-a părut totuşi oportun să n-o omitem aici.

Astfel, **durativul** poate exprima şi repetarea acţiunii (**iterativ**) şi efortul pe care îl implică durata ei (**conativ**) (cf. şi *infra*, 4.4.3.).

Hor. *Sat.* 1,2,24 *dum uitant stulti uitia, in contraria currunt*
"încercând să se ferească de vicii..."

Se mai înregistrează şi valoarea **gnomică**, derivată desigur din imaginea unui prezent perpetuu: *Audaces fortuna iuuat* "pe îndrăzneţi norocul îi ajută".

La rândul său, aspectul **momentan**, pe lângă faptul că poate desemna acţiunea pură, fără considerente de durată, cum face aoristul grec, poate şi selecta un moment-cheie, esenţial pentru acţiune, îl poate particulariza, indicând începutul acesteia (aspect **ingresiv**: *floresco* "înfloresc") sau sfârşitul ei (aspect **egresiv**: *consequor* "ajung din urmă").

3.3.4.3. Pentru că această din urmă viziune asupra acţiunii apare ca mai exactă, ea a fost denumită în tratatele moderne **aspect determinat**, iar cea durativă, care nu fixează limită desfăşurării acţiunii, **aspect nedeterminat**. Sau, împrumutând termeni din gramatica limbilor slave, în care această opoziţie este esenţială şi obligatorie, verbele grupându-se în cupluri[34], aspectul **determinat** a primit numele de **perfectiv**, iar cel **nedeterminat**, de **imperfectiv**[35].

---

[34] Ex. rusa *pisat'* "a scrie", *napisat'* "a termina de scris", sârba *leteti* "a zbura", *doleteti* "a zbura pînă într-un punct". Sistemul nu este moştenit, ci, la începutul tradiţiei, abia în formare.

[35] Leumann-Hofmann *op. cit.* § 144.

Aşadar:

durativ = nedeterminat = imperfectiv
momentan = determinat = perfectiv

3.3.4.4. Latina dispune de câteva mijloace de exprimare a acestei opoziţii:

3.3.4.4.1. Forme (şi semantisme) deosebite la verbe derivând dintr-o unică rădăcină:

{ *sto* "stau în picioare" (nedeterminat)
{ *sisto* "mă opresc" (determinat)

{ *sedeo* "stau aşezat" (nedeterminat)
{ *sido* "mă aşez" (determinat) < **si-sd-o*

Remarcabil este faptul că perfectul, neintrând, prin valoarea lui, în această opoziţie, este unic: *steti*, *sedi*.

3.3.4.4.2. Prezenţa sau absenţa sufixului incoativ -*sco*:

{ *seneo* "sunt bătrân"
{ *senesco* "îmbătrânesc"

{ *caleo* "sunt cald"
{ *calesco* "mă încălzesc"

rubeo "sunt roșu"
rubesco "mă înroşesc"

scio "știu"
scisco "caut să ştiu"

Verbul prevăzut cu sufix are aspect determinat, desemnând începutul acţiunii.

3.3.4.4.3. Prezenţa sau absenţa infixului nazal la verbe înrudite:

cubo "stau culcat"
cumbo "mă întind"

Şi aici, perfectul este unic: *cubui.*

3.3.4.4.4. Mai bine reprezentat este însă jocul verb simplu / verb prefixat, în cadrul căruia cel de-al doilea are aspect determinat:

dormio "dorm" (nedeterminat)
abdormisco "adorm" (determinat)

uigilo "stau de veghe" (nedeterminat)
aduigilo "deschid ochii" (determinat)

gradior "păşesc" (nedeterminat)
ingredior "intru" (determinat)

lacrimo "plâng" (nedeterminat)
collacrimo "îmi vine să plâng" (determinat)

Precum se vede, verbele prefixate au aspect determinat, ingresiv.

Altă serie:

oro "mă rog" (nedeterminat)
exoro "dobândesc prin rugăciuni" (determinat)

bello "duc război" (nedeterminat)
debello "închei războiul, zdrobesc" (determinat)

caedo "lovesc" (nedeterminat)
occīdo "lovesc de moarte" (determinat)

{ *narro* "povestesc" (nedeterminat)
{ *enarro* "termin de povestit" (determinat)

Aici, verbele prefixate au aspect determinat, egresiv.

O a treia serie:

{ *labor* "alunec" (nedeterminat)
{ *collabor* "mă năruiesc" (determinat)

{ *specio* "privesc" (nedeterminat)
{ *aspicio, conspicio* "zăresc" (determinat)

Aici, verbele prefixate exprimă aspectul momentan, cele simple, pe cel durativ.

Preverbele cele mai obişnuite sunt: **per-**, **de-**, **in-**, **cum-**, **ex-**, **ab-**, **re-**; unele dintre ele apar uneori însoţite de o a doua marcare prin sufixul *-sco*: *adolesco, insuesco* etc.

Aceste formaţii aparţin mai ales epocii vechi, în limba clasică diferenţele între simplu şi derivat fiind deja estompate[36]. Formaţiile postclasice, rare, se datorează afectării de arhaizare a unor autori. (Gell.: *compauesco* "prind teamă").

---

[36] Barbelenet, *De l'aspect verbal en latin ancien et particulièrement dans Térence*, 1913, p. 17.

3.3.4.4.5. Acest sistem fiind stins, limba recurge uneori la expresii perifrastice ca *incipio legere* "încep să citesc", *desino legere* "încetez lectura".

Ex. Caesar *B.G.* 6,29 *cum maturescere frumenta inciperent* "când începea grâul să se coacă"

Textele creştine folosesc perifraza *coepi + infinitiv* pentru a reda două tipuri de exprimări greceşti: fie aoristul (cu valoare ingresivă), ca în

Gen. 4,26: ἐπωνόμασεν δὲ τὸ ὄνομα αὐτοῦ: *iste coepit inuocare nomen Domini,*

sau

Iud. 7,19 ἐσάλπισαν ταῖς κερασίναις: *coeperunt bucinis clangere;*

fie perifraza ἄρχομαι + infinitivul:

Mat. 11,7 ... ἤρξατο ὁ Ἰησοῦς λέγειν ... περὶ Ἰωάννου;

... *coepit Iesus dicere ... de Ioanne.*

3.3.4.5. Multe limbi moderne şi-au găsit mijloace gramaticale de exprimare a aspectului, ceea ce dovedeşte importanţa categoriei, chiar dacă în latină soarta ei a fost precară.

Româna şi alte limbi romanice au o opoziţie specifică perfect simplu / perfect compus. Dar funcţionează mai ales exprimări perifrastice ca *sunt pe punctul de a citi, termin de citit, je suis en train de lire, estoy trabahando* etc.

Poate cel mai clar (şi gramaticalizat) sistem apare în engleză, în opoziţia **present indefinite** (*you drive too fast*) / ***present continuous*** (*you are driving too fast*).

TIMPUL

3.3. În cadrul celor două mari serii aspectuale **non-finit / finit**, latina şi-a creat, în epoca preliterară, teme speciale, cu valoare temporală (ex *amabā-* —temă de imperfect). Faptul că acestea sunt creaţii posterioare opoziţiei aspectuale reiese din mărcile lor morfologice (**sufixele**[37]), mărci "periferice", deci mai recente decât radicalele şi temele (cu conţinut aspectual) cărora ele li se adaugă[38].

3.4.1. Timpul este o categorie care exprimă o **relaţie**: aceea dintre acţiunea desemnată de verb şi momentul relatării ei de către vorbitor (sau alt moment considerat punct de reper). Relaţia aceasta poate avea trei variante:

anterioritate (A)
simultaneitate (S)
posterioritate (P)

Integrate în cadrul aspectual şi realizate printr-un timp anumit, cele trei variante se structurează astfel:

---

[37] În alte limbi indo-europene şi augmentul şi opoziţia desinenţe primare / desinenţe secundare sunt mărci temporale.

[38] Pentru argumentare mai largă vezi Sluşanschi, *Sintaxa limbii latine*, 1994, §5.6.

Non-finit (durativ)		Finit
A	Imperfect	Mai mult ca perfect
S	Prezent	Perfect
P	Viitor I	Viitor II

3.4.2. Precum se vede, am luat în considerare modul indicativ, singurul complet. Despre sufixele temporale, despre modificările formale ale diverselor timpuri, despre relațiile dintre ele și despre valorile lor, (cf. *infra*. 4.3. — 5.7.)

NUMĂRUL ŞI PERSOANA

3.5. Şi în privința numărului latina a simplificat: seria ternară indo-europeană singular / dual[39] / plural a fost redusă la doi termeni: singular / plural.

3.5.1. Trebuie însă să atragem atenția asupra faptului că noțiunile de **singular** și de **plural** nu acoperă realități identice la verb și la substantiv. Grupul categorial desemnat prin "mere" presupune o serie de elemente (mai mult sau mai puțin) identice (un măr + un măr + un măr...). În schimb, nici pronumele — subiect, nici verbul, într-un exemplu ca "noi spălăm" nu desemnează o serie de elemente identice: "noi" nu

[39] Păstrat de greacă și de sanscrită.

este constituit dintr-o multitudine de "eu" (eu + eu + eu...), ci presupune un grup de elemente non-identice, privit ca un ansamblu, dar din care **eu** face parte obligatoriu. La fel pentru persoana a 2-a. Iar acţiunea de "spălare" nu este presupusă repetată (acestui scop îi serveşte **iterativul**), ci executată de fiecare dintre persoanele cuprinse în cuvântul "noi", respectiv "voi".

3.5.2. Persoana I (a locutorului) formează pereche cu persoana a II-a (a interlocutorului): este vorba de cei doi actori prezenţi într-un act de comunicare. Acestui cuplu i se opune persoana a III-a (a delocutorului), care desemnează, într-o formulă prescurtată şi anonimă, persoana (împrejurarea, lucrul etc.) aflată în afara actului de comunicare, dar de care acest act se ocupă. La fel, desigur, şi la plural.

Statutul diferit al cuplului I-II faţă de III se reflectă şi în faptul că în latină nu există pronume personale pentru această ultimă persoană.

3.5.3. Indicatorul morfologic al persoanei este **desinenţa**; astfel lui *-o* i se opun *-s* şi *-t* etc. Dar acest morfem nu este univoc: pe lângă indicaţia de persoană, el mai cuprinde două: pe cea de număr şi pe cea de diateză. Astfel, lui ***-t*** i se opune ***-nt***, sau, diatezic, ***-tur***. Din informaţia gramaticală conţinută în desinenţe lipseşte doar indicaţia de gen.

Fiind ele aşadar un multiplu indicator gramatical, desinenţele fac inutilă prezenţa pronumelui personal-subiect,

necesară în multe limbi moderne (franceză, germană etc.). Dacă totuşi este exprimat, el notează o accentuare specială, este folosit emfatic:

Pl. *Pseud.* 1320 *ni doleres tu, ego dolerem*
"dacă n-ai fi tu cel ce suferă, aş fi eu acela".

În stilul familiar, această emfază s-a extins, dar cu timpul intensitatea ei a pălit. Şi cum treptat s-a extins şi eroziunea fonetică a desinenţelor, pronumele personal şi-a înmulţit prezenţa. Acest model va fi trecut limbilor romanice[40].

3.5.4. Despre valoarea indeterminată a unor desinenţe, vezi *supra* 3.1.9., despre istoricul lor, *infra* 4.2., 5.2.

---

[40] Între acestea, româna, având desinenţe bine caracterizate, se poate lipsi de pronume: *citesc, citeşti, citeşte* sunt perfect clare.

FORMELE VERBULUI LATIN

A. MODURILE PERSONALE

4. INFECTUM

Temele de INFECTUM și repartiția lor în conjugari

Temele de **infectum** reprezintă pe de o parte teme de prezent (rareori de aorist) indo-europene, având uneori corespondente în alte limbi congenere, pe de alta formații mai noi, proprii latinei sau comune cu alte limbi italice. Această diversitate originară a suferit, de-a lungul secolelor, un proces de simplificare și sistematizare ale cărui etape și meandre nu mai pot fi reconstituite. Rezultatul acestuia îl reprezintă coagularea celor patru (cinci, cu subclasa în -ĭ-) clase de flexiune numite de gramatica tradițională *conjugări*, și caracterizate prin timbrul și cantitatea vocalei finale a temei prezentului (I -*ā*; II -*ē*; III_1 -ĕ, III_2 -*ĭ*; IV -*ī*).

Acest mod de descriere și grupare a formelor de **infectum** s-a dovedit funcțional în abordarea sincronică a verbului latin; dar perspectiva diacronică pretinde să-l completăm prin identificarea originii și structurii unor tipuri de teme, a valorii primitive a sufixelor caracterizante (acolo

unde acest lucru este posibil) şi, de asemenea, prin surprinderea dinamicii claselor flexionare, a modalităţilor —şi a limitelor —extinderii lor.

4.1. TIPURI DE TEME DE INFECTUM

Această analiză va opera pe de o parte cu opoziţia *tematic / atematic* (tipurile fiind caracterizate, cum s-a arătat, cel dintâi, prin inserţia, între radical şi desinenţă, a unei vocale tematice, de aspect originar *-ĕ / -ŏ-*, iar cel de al doilea, prin joncţiunea directă a desinenţei cu radicalul), iar pe de alta, cu distincţia între formaţiile r a d i c a l e, în care radicalul rămâne liber de orice afixare, şi formaţiile cu r a d i c a l a m p l i f i c a t, fie prin *reduplicare*, fie prin *infixare* sau *sufixare*, cum se va vedea.

PREZENTE RADICALE ATEMATICE

4.1.1. Intră aici câteva verbe, moştenite şi uzuale, dar numai unele forme ale lor răspund definiţiei:

es-se (" a fi"): *e-s* (< **es-s*), *es-t*, *es-tis*.
ēs-se (" a mânca", regularizat ca *edĕre*):
e-s (< **ed-s*), *es-t*, *es-tis*.
i-re: *i-s*, *i-t*, *i-mus*, *i-tis*.
fer-re: *fer-s*, *fer-t*, *fer-tis*.
uel-le: *uol-t* (> *uult*), *uol-tis* (> *uultis*).

La celelalte persoane, formele sunt tematice: *s-u-m*, *s-u-nt*; *fer-o*, *fer-i-mus*, *fer-u-nt*; *uol-o*, *uol-u-mus*, *uol-u-nt* etc.

În ceea ce privește timbrul vocalei tematice la persoana 4, situația originară este reflectată de *s-u-mus* și *uol-u-mus* (cu închiderea normală a lui *o* la *u*), pe când *fer-i-mus* este rezultatul extinderii *analogice* a timbrului -ĕ-, închis la -ĭ-. Mai fidel originalului i.e. este în privința aceasta gr. φέρ-ο-μεν (cf. *infra* 7).

Radicale atematice sunt și câteva verbe cu radicalul terminat în *-ā* (*for*, *fā-ri*, *no*, *nā-re*) sau în *-ē* (*fle-o*, *flēre*, *ple-o*, *plē-re*, *re-or*, *rē-ri*). Există și câteva radicale bisilabice, terminate fie în *-ā* (în *aro*, *arāre*, *calo*, *calāre*, *hio*, *hiāre*) fie în *ə* (în *domo*, *domāre*, *tono*, *tonāre*). Pentru *dare* cf. *infra* 4.1.6.1.

PREZENTE RADICALE TEMATICE

4.1.2. Sunt sensibil mai numeroase decât precedentele. Prototipul latin este *leg-ĕ-re*, cu structura cunoscută (*leg-o*, *leg-i-s*, *leg-i-t* etc.).

Deși în indo-europeană tipul acesta se caracteriza mai ales printr-o vocală radicală de timbru -ĕ-, (λέγω, *lĕgo*), în latină aceasta poate avea și alte timbre (*ăgo*, *cŏquo*, *dīco* etc.) (cf. *infra* 4.1.6.3.).

PREZENTE CU RADICALUL AFIXAT

Prezente cu element reduplicativ

4.1.3. Asemenea prezente, cu valoare originară, probabil, *durativă*, dăinuie și în alte limbi: gr. δίδωμι, τίθημι, ἵστημι, πίπτω, scr. *pibati* "el bea" etc. În latină, tipul este tematic: *bi-b-o*, *gi-gn-o*, *si-do* (< **si-sd-o*, format pe radicalul cu grad Ø al cărui grad **e** este vizibil în *sed-e-o*).

Prezente cu radical infixat

4.1.4. Categorie indo-europeană, funcționând numai pentru formarea unor teme de prezent. Gr. λα-μ-βάνω, λα-ν-θάνω, τυ-γ-χάνω etc., scr. *yu-ná-k-ti* "el leagă", din radicalul **yeug-*. Lat. *fi-n-g-o*, *iu-n-g-o*, *li-n-qu-o*, *pa-n-d-o*, *ru-m-p-o*, *sci-n-d-o*, *tu-n-d-o* etc. Radicalul neinfixat este vizibil fie în formele de perfect[41] (*līqu-i*, *rūp-i*, *scīd-i*, *tu-tud-ī*), fie în alte derivate ale lui (*fig-ura*, *iug-um*).

---

[41] Odată cu întărirea unității paradigmei, infixul s-a extins, la unele verbe, și asupra perfectului (*fingo — finxi*, *stingo — strinxi*) sau chiar și a adjectivului în *-to-* (*iungo — iunxi — iunctus*).

Prezente cu radical sufixat

4.1.5. Aici se înscrie cea mai mare varietate de teme și totodată cel mai mare număr de verbe. Sufixele pe care le vom examina sunt următoarele: sufixul nazal, sufixele dentale, *-s-*, *-sc-*, *-ē-*, **$-ey^{e}/-ey^{o}$**, $-y^{e}/-y^{o}$, *-ā*.

4.1.5.1. Sufixul nazal apare în verbe ca *cer-n-o* (< **kri-n-o*, gr. κρί-ν-ω), *li-n-o*, *si-n-o*, și compusul lui *po-n-o* (**po-si-no*), *sper-n-o*, *ster-n-o* (cf. gr. στόρ-νυ-μι), (con-)*tem-n-o* (cf. gr. τέμ-ν-ω). Mai puțin transparente, dar formate în același mod, sunt *pello* < **pel-n-o* și *tollo* < **tol-n-o*. Cum s-a văzut din corespondențele semnalate, procedeul funcționează și în greacă, fiind acolo mult mai productiv: el dă naștere unor prezente diversificate, cele în -νημι (δάμνημι, πέρνημι), în -νυμι (ἄρνυμαι, στόρνυμι) și -(α)νω: δάκνω, κάμνω, τέμνω, τυγχάνω, λανθάνω (ultimele două, prevăzute și cu infix nazal).

4.1.5.2. Sufixele dentale:

- dentala surdă, -t-, vizibilă mai ales când se atașează unor radicale terminate în guturală *flec-t-o*, *nec-t-o*, *pec-t-o*, *plec-t-o*, *ster-t-o*. Dar în *uert-o*, dentala face parte din radical.
- dentala sonoră, -d-: *clau-d-o* (cf. *clauis* "cheie"), *cu-d-o*, *fen-d-o* (în compusele *defendo* și *offendo*), *fren-d-o*, *pen-d-o*, *ten-d-o* (cf. *teneo* și gr. τένδω).

Mascată de asimilare, dentala sonoră poate fi reconstituită în *fallo* (< **fal-d-o*), *pello* (**pel-d-o*), *-cello* (în compusul *per-cello*, din **per-cel-d-o*).

Alta este însă structura unor verbe ca *abdo*, *addo*, *condo*, *credo*, *perdo*, *pessumdo*, *trado*, *uendo*, *uenumdo* care, compuse cu prefixe sau chiar cu cuvinte autonome (*pessum*, *uenum*), conţin ca al doilea element verbul *do*, format pe gradul Ø al radicalului **do-/*də*.

4.1.5.3. Sufixul -s- putea forma, cum s-a văzut (*supra* 3.2.3.) teme cu valoare modală, deziderativă, fie în varianta lui simplă (*quae-s-o*, *ui-s-o*), fie în varianta dublată expresiv (*cape-ss-o*, *face-ss-o*, *lace-ss-o* etc.).

4.1.5.4. Sufixul -sc- s-a dovedit extrem de productiv, atât în latină, cât şi în unele limbi congenere, ca indoiraniana, hitita, armeana şi greaca (γηράσκω, "îmbătrînesc", εὑρίσκω, "găsesc" etc.). De cele mai multe ori, valoarea lui este clar i n c o a t i v ă, verbul format astfel indicînd începutul procesului sau trecerea în altă stare: *albesco* "mă albesc", *uesperascit* "se înserează"[42].

Sufixul se putea ataşa direct radicalului, terminat adesea în vocală lungă: *crē-sc-o*, *(g)nā-sc-or*. Uneori, radicalul prezintă gradul Ø: *di-sc-o* < **di-dc-sc-o*, *po-sc-o* < **pr-c-sc-o*.

---

[42] Valoarea sufixului îi interzice prezenţa la perfect şi la adjectivul în *-to-*: *disco*, *nosco*, *pasco*, dar *didici*, *noui*, *paui*; *apiscor*, *nanciscor*, dar *aptus*, *nactus*.

Dar în cele mai multe formații, în general ulterioare celor de mai sus, infixul s-a atașat unor teme, verbale dar și nominale, având diverse structuri (cf. *infra* 4.1.6.3.1.). Verbele astfel formate sunt, precum se vede, tematice.

4.1.5.5. Sufixul *-ē-* (< *$*e\partial^{1}$*), și el de dată indo-europeana, desemnând foarte probabil, originar, starea, a fost folosit în greacă pentru formarea, cu precădere, a unor aoriste pasive (ca ἐ-μάν-η-ν, ἐ-λίπ-η-ν), iar în latină, pentru alcătuirea unor prezente, de obicei intranzitive, ca *iaceo, careo, fulgeo, lateo, pateo, paueo, pendeo, splendeo, taceo*. Dintre acestea, unele au ca pereche un verb de a c ț i u n e , tranzitiv, format din același radical: *iaceo / iacio, placeo / placo, pendeo / pendo*.

4.1.5.6. Sufixul **-ey^e^ / -ey^o^-** pare să fi avut, în indo-europeană, valoare f a c t i t i v ă : subiectul nu este el însuși agentul acțiunii, ci determină pe altcineva s-o săvârșească. În latină, evoluat fonetic la ē (prin căderea lui *i* între două vocale) și astfel, în timp, aliniat cu precedentul, a dat naștere unor verbe care păstrează valoarea factitivă: *doceo* < **dok-ey-o*[43] "învăț pe cineva, fac să învețe", *moneo* "fac pe cineva să ia o anumită hotărîre", *moueo* "pun în mișcare"; la fel, *noceo, tondeo, torqueo*. Cum se observă, vocala radicală are timbrul *o*.

---

[43] Din radicalul *dek- / *dok- / *dk, al cărui grad Ø se regăsește în disco < *di-dk-sc-o " învăț în folosul meu". Un asemenea sens ar fi putut îmbrăca chiar o forma medială.

4.1.5.7. Foarte productiv a fost sufixul *-y^e- / -y^o-* (poate cu valoare inițială d e i c t i c ă) atât în greacă (ex. τείνω < **ten-yo*, χαίρω < **char-yo*), cât și în latină și în celelalte limbi italice. Atașat unor r a d i c a l e v e r b a l e, el a dat naștere celor două tipuri flexionare înrudite, dar deosebindu-se prin cantitatea vocalei finale a temei prezentului, *i* (< **y*) și numite, tradițional, conjugarea a IV-a (în -ī, tipul *audī-re* < **audī-se*) și conjugarea a III-a vocalică (tipul *capĕ-re* < **capĭ-se*, cu rotacizarea lui *-s-* intervocalic și deschiderea ulterioară a lui *-ĭ-* la *-ĕ-*). Mult discutat este modul de repartizare a celor două variante ale sufixului (cf. *infra* 4.1.6.4.).

Sufixul *-y^e- / -y^o-* a fost atașat și unor teme n o m i n a l e, fie în *-o/-e* (**albeyo* > *albeo*[44], la fel *ardeo*, *audeo* etc.), fie în *-ā* (**cura-yo* > *curo*, *fugo* etc.), fie în *-ō* (*finio*, din *finis*) sau *u* (*metuo*, din *metus*).

La temele consonantice, sufixul a fost amplificat cu un -e, provenind poate, prin falsă despărțire, de la denominativele din temă *-o/-e*: *frondeo*, din *frons*, *frondis*, *lacteo*, din *lac*, *lactis*. Modul acesta de derivare a funcționat și în greacă: **phile-yo* > φιλέω.

4.1.5.8. Sufixul *-ā-* (< *e∂^2), cu valoare inițială, poate, de d u r a t i v, a fost fructificat de latină și de limbile slave.

---

[44] Cu dispariția firească a lui i < *y între două vocale, ca și în exemplele care urmează.

Aplicat mai ales unor radicale cu grad Ø, a format verbe cu sens i t e r a t i v[45] (acţiunea este înţeleasă ca producându-se repetat, ceea ce consună cu durata). Adesea, asemenea verbe au o pereche aparţinînd aceluiaşi radical, dar altei clase de flexiune: *cubāre* şi *cumbĕre*, *educāre* şi *ducĕre*, *fugāre* şi *fugĕre* etc. Nu este de mirare că deosebirile lor semantice au şi valenţe aspectuale (*supra* 3.3.4.4.1.).

Deosebit de productiv s-a dovedit acest sufix în îmbinare cu elementul dental al adjectivului verbal în *-to*, dând naştere unor formaţii d e v e r b a t i v e : din *cantus* se formează *canto*, *cantare*, cu sensul iniţial, repetitiv, "a tot cânta"; din *gestus* se formează *gesto*, *gestare*, din *habitus*, *habitare* etc. (*infra* 4.1.6.1.1.).

Alături de aceste formaţii deverbative, menţionăm şi numeroasele derivate d e n o m i n a t i v e , de la teme de diverse tipuri flexionare: *laudare* (temă consonantică, *laus*); *testari* (temă în -i- *testis*); *donare* (temă în *-o-/-e-*, *donum*) (*infra* 4.1.6.1.2.).

4.1.6. Aşadar, acestea sunt variatele modele de prezente latine, selectate din zestrea indo-europeană. Vom examina acum **inventarul** claselor de flexiune în care acestea s-au

---

[45] Unele tratate le denumesc, poate mai îndreptăţit, **intensiv-durative** (ex. Ernout, *Morphologie historique du latin*, 1935, § 212), sau **frecventative**. Acest din urmă termen l-am rezerva însă categoriei imediat următoare, de tip *cantare*.

integrat[46], dezvoltarea, inegală, cum se va vedea, a acestor clase, precum şi interferenţele dintre ele.

Gramatica tradiţională a grupat

în conjugarea I	temele terminate în -*ā*-,
în conjugarea a II-a	temele în -*ē*-
în conjugarea a III-a	temele în -ĕ- şi pe cele în - *ĭ*-
în conjugarea a IV-a	temele în -*ī*-

Sunetul final al temei prezentului este deci întotdeauna o vocală. Ca sorginte, ele nu sunt identice, vocala -ĕ- având, singura, statut de vocală tematică, celelalte fiind elemente sufixale. Indiferent însă de acest fapt, ele au ajuns să funcţioneze ca un i n d i c i u de categorie morfologică, un c o d de apartenenţă[47], putând astfel juca şi rol derivativ. Distincţia, istoric şi ştiinţific justificată (şi importantă în indo-europeană) dintre conjugarea *tematică* (în -*e*-/-*o*-) şi cea *atematică* (toate celelalte) se estompase în latină, ne mai fiind, de la un moment dat, relevantă.

---

[46] Utilizând, în această privinţă, în special listele, ample şi clare, întocmite de Ernout (*Morphologie historique du latin*[3], 1953, § 182-224). În perimetrul acestui capitol, vom cita verbele cu forma lor de infinitiv prezent care vădeşte mai clar clasa de flexiune.

[47] Aşa se explică faptul că unii cercetători, mai ales romaniştii, dar nu numai, înglobează toate aceste vocale sub numele de **vocale tematice**. Preferăm, în ceea ce ne priveşte, să numim astfel doar -ĕ-/-ŏ-, iar pe celelalte, *faute de mieux*, **vocale finale ale temei**.

4.1.6.1. CONJUGAREA I cuprinde aproximativ 3620 de verbe, dintre care 1800 sunt simple, iar celelalte, derivate, fie denominative, fie deverbative[48]. Iată tipurile esențiale:

- Câteva verbe atematice, cu radical fie monosilabic (*fāri, nāre*) fie bisilabic (*arāre, calāre, domāre, tonāre*). Nu fac parte din acest grup, deși ar părea, *stāre* (în realitate, temă în -y^e- / -y^o-, cf. forma oscă *stahint* " stant" și cea umbriană *stahitu* " stato") și *dare*, verb unic în felul său, prin faptul că prezintă la majoritatea formelor un -*ă*- (scurtimea vocalei este certificată și de compuse ca *reddĕre*) datorat provenienței din gradul Ø al radicalului **dō*/ **də* și prin faptul că trebuie să fi avut, cel puțin dialectal, o lărgire în *u* (cf. formele vechi *duam, duim* etc.).

  Categoria este săracă, dar stabilă.

- Verbe primare cu perfectul în -*u*: *crepāre, micāre, plicāre*[49], *sonāre, uetāre*. Categorie limitată, neproductivă.

---

[48] Ernout, *op. cit.*, § 206.

[49] [illegible]

4.1.6.1.1. **DEVERBATIVE** cu sufix -n-, îmbinat cu -ā-: *farcināre* (din *farcīre*), *de-stināre* și *ob-stinare* (din *stāre*). Categorie foarte săracă, neproductivă.

- Deverbative cu sens f r e c v e n t a t i v , formate mai ales din adjectivul verbal în -to- al altor verbe, (cf. *supra* 4.1.5.8.): *agitāre, cantāre, dictāre, habitāre* (din *habēre / habītum*), *pulsāre* (din *pellĕre, pulsum*), *rogitāre, saltāre, uersāre* (din *uertĕre / uersum*). Din verbe ca *habitāre* s-a extras un fals sufix, lărgit, *-itāre*, care a format apoi alte verbe, ca *clamitāre, rogitāre, uocitāre*, pornind de astă dată de la forma prezentului: *clamo, rogo, uoco* etc.

Asemenea formații frecventative erau mai comode, prin regularitatea flexiunii lor, decât verbele simple. Așa se face că, mai ales în limbajul cotidian, li s-au substituit uneori acestora, pierzându-și valoarea inițială. Această uzură semantică a provocat nașterea unor noi frecventative, astfel încât au putut apărea serii triple:

gerĕre, *gestāre,* *gestitāre;*
dicĕre, *dictāre,* *dictitāre;*
iacĕre, *iactāre,* *iactitāre.*

Categoria a fost foarte productivă și a lăsat o bogată moștenire limbilor romanice: *a cânta,*

chanter, cantar, cantare îl reprezintă pe *canto*, nu pe *cano*.

- Mult mai limitată este seria verbelor derivate cu sufix *-ā-* din verbe radicale: *educare*, din *ducĕre* etc. (*supra* 4.1.5.8.).

4.1.6.1.2. **DENOMINATIVELE** (formații secundare având drept bază un nume) constituie marea majoritate a verbelor conjugării I. Punctul de pornire l-au reprezentat derivatele din teme nominale în *-a* cărora li s-a adăugat sufixul *-y^e- / -y^o-* : *cena* — *cenāre*[50] (*ceno*, din **cena-yo*), cura — *curāre* (**curo*, din *cura-yo*); la fel, *coronāre, flammāre, multāre* etc. Apoi însă, sistemul, comod, consolidându-se, s-a putut porni și de la alte teme:

---

[50] Pentru ilustrarea productivității acestei categorii, reproducem câteva observații și date statistice din aprofundatul studiu al lui X. MIGNOT, *Les verbes dénominatifs latins*, 1969, p. 248 și 264: cele mai numeroase denominative de conjugarea I se înregistrează înainte de sfârșitul secolului II a.Chr.: 360 verbe. În clasicism, cifra formațiilor recente scade (la 200 în vremea lui Cicero, la 70 în epoca augustană). Dar numărul lor sporește spectaculos în latina târzie, cu aportul substanțial al textelor creștine. În ceea ce privește raportul dintre temele-bază, el este favorabil celor în -e-/-o-: 53%; urmează temele în consoană și -ī-, cu 25 de procente, apoi cele în **-a-**, cu 20 de procente. Temele în **-u-** și **-e-** au, fiecare câte un singur procent.

- în -e-/-o-: *aemulāri*, *alterāre*, *caecāre*, *cruentāre* (din *cruentus*), *donāre*, *ministrāre*[51]
- în consoană: *gregāre, laudāre, eliminăre, frigorāre, iudicāre, iurāre, laborāre, moderāri* (din *modus*), *nominăre, venerāri* (din *Venus*) etc.
- în -*i*-: *breuiāre* (din *breuis*), *leuāre* (din *leuis*), *piscāri*, *testāri* etc.
- în -*u*-: *aestuāre, arcuāre, fluctuāre, sinuāre* etc.
- în -*e*-: *glaciāre, materiāre, meridiāre*

O serie îmbogăţită în toate epocile este cea a formaţiilor cu sufix *ā* pornite de la nume greceşti: *parasitāri, sycophantāri, moechāri* (atestate din perioada plautină), *machināri, purpurāre, stomachāri* (clasice), *diphtongāre, musicāri, prophetāre, zelāre* (târzii) etc.

4.1.6.1.3. Sufixul -*ā*- s-a putut aglutina, în urma unor false despărţiri, cu element(e) aparţinînd temei nominale de bază; prin analogie, sufixul complex rezultat, asumând aceeaşi funcţie morfologică, a putut servi la derivarea unor serii analoge.

- Sufixul -*ia*-, detaşat eronat din relaţii ca *nuntius* — *nuntiāre*, s-a extins la verbe ca *(ex)cruciāre* (din

[51] Aulus Gellius (*Noct. Att.* 17, 9) citează patru verbe de acest fel, precizând că sunt uzuale în limbajul militar: *aquāri, copiāri* "a se aproviziona", *lignāri, pabulāri*. Se observă că primele două provin din teme în -a, celelalte, din teme în -e-/-o-.

crux), **altiāre* (din *altus*; > rom. *a (în)ălța*, it. *alzare*), **laxiāre* > it. *lasciare*.

- Un sufix complex, *-icā-*, a putut fi detașat dintr-un verb ca *iudicāre*, raportat la *iudex* și a creat formații noi ca *albicāre*, *caballicāre* (> rom. *a (în-/des-)călеca*, *claudicāre*, *morsicāre* (> rom. *a murseca*), *rubricāre* etc.

- Sufixul complex *-itā-* a fost extras din teme în *-i-*: *debilitāre* (*debilis*), *felicitāre* (*felix*), *nobilitāre* (*nobilis*) etc. Dintr-o temă în *-o-/-e-*, plautinul *bubulcitāre/-ri*. De remarcat că asemenea verbe corespund adesea unor abstracte în *-tas*: *debilitas*, *felicitas* etc., care ar putea reprezenta adevăratul lor punct de plecare.[52]

- Unele sufixe ca ***-ila-***, ***-(c)ul(l)a-*** au putut fi interpretate ca pornind de la diminutive: *modulari*, din *modulus*, *sigillare*, din *sigillum*, *fraterculare*, din *fraterculus*, *articulare*, din *articulus* etc.

- Din compuse nominale s-a detașat un sufix ***-iga-***: analogic cu *remigare* (*remex*), s-au format, încă din perioada veche, *iur(i)gare* și *litigare*, *mitigare*, *nauigare*.

---

[52] Dupa Al. Graur (*St. Cl.* 5, 1965), aceste abstracte, și nu adjectivele, constituie baza de formare a verbelor de acest tip.

- Tot din substantive sau adjective compuse (în *-fex* şi *-ficus*) pot deriva şi verbele în *-ficāre*. Acest al doilea element pare a se fi gramaticalizat ca sufix derivativ. Verbele de acest tip sunt numeroase în toate epocile, dar proliferează remarcabil în latina târzie, mai ales în textele creştine. Ex.: *aedificare, amplificare, ludificare, modificare, pacificari, sacrificare; angelificare, certificare, fortificare, glorificare, uerificare* etc.

- Ultima categorie este cea mai importantă prin repercusiunile ei romanice. Cazul ei este special şi pentru că nu utilizează resurse interne ale limbii, ci un sufix preluat din greacă, -ίζω, şi transcris în latină mai întâi ***-isso***, apoi ***-izo***, iar din secolul al II-lea p.Chr., chiar ***-idio***, ca urmare a palatalizării grupului *di* care determină confuzii grafice *d/z*[53]. Apar astfel şi verbe cu echivalent grecesc: *atticissare, citharizare, agonizare; anathemizare, daemonizari, euangelizare, scandalizare, tyrannizare*, dar şi verbe derivate din teme latine: *hilarissare, paganizare* etc.

Acest sufix s-a gramaticalizat în română (şi în unele dialecte italiene), ajungând caracteristica obligatorie a persoanelor 1, 2, 3 şi 6, la indicativ şi

---

[53] Pe inscripţii apar *zebus, azutor, zabolus* etc. pentru *diebus, adiutor, diabolus*.

conjunctiv prezent şi la persoanele existente ale imperativului[54] (ex. *a cuteza, a boteza, a serba*) etc. moştenite din latină; *a lucra, a sculpta* etc., neologisme).

4.1.6.1.4. O menţiune specială merită verbele formate pornind de la o locuţiune ("delocutive") şi care aparţin, mai toate, tocmai acestei conjugări: *autumare* "a zice *autem*" deci "a aduce argumente", "a discuta"; *quiritare* "a striga *Quirites!*" deci "a striga după ajutor"; *parentare* "a pronunţa formula solemnă *parens, salue!*", apoi "a săvârşi ritualul de *parentatio*"; *salutare* "a spune cuiva *saluus* (*sis*)*!*", deci "a saluta". Precum se vede, în relaţia verbului cu baza lui se presupune un act de exprimare, nu unul de săvârşire, ca deobicei, la denominative (*donare* "a face un dar", *breuiare* "a scurta" etc.)[55]

Denominativele, extrem de numeroase, împreună cu frecventativele, urmând o conjugare cu reguli simple, de deducere automată, din prezent şi infinitiv, a feluritelor timpuri, au asigurat bogăţia şi vitalitatea conjugării I. Şi în limbile romanice, aceasta deţine supremaţia în ceea ce priveşte atât numărul de unităţi cât şi posibilitatea formării altora, noi.

---

[54] Cf. I. Fischer, *Latina dunăreană*, § 4.2.4.d.

[55] Cf. Benveniste, Les verbes délocutifs, în *Problèmes de linguistique générale*, 1966.

4.1.6.2. CONJUGAREA a II-a (aproximativ 570 de verbe, dintre care 180 simple) cuprinde:

- Verbe primare cu radicalul terminat în *-ē*: *flēre, plēre, rēri.*

- Verbe de stare cu sufix *-ē-*, intranzitive, tipul *iacēre, liquēre, pendēre, placēre, tacēre.* Unele au primit şi valenţă tranzitivă: *habēre, tenēre.*

- Verbe cauzative (factitive) formate cu sufix *-eye-/-eyo-*, tipul *docēre, monēre, mouēre* (*supra* 4.1.5.6.).

- Verbe d e n o m i n a t i v e, derivate din felurite teme, tipul *audēre* (*supra* 4.1.5.7.).

4.1.6.2.1. S-a observat[56] că, spre deosebire de alte limbi indo-europene, latina a atras în acest tip flexionar, cu semantism predominant static, verbe care descriu operaţii ale simţurilor (ca *uidēre*) sau ale spiritului (ca *paenitēre, pigēre* sau *fatēri, censēre*), în principiu dinamice. Explicaţia ar sta în conceperea subiectului mai degrabă ca pacient al unui impuls exterior, stimul senzorial sau impuls divin, decât ca agent propriu-zis.

---

[56] Vendryes, Sur quelques présents en -ē- ("*Mél. de Phil., Litt. et d'Hist. anc. offerts à Alfred Ernout*", Paris 1940, p. 369-376).

4.1.6.2.2. Oricum, acest tip morfologic, deținând un inventar de origine diversă, sărac și neproductiv, vădește doar o slabă încercare de regularizare, la verbe ca *deleo, impleo*, unde vocala caracteristică se extinde și la perfect (*delēui, implēui*) și la supin (*delētum, implētum*), spre deosebire de tipul *habeo / habui / habitum*.

În latina târzie va fi și mai mult șubrezit, din pricina unor evoluții fonetice: estomparea opoziției de cantitate, care va face ca *-ē-* să nu se mai distingă de -ĕ- și va da impuls confuziei dintre conjugările a II-a și a III-a, și iodizarea lui e în hiat, astfel încât o formă populară ca **sorbio* să se poată alinia la tipul *audio*, conjugarea a IV-a, mult mai vivace (cf. *infra* 4.1.7.3.).

4.1.6.3. CONJUGAREA a III-a cuprinde aproximativ 2400 verbe. Cele mai simple sunt cele a căror temă este formată din radicalul neamplificat și din vocala tematică *-e-/-o-*: verbele radicale tematice (tipul *leg-o*). Vocala din interiorul radicalului poate prezenta diverse timbre:

a) Timbrul e este foarte bine reprezentat într-o serie de verbe uzuale: *emĕre, fremĕre, gemĕre, gerĕre, legĕre, mergĕre, queri, petĕre, premĕre, regĕre, sequi, serĕre, serpĕre, tegĕre, terĕre, uehĕre, uerrĕre, uertĕre*[57]. La verbele menționate, vocala e are cantitate scurtă. În rare cazuri, ea poate fi lungă: *cēdere*

---

[57] Vocala -e- a ultimelor două verbe este probabil secundară, rezultată din evoluția fonetică, firească pentru latină, *w + ŏ + r > w + ĕ + r*

(din **cĕ-sd-ĕ-re*, cu lungire compensatorie), *rēpĕre*, (cu *ē* originar).

β) Timbrul o este mai rar: *ŏlĕre*, *sŏnĕre*, (variante ale lui *olēre*, *sonāre*, ambele, cu *ŏ*). Vocala radicală lungă se găsește în *rīdĕre*.

În unele cazuri, *o* provine dintr-un vechi *e*: *coquĕre* (< **pequ-e-*, scr. *pác-ati* " coace'), *colĕre* (< **qu-elē*, gr. πέλομαι).

γ) Timbrul *a*: *àgĕre*, *ălĕre*, *cànĕre*, *càrpĕre*, *pàrcĕre*, *scăbĕre*, *spàrgĕre*. În rare cazuri, *a* este lung: *lābi*, *uādĕre*.

δ) Alteori, vocala radicală este rezultatul monoftongării unui diftong: *dīcĕre* < *deicere*, precum reiese din *CIL* I², 2, 581, 3: *exdeicendum* și din compararea cu gr. δείκ-νυ-μι și o. *deíkum* " dicere"; *fidĕre* < *feidĕre*, cf. gr. πείθ-ο-μαι; *niuit* < **neiuit*, cf. gr. νείφ-ει etc. De asemenea, *ducĕre* < *douc-ĕ-* (*CIL* I², 2, 7 *abdoucit*); *lūdĕre* < **loid-ĕ-*, *uti* < **oiti*, cf. *CIL* I², 2, 586: OITILE.

ε) Gradul Ø al etimonului indo-european poate fi reconstituit pentru verbe ca *figĕre*, *fulgĕre* (gr. φλέγω), *furĕre*.

Pe lângă verbele radicale tematice, există verbe cu tema formată prin reduplicare (*gi-gn-ĕ-re*), prin inserarea în radical a infixului nazal (*fi-n-g-ĕ-re*), sau prin sufixare. Toate aceste tipuri, vechi și neproductive, au fost analizate mai sus, § 4.1.3.

Un grup aparte îl reprezintă derivatele din teme în *-u*: *acuĕre, metuĕre, statuĕre, tribuĕre.*

4.1.6.3.1. Singurul tip cu adevărat productiv este cel cu sufix ***-sc-***. Cum s-a arătat, acesta se putea atașa unui radical fie terminat în vocală lungă, fie având gradul Ø (*supra* 4.1.5.4.).

Dar în cele mai multe formații, în general ulterioare față de cele de mai sus, sufixul se atașează unor teme (verbale, dar și nominale) terminate

- fie în *-ā*: *ama-sc-e-re* " a se îndrăgosti", *germina-sc-ĕ-re, grana-sc-ĕ-re* (cf. *granum*), *uetera-sc-ĕ-re, tenera-sc-ĕ-re,*

- fie în ē, și atunci formațiile în ***-sc-*** alcătuiesc perechi cu verbe de stare în *-ēre: albēre / albe-sc-ĕ-re, lucēre / luce-sc-ĕ-re, tabēre / tabe-sc-ĕ-re, timēre / pertime-sc-ĕ-re, senēre / sene-sc-ĕ-re* etc. Derivate din adjective: *crebrescĕre, durescĕre* etc.

- fie în *-ī*, și atunci formațiile în ***-sc-*** răspund unor verbe în *-ī-/-ī-* : *cupĕre / cupi-sc-ĕ-re, dormīre / ob-dormi-sc-ĕ-re, proficĕre / profi-ci-sc-i.*

- fie în *-u*: *acuĕre, metuĕre, statuĕre, tribuĕre.* De origine incerta, *battuĕre* "a bate" s-a păstrat ca **battĕre* în unele limbi romanice. Numărul redus și

caracterul relativ recent al acestor verbe le-a împiedicat, cu toată "regularitatea" lor (vocală *-u* și la tema prezentului, și la cea a perfectului) să constituie un model viabil pentru noi creații care ar fi putut eventual consolida conjugarea a III-a.

Dar în ansamblu, modelul cu sufix *-sc-* a fost vivace, ceea ce se poate argumenta cu multiplicitatea bazelor cărora i se putea adăuga (uneori verbe prefixate: *conticescĕrere, exardescĕre, incuruescĕre, pertinescĕre*) și mai ales cu gramaticalizarea sufixului în unele limbi romanice (cf. *infra* 4.3.4.).

4.1.6.3.2. Așadar, cu excepția tipului în *-sc-*, conjugarea a III-a cuprinde verbe vechi, cu modele diferite de teme de prezent. Vechimea lor este dovedită pe de o parte de numărul mare al derivaților lor, pe de alta, de temele de perfect ale acestor verbe: perfect cu alternanță vocalică radicală, (*ăgo / ēgi*), perfect cu reduplicare (*cano / cecĭni*), perfect cu sufix *-s-* (*rego / rexi*). O asemenea conjugare " neregulată" era incomodă pentru vorbitori, astfel încât formațiile noi se vor încadra în alte tipuri flexionare (I și IV).

Verbele cu tema terminată în *-ĭ-* vor fi discutate în cadrul conjugării a IV-a.

4.1.6.4. CONJUGAREA a IV-a, cea mai recentă[58], este şi bogată şi foarte productivă. Alături de câteva verbe *radicale* (ca *scire, fieri*) şi formaţii denominative, ea cuprinde verbele cu radicalul lărgit prin sufixul *ī* (< **y*), a cărui variantă scurtă a format tipul *capĕre* (cf. *supra* 4.1.5.7.). Acesta din urmă este tradiţional integrat în conjugarea a treia, cu care are, într-adevăr, asemănări formale (*legis, capis; legĕre, capĕre* etc.), dar, din punctul de vedere al originii, el este fără îndoială înrudit cu tipul *audīre*. Ceea ce a suscitat discuţii este criteriul de distribuire a celor două variante, scurtă şi lungă, ale sufixului *i*.

4.1.6.4.1.Pornind de la opinia lui Niedermann,[59] se consideră îndeobşte că, în epoca preistorică, repartizarea celor două variante ale sufixului s-a făcut, desigur spontan, după criterii metrice care vizau evitarea unor serii de trei silabe scurte. Astfel: dacă partea presufixală a verbului conţinea o vocală *scurtă*: (unică sau precedată de alta, *lungă*), sufixul are forma scurtă: *căp-ĭ-o, făc-ĭ-o, iăc-ĭ-o, spĕc-ĭ-o, grăd-ĭ-or, păt-ĭ-or* etc., sau, la verbe prefixate, *dēsĭp-ĭ-o, īl-lĭc-ĭ-o, pōrrĭc-ĭ-o*. Dacă, dimpotrivă, partea presufixală conţinea o vocală *lungă* (sau *două scurte*), sufixul are forma lungă: *aud-ī-o, dorm-ī-o, fulc-ī-o, uinc-ī-o*, sau *ămĭc-ī-o, ăpĕr-ī-o, sĕpĕl-ī-o* etc. Sufixul

---

[58] O dovadă a caracterului secundar al formaţiilor în *-y*^{e}*- / -y*^{o}*-* este faptul că acest sufix se adaugă adesea unor forme deja marcate cu alte elemente morfologice: infix nazal (*uincīre*), sufix gutural (*facĕre*).

[59] Une loi rythmique proethnique en latin, "*Mélanges de linguistique offerts à M. Ferdinand de Saussure*", Paris, 1908, p. 43-57.

va fi, de asemenea, lung în cazul unui radical cu vocală scurtă urmată de o sonantă: *uĕn-ī-o, fĕr-ī-o*.

4.1.6.4.2. Această ipoteză a continuat să fie considerată credibilă[60] în ciuda rezervelor exprimate[61], în ciuda unei respingeri argumentate din partea lui Alexandru Graur (*La quatrième conjugaison latine*, *B.S.L.* XL, 1939, p. 127-150[62]), care îi reproşează lui Niedermann mai ales faptul că se bazează exclusiv pe formele de persoana a 2-a (*capis, audis*), în care ar fi putut interveni scurtarea iambică. Controversa, privitoare la perioada preistorică a latinei, nu pare încă încheiată. Pentru discuţia de aici ni se pare important de reţinut, din demonstraţia lui Graur, faptul că repartiţia ritmică — dacă va fi existat — îşi încetase acţiunea în epoca istorică, iar că tendinţa limbii latine, în cursul evoluţiei ei, este indubitabil aceea de a transfera tipul *capĕre* în tipul *audīre* (cf. *infra* 4.1.7.1.).

4.1.6.4.3. Verbele d e n o m i n a t i v e au pornit adesea de la teme în *-i-* (ca *erudīre, febrīre, finīre, mentīri, mollīre, potīri, sitīre, tussīre, uestīre*), dar şi de la teme în consoană (*custodīre*) sau în *-o-/-e-* (*fastidīre, insanīre, ineptīre, superbīre*). Interesant este faptul că ele formează chiar un grup

---

[60] Cf. Meillet-Vendryes, *op. cit.* § 422, Tronskii, *op. cit.* § 523, Palmer, *op. cit.* p. 268.

[61] Pariente, în *Emerita* XIV, 1946, p. 1-19, Leumann-Hofmann, *op. cit.*, p. 320-322.

[62] Versiunea românească, în *Studii de lingvistică generală*, Buc. 1960, p. 41-62.

semantic, desemnând mai ales stări fizice, dar şi morale, negative ambele.

4.1.6.4.4. Merită menţionat şi un grup aparte de verbe care denumesc sunete (umane sau animale) şi au adesea ca punct de pornire o onomatopee: *bilbīre* ("a gâlgâi"), *bombīre* "a bâzâi", *cucur(r)īre* "a face *cucurigu*", *gannīre* "a chelălăi", *garrīre* "a flecări". S-a constatat că denominativele şi formaţiile imitative, împreună, însumează 69 de verbe datând din diverse epoci, inclusiv perioada târzie, şi demonstrând astfel vitalitatea modelului[63].

4.1.6.5. Despre deziderativele în *-turio* / *-surio*, vezi 6.8.3. şi 6.10.1.2.

4.1.6.6. Fără a atinge productivitatea tipului în *-ā*, tipul în *-ī* s-a dovedit capabil de a da naştere multor forme analogice în tot decursul latinităţii. De asemenea, el s-a dovedit apt de a atrage formaţii din alte grupări flexionare, cum se va vedea.

4.1.7. Clasele de flexiune nu au graniţe rigide: unele verbe au migrat dintr-o clasă în alta, din cele mai vechi timpuri ale latinităţii până în epoca formării limbilor romanice. Motivele fenomenului sunt mai ales de ordin fonetic, dar şi morfologic sau semantic. Vom enumera principalele direcţii de deplasare şi cauzele lor.

---

[63] Mignot, *op. cit.*, p. 60.

4.1.7.1. III b → IV

Textele vechi, dar şi clasice, oferă exemple de trecere a unor verbe în *-ĭ* la tipul în *-ī*: la Ennius şi Plaut, *parīre, cupīs, morīmur*, la Lucreţiu, *cupīret, adorītur* etc. Desigur, este vorba de opţiuni dictate de imperative metrice, dar nu mai puţin asemenea cazuri atestă o tendinţă reală de înglobare în conjugarea a IV-a, cu fluctuaţiile aşteptate. Fluctuaţie reiese şi din trecerea unor verbe în *-ĭ*, prin prefixare, la clasa în *-ī*: *iacĕre*, dar *amicīre*, *gradi*, dar *progredīri*, ca variantă a lui *progredi*, însă păstrarea altora, în aceleaşi condiţii, în tipul iniţial (*adicĕre*).

Dispariţia opoziţiei de cantitate face ca, în epoca târzie, absorbirea tipului în -ĭ de către cel în -ī să fie aproape totală: sunt atestate *aggredīri, effodīri, cupīre, morīre* (*sic*), gramaticul Probus condamnă forma *fugīre* (continuată de sp. *huir*, rom. *fugire*, fr. *fuir*), iar alţi urmaşi romanici presupun **patīri* (rom. *păţire*, fr. *patir*), **rapīre* (rom. *răpire*, fr. *ravir*) etc.

4.1.7.2. Transferuri se înregistrează, în ambele sensuri, şi între conjugările

a II-a ↔ a III-a

în bună parte din acelaşi motiv al estompării cantităţii, dar nu numai:

- III → II. În perioada târzie, gramaticul Caper sancționează varianta *fidēre* a lui *fidĕre*, iar din formele romanice se deduce existența unor forme ca **sapēre*, fr. *savoir*, it. *sapere*, prov. cat. *saber*, *recipēre*, fr. *recevoir*, **cadēre*, rom. *cădere*, it. *cadere*, fr. *choir*, **uolēre*, formă regularizată a lui *uelle*, rom. *vrere*, fr. *vouloir* etc. Iar *Peregrinatio* abundă în forme ca *dicent, descendent, uadent.*

- II → III. Unele verbe în -ē au forme concurențiale în -ĕ: *augĕre, mulgĕre, respondĕre, ridĕre* (blamat de gramaticul Probus), *tundĕre* (cu modificare, în plus, a timbrului vocalei radicale: *o*→*u*), care cu timpul se impun și se moștenesc ca atare. Pentru altele, formele romanice mărturisesc aceeași trecere: **ardĕre*, rom. *ardere*, v. fr. *ardre*, **feruĕre*, rom. *fierbere*, **miscĕre*, it. *mescere*, **torquĕre*, rom. *toarcere*.etc.

Se invocă o circumstanță adiuvantă a acestui proces: verbele în cauză aveau perfect sigmatic (*arsi, risi* etc.) sau reduplicat (*momordi, spopondi, tutudi*), ceea ce le apropia de conjugarea a III-a. În plus, multe erau tranzitive, contrastând astfel cu dominanta, intranzitivă, a conjugării a II-a[64].

---

[64] Ernout, *op. cit.*, § 219, nota.

4.1.7.3. II→IV

Această migrare se explică prin evoluţia fonetică, în latina vulgară, a lui *-e-* în hiat la *-i-* consonantic; astfel persoane 1 ca *habeo, floreo, sorbeo* devin *habio, florio, sorbio* etc. Pe inscripţii apar forme ca *habibat, habias*.

Asemenea forme apar şi la autorii târzii (ca Gregorius Turonensis) şi au şi urmaşi romanici: rom. *în-florire, lucire, sorbire, urâre* < **horrīre*, it *fiorire*, fr. *fleurir, luire*, cat. sp. *pudrir* < **putrīre, reir* < **ridīre* etc.

4.1.7.4. III→I

Alături de *pinsĕre* apare încă din epoca clasică *pinsare* (păstrat ca atare, rom *pisare*), alături de *minuĕre, minuāre.*

Dar marele spor al conjugării I vine din formaţiile deverbative cu prefix (*aspernari*, faţă de *spernĕre*, *compellare* faţă de *pellĕre*, *occupare* faţa de *capĕre*) şi mai ales, cum s-a arătat (*supra* 4.1.6.1.2.) din formaţii denominative. În unele opere târzii (ca scrierile Sfântului Hieronim) se constată că toate verbele atestate acolo pentru prima oară aparţin conjugării I. De altfel, şi apartenenţa lor la acest grup flexionar favorizează implantarea unor verbe precum (*com*)*putāre* sau *medicāre* în locul vechilor sinonime *rēri*, *medēri*.

4.1.7.5. Fenomenele prezentate mai sus, deşi distante în timp, sunt coerente şi vădesc o tendinţă generală de reducere a deosebirilor dintre clasele flexionare şi, în consecinţă, a numărului lor. Situaţia din unele limbi romanice vine să confirme această tendinţă: spaniola şi portugheza au contopit conjugările a II-a şi a III-a, româna actuală înregistrează şi ea, se pare, această tendinţă[65].

Rămân productive, în toate limbile, conjugările I şi a IV-a, către care s-au deplasat şi alte verbe, în timp, şi care, mai ales, înglobează formaţiile noi. Singurul tip viabil şi puternic din cadrul conjugării a III-a este tipul în -sco, avantajat de expresivitatea sufixului şi de regularizarea formală pe care o aducea: unificarea locului accentului la formele de prezent[66].

---

[65] Cf. pronunţări neliterare ca *bătéţi, făcéţi*, care propun accentuarea paroxitonă a conjugării a II-a, sau, invers, ca *prevédere, táceţi*, care o propun pe cea proparoxitonă propie conjugării a III-a.

[66] Väänänen, *op. cit.* § 316, Fischer, *Lat. dun.* 4.2.4.d.

FLEXIUNEA TEMELOR DE INFECTUM

Desinențele

4.2. Se știe că desinențele sunt morfeme încărcate cu maximum de informație gramaticală: într-adevăr, ele cumulează indicațiile de *persoană* și *număr* (de unde caracterul non-obligatoriu, redundant, al pronumelui personal) și de *diateză*. În plus, indo-europeana avea posibilitatea de a crea opoziția "actual"/"preterital" și prin opoziția desinențelor primare și secundare.

ACTIV

4.2.1. Latina a moștenit aceste desinențe, dar în protoistoria ei s-au petrecut anumite fenomene, fonetice și analogice, care au dus treptat la anularea deosebirilor dintre cele două serii, cu foarte puține excepții. Desinențele mai jos analizate sunt funcționale la toate timpurile modurilor personale, cu excepția perfectului indicativ și a imperativului, care au desinențe proprii (cf. *infra* 5.2. și 4.8.).

Persoana 1 singular

4.2.1.1. La prezent, desinența primară a tipului atematic, **-mi*, redusă la *-m*, s-a păstrat doar în *su-m*; desinența -ō, a

tipului tematic, s-a extins la verbe originar atematice (*no*, *pleo*, *uolo*,) și există, în mod firesc, la verbele tematice (*ago*, *posco* etc.) și, de asemenea, la verbele în *-ā*, *-ē*, *-ī* / *-ĭ*; la cele în *-ā*, ca **fuga-io* > *fugo*, contragerea vocalelor, după căderea lui *-i-*, împiedică o secționare clară. Cantitatea vocalei desinențiale nu este întotdeauna lungă, cum ar cere-o etimonul ei (conservat ca atare în - ω grecesc), ci uneori scurtă: fluctuația se explică prin scurtarea iambică, operată la verbe bisilabe cu penultima scurtă (*fĕrō* > *fĕrŏ*), dar extinsă uneori analogic asupra altora, chiar cu penultima lungă: *uōlŏ*, *findŏ*, și chiar polisilabe. Ca desinență primară, *-o* se regăsește, firesc, în afară de prezentul indicativului, și la viitorul verbului *esse* (*ero*), la viitorul în *-bo* și la viitorul anterior, în *-ero* (*infra*, 4.5.3. și 4.5.5.).

Desinența secundară *-m* apare la imperfectul și mai mult ca perfectul indicativ, la toate timpurile conjunctivului și la viitorul în *-am*, *-es* (vechi conjunctiv); de asemenea, la vechile forme de optativ (*sim*, *duim* etc.).

Persoana a 2-a singular

4.2.1.2. Desinența primară **-si*, redusă și ea, prin apocopă, la *-s*, apare, firesc, la prezent și la cele două timpuri viitoare: *es* < **ess*, *fugās*, *ducĭs*, *fugābĭs*, *ducēs*, *fugauĕrĭs*, *duxĕrĭs* etc.

Desinența secundară *-s*, păstrată ca atare, apare la timpurile mai sus citate: *erās*, *fugās*, *ducēs*, *ducās* etc.

Precum se vede, în epoca istorică cele două desinențe de persoana a 2-a nu mai erau distincte.

Persoana a 3-a singular

4.2.1.3. Și desinența primară *-*ti* se apocopează: este atestată ca atare din cele mai vechi inscripții (IOVESAT, pe Vasele lui Duenos) și se păstrează la prezentul tuturor verbelor, tematice și atematice: *est, fert, ducĭt* etc. (dar gr. doric φέρετι).

Desinența secundară *-*t* s-a sonorizat (> -*d*) în protoistoria latinei și apare astfel în inscripții arhaice (ESED, KAPIAD). Dar apoi, probabil încă din secolul al III-lea a. Chr., s-a aliniat la cea primară[67]: *sit, erăt, essĕt, ducăt* etc.

Persoana 1 plural

4.2.1.4. S-a generalizat desinența primară *-*mes* / *-*mos* > -*mus* (greaca dorică o păstrează cu grad apofonic *e*: φέρομες).

Persoana a 2-a plural

4.2.1.5. S-a generalizat desinența -*tis* < *-*tes*, reprezentând o remodelare a vechii desinențe comune -*te* prin adaosul unui -*s* final sub influența persoanelor a 2-a singular și 1 plural.

---

[67] Deosebirea s-a păstrat însă în oscă și umbriană: o. *fust* "erit", dar *fusid* "foret"; u. *ticit* "decet", dar *habia* "habeat", cu amuțirea consoanei finale.

Persoana a 3-a plural

4.2.1.6. S-a generalizat, la dată preistorică, desinența primară[68] -(*e/o*)*nti*, cu gradul apofonic -*o*- al vocalei tematice: *tremonti*, în *Imnul Salienilor*, iar pe inscripții vechi COSENTIONT, STATVONT, cu apocopă. Forma clasică prezintă închiderea normală la *u*: *ducunt, capiunt, audiunt*.

Forme arhaice ca *danunt, explenunt, redinunt* sunt greu de explicat (ar putea fi dialectale).

4.2.1.7. În latina vulgară dentala finală a tins să dispară, de unde forme, pe inscripții, ca AMA, VALIA "amat, ualeat" sau QVESCVN "quiescunt". Altminteri, în ansamblu, dat fiind rolul lor de indicatori ai funcției gramaticale, desinențele rezistă destul de bine uzurii fonetice.

PASIV

4.2.2. În latină desinențele acestei diateze sunt alcătuite, cu excepția persoanei a 2-a plural, din desinențe medii indo-europene, în general secundare, și un element -*r*. Acesta, prezent în limbile italice și celtice, precum și în hitită și toharică (limitat, și în indo-iraniană) trebuie considerat ca un a r h a i s m păstrat în ariile laterale (greaca, de pildă, nu l-a conservat). Valoarea lui originară pare a fi fost cea de marcă a

---

[68] Cea secundară ar fi evoluat la *-*nd*. Distincția s-a păstrat în oscă și umbriană: desinența primară *-*nti* > -*nt*: o. *stahint* "stant", iar cea secundară *-*nt* > -*ns*: o. *deicans* "dicant".

i m p e r s o n a l u l u i , cum atestă convergenţa semantică a unor forme ca v. irl. *berair* "se poartă", bret. *gweler* "se vede", o. *loufir* "lubet", u. *ferar* "feratur", lat. *itur* "se merge", *bibitur, estur* (Pl. *Poen.* 835) "se bea, se mănâncă" etc.

Persoana 1 singular

4.2.2.1. Desinenţei primare a flexiunii tematice, -ō, i s-a a d ă u g a t , prin extindere de la persoana a 3-a singular şi plural, elementul *-r* : *fer-or, ut-or, amab-or* etc. Desinenţa secundară *-m* a fost s u b s t i t u i t ă prin acelaşi *-r*: *amaba-r, ame-r, dica-r* etc.

Persoana a 2-a singular

4.2.2.2. Desinenţa secundară medio-pasivă, *-*se* / *-*so* (spre deosebire de greacă[69], unde prezintă gradul *o* : ἐτίθεσο) s-a păstrat în latină cu gradul *e*, *în forma* *-*se*; cu rotacizarea aşteptată, se ajunge la *-re*, desinenţa cea mai frecventă în textele plautine. Aceasta însă s-a păstrat numai la imperativ, celelalte moduri înlocuind-o treptat cu *-ris*, mai bine caracterizată ca persoană a 2-a prin prezenţa consoanei *-s* existente la activ; se anula astfel ambiguitatea veche a unor forme ca *sequĕre* ("urmezi" sau "urmează!") şi se întărea paralelismul activ / medio-pasiv.

---

[69] Şi de unele dialecte italice.

Persoana a 3-a singular

4.2.2.3. Desinenței secundare medio-pasive *-*to* (păstrată astfel în greaca homerică: ἕπετο) i se adaugă elementul -*r* : -*tor* > -*tur*.

Persoana 1 plural

4.2.2.4. Finala desinenței *-*mes*/ *-*mos* a fost înlocuită cu elementul -*r* : *sequi-mur, audi-mur* etc., constituindu-se astfel și aici un perfect paralelism cu activul.

Persoana a 2-a plural

4.2.2.5. Aceasta contrastează cu toate celelalte, desinența ei fiind lipsită de -*r*. Originea lui -*mini* este mult discutată. Asemănarea cu unele forme nominale ale verbului grec (infinitive în -μεναι, participii în -μενος, plural -μενοι nu pare întâmplătoare). Se presupune deci pentru -*mini* o veche formă, *-*men-oi*, ca terminație de plural a unui adjectiv asemănător cu formații ca *alu-mnus, Vertu-mnus* etc.; acest tip de adjective s-ar fi putut folosi întovărășit de o formă a lui *esse*: **monemini estis* "sunteți sfătuiți", iar auxiliarul s-ar fi putut pierde, în timp. În schimb, forma de imperativ (*sequimini!*) ar trebui pusă în relație cu un infinitiv, știută fiind folosirea, cel puțin în greacă, a acestuia cu valoare iusivă.

Persoana a 3-a plural

4.2.2.6. Desinenței secundare medio-pasive **-nto* i s-a adăugat *-r* : *-ntur* (similară lui *sequontu-r* este forma grecească ἕποντο).

Generalizarea lui *-r* la toate persoanele, cu excepția celei de a doua plural, a sporit coerența paradigmei pasivului latin și totodată a pus mai bine în lumină relația ei de simetrie cu cea activă.

TIMPURILE DERIVATE DIN TEMA DE *INFECTUM*

4.3. Prezentăm succesiv timpurile din tema de *infectum* ale modurilor personale, după următoarea schemă: paradigmă restrînsă (mostre din conjugările I și a III-a, cu marcarea doar a vocalelor cu cantitate lungă) structură morfematică, evoluție vulgară / târzie, principale valori.

Modul indicativ

Prezentul indicativului

4.3.1. Paradigma

am-ō	*am-or*	*duc-ō*	*duc-o-r*
amā-s	*amā-ris*	*duc-i-s*	*duc-ĕ-ris* (-*re*)
ama-t	*amā-tur*	*duc-i-t*	*duc-i-tur*
amā-mus	*amā-mur*	*duc-i-mus*	*duc-i-mur*
amā-tis	*amā-mini*	*duc-i-tis*	*duc-i-mini*
ama-nt	*ama-ntur*	*duc-u-nt*	*duc-u-ntur*

4.3.2. Prezentul indicativului este un timp primar, lipsit de orice sufix morfologic, fie el modal sau temporal. Ca atare, el

constituie termenul **fundamental, nemarcat**, din opoziția ternară prezent / preterit al *Infectumului* = imperfect / viitor al *Infectumului*, ultimele două constituind termenii **marcați**, caracterizați prin sufixe.

O formă de prezent este așadar constituită din două morfeme, după schema T + D: *ama-t, mone-tis, capi-s, audi-mus* etc. Tipul tematic (*duco, ducĕre*) are tema terminată, cum se știe, într-o vocală tematică, întotdeauna scurtă, dar cu timbru diferit: ea provine din i.e. *-ĕ- / - ŏ-*, cele două grade apofonice fiind reprezentate, în urma închiderii, prin -ĭ- și -ŭ. Timbrul originar s-a păstrat doar la persoana a 2-a a diatezei pasive, unde consoana *-r-*, imediat succedentă, a împiedicat închiderea: *duc-ĕ-ris*. La persoana 1, vocala tematică -o- s-a contopit cu desinența -o : *duc-***o**. Distribuția pe persoane este modificată față de indo-europeana: persoana 1 plural era caracterizată de timbrul *-o-* (cf. gr. λέγ-ο-μεν), cum stau mărturie și unele verbe latine, conservatoare și în alte privințe: *s-u-mus, vol-u-mus*. Dar presiunea sistemului a făcut ca timbrul *-i-* să se extindă, de la persoanele 2, 3 sg. și 2 pl., și asupra celei de 1 pl.: *duc-i-mus, duc-i-mur*. După alți autori, ar putea fi vorba de păstrarea unui vechi polimorfism. Aderăm la prima interpretare, conformă, în opinia noastră, spiritului regularizant al latinei.

În privința persoanei a 3-a pl., la tipurile cu tema în *-ī-* și *-ĭ-*, cu formă *capi-u-nt, audi-u-nt*, și nu **capi-nt, *audi-nt*, cum ar presupune schema de mai sus, explicația cea mai simplă ar fi extinderea analogică a VT de la verbele tematice. În realitate este vorba de perpetuarea situației i.e.: aceste verbe aveau flexiune mixtă, tematică la persoanele 1 și 6

(*capi-o, audi-o, capi-u-nt, audi-u-nt*), dar atematică în rest: *capi-s, audi-s, capi-t, audi-t* etc.).

Cât despre *cantitatea* vocalelor, desinenţiale şi predesinenţiale, sunt de notat următoarele:

- Desinenţa -*ō* s-a scurtat la verbele bisilabice cu formă iambică: *lĕgō* > *lĕgŏ*. Dar la majoritatea verbelor, polisilabice, s-a menţinut, cel puţin în epoca clasică, lungimea originară (cf. *supra* 4.2.1.1.).

- În silabă **finală**, înainte de consoanele ***m***, ***t*** şi ***r***, vocala predesinenţială lungă *ā, ē, ī* s-a scurtat: *amāt* > *amăt* (dar *amātur*) *amōr* > *amŏr*. Procesul de scurtare **nu** se produce însă înainte de consoana *s*: *amās, habēs, audīs*.

- În poziţie **finală** şi **mediană**, grupul consonantic -***nt*** scurta v o c a l a precedentă, dar **nu** şi s i l a b a .

N.B. În tabelele exemplificatoare notăm, cum am menţionat, numai vocalele desinenţiale şi predesinenţiale **lungi**.

4.3.3. Ca timp foarte uzual, prezentul indicativului s-a păstrat bine şi la nivel vorbit, cu anumite modificări deja semnalate (*supra*. 4.2.1.7): tendinţa de dispariţie a lui -*t* final, precum şi a lui -*i*- la persoana 1 sg.: *facio* > **faco*, *taceo* > **taco* etc.),

extinderi analogice ale terminațiilor de persoana a 3-a plural: *facunt*, **habunt* > rom. *au*, dar *uadent* etc., și a 2-a singular: **laudis*, **cantis*, **uidis*, deductibile și din formele românești *lauzi, cânți, vezi*.

4.3.4. În limbile romanice acestă formă se păstrează. Este de semnalat larga extindere, la verbele în *-īre*, a sufixului *-sc-o*, precedat de o vocală cu timbru *-i-*, în franceza și italiană (*je finis, finisco*), sau *-e-*, în română, spaniolă și portugheză (*înfloresc, urăsc*, dar și verbe de proveniență slavă, *iubesc, isprăvesc, lovesc* etc.). În spaniolă și portugheză verbele de acest fel, cu infinitivul în *-ecer* (*amanecer, aparecer, guarnecer*), formează o conjugare productiva, în cadrul căreia sufixul a trecut de la prezent la celelalte timpuri.

Extinderea sufixului *iz-o* se limitează la română, unde se aplică frecvent neologismelor (*brodez, conversez, masez* etc.) și la câteva dialecte italiene.

Este probabil ca proliferarea celor două sufixe să fi fost facilitată de faptul că, atrăgând accentul, ele contribuiau la unitatea paradigmei.

4.3.5. Prezentul, cum se știe, exprimă acțiunea sau starea s i m u l t a n ă cu actul vorbirii. În anumite situații el își poate însă transgresa limitele temporale. Astfel, el poate avea valoare a t e m p o r a l ă în maxime și sentențe (prezent gnomic): Sall. *Cat.* 3,1 *pulchrum est bene facere reipublicae*, poate desemna, mai ales în vorbirea curentă, o acțiune din

viitorul imediat: Caes. *B. G.* III, 94, 5 *tuemini, castra..., ego reliquas portas circumeo.* Iar prezentul istoric, de tradiție analistică foarte veche și mereu utilizat în textele narative, nu este altceva decât o substituire expresivă, actualizantă, a unui *preterit.*

În sfârșit, menționăm două valori hetero-modale ale prezentului, valoarea deliberativă, *quid facio* "ce să fac?", și cea *imperativă: uenis ad me!* (pentru aceasta, cf. *infra* 4.9.6.).

Imperfectul indicativului

4.4. Paradigma

amā-ba-m	*amā-ba-r*	*ducē-ba-m*	*ducē-ba-r*
amā-bā-s	*amā-bā-ris(-re)*	*ducē-bā-s*	*ducē-bā-ris (-re)*
amā-ba-t	*amā-bā-tur*	*ducē-ba-t*	*ducē-bā-tur*
amā-bā-mus	*amā-bā-mur*	*ducē-bā-mus*	*ducē-bā-mur*
amā-bā-tis	*amā-bā-mini*	*ducē-bā-tis*	*ducē-bā-mini*
amā-ba-nt	*amā-bā-ntur*	*ducē-ba-nt*	*ducē-bā-ntur*

Structura: 3 morfeme T + S + D.

4.4.1. Sistemul indo-european de formare a preteritului din cadrul temei durative (adăugarea la aceasta a desinențelor secundare și, eventual, antepunerea augmentului) nu mai

există în latină. Aici a fost gramaticalizat sufixul -*ā*: **es-ā-m* > *eram*. Acest sufix a avut şi alte funcţii în latină, cum ar fi cea derivativă (tipul *cubāre*, cf. *supra* 4.1.5.8.[70]), dar apare investit cu funcţie preteritală şi în limbile celtice, slave şi în lituaniană. El poate fi decelat, cu aceeaşi valoare, şi în formele de preterit al temei de *perfectum*: *cantau-er-a-m* (*infra* 5.4.1.). Tot el intră în componenţa segmentului -*bā*- care a ajuns să fie marcă a imperfectului.

4.4.1.1. Acest segment reprezintă, modificat fonetic, preteritul radicalului **bheu* - / **bhū*- "a fi"[71]: aşadar în preistoria latinei acest timp a avut expresie p e r i f r a s t i c ă, reconstituibilă aproximativ ca **mone-bha-m* "eram în curs de a sfătui".

S-a discutat mult despre natura celui dintâi element al sintagmei: ipoteza că ar trebui identificat cu adjectivul verbal în -*nt*- (**monens-bhu-a-m*), semantic verosimilă, se loveşte de piedici fonetice, în special pentru plural. Este vorba mai degrabă de un substantiv verbal, analog cu cel care a dat naştere infinitivului (cf. *infra* 6.2.1.), şi ale cărui forme mai apar câteodată, în texte vechi, ca independente, înainte de fuziunea lor ulterioară cu verbul *facere*: *are facio*, *cale facio*, *tepe facio* etc. (Cato *Agr.* 157, 9 *ferue bene facito*, Lucr. 6, 962 *facit are*, cf. *infra* 8.10.).

---

[70] Cf. Meillet-Vendryes, *op. cit.*, § 284.

[71] Reprezentat în latină şi de *fui*, *fore*, *fio* etc. şi păstrat şi în alte limbi i. e. (scr. *bhávati* "este", v. irl. *buith* "a fi", gr. *φύω* "cresc, dau naştere", germ. *bin* "sunt", engl. *to be* etc).

4.4.1.2. Sistemul de juxtapunere a unei baze verbale și a formelor verbului substantiv s-a dovedit eficient și în alte limbi i. e. (limbile slave, osca și umbriana etc.), iar în latină tot el dă naștere și viitorului în *-bo* (*infra* 4.5.5.). Dar cea mai spectaculoasă proliferare a lui —cu utilizarea, de această dată, a verbului *habēre* — apare în limbile romanice, unde forme precum fr. *chanterai* reprezintă sintagma sudată *cantare habeo*. Un proces analog stă la baza formării imperfectului latin.

4.4.1.3. Cel puțin la persoana 1 este vizibilă desinența secundară: *-m*. În rest, cum se știe, seriile s-au suprapus.

La verbele tematice, VT apare, surprinzător, cu cantitate *lungă*: *leg-ē-ba-m*.

4.4.1.4. Dacă la verbele în *-ĭ* și *-ī* (*capi-e-ba-m, audi-e-ba-m*) *ē* presufixal reprezintă VT extinsă analogic de la tipul tematic sau finala temei nominale aflate la baza juxtapunerii este greu de hotărât. Oricum, acestea sunt formele adoptate de limba normată.

Numai că verbele de conjugarea a IV-a prezintă o serie de forme concurente cu cele de mai sus, din care -e lipsește (ca și la verbul *ire*, al cărui unic imperfect este *ibam*).

Ex. Pl. *Amph.* 22 *scibat*, *Aul.* 178 *praesagibat*.

Asemenea forme apar în texte din epoca plautină, dar nu numai: poezia le vehiculează mereu, *metri causa* (Verg. *Aen.* 6, 468 *lenibat*). S-ar părea însă că au dăinuit mereu (sau au fost mereu refăcute) în limba vorbită, poate ca urmare a tendinței de unificare a paradigmei conjugărilor cu tema

terminată în vocală lungă (I, II, IV: *audi-bat*, ca și *ama-bat*. *mone-bat*).

Oricum, în perioada târzie au proliferat, sigur și din motive fonetice: *i* în hiat tindea să dispară[72].

4.4.2. Compararea diverselor idiomuri romanice atestă păstrarea formelor în *-ībam*, alături de cele în *-ēbam* și *-ābam*. Dar, în vreme ce unele limbi îl păstreaza pe *-b-* la cel din urmă tip, conjugarea I (sp. *cantaba*, it. *cantava*), majoritatea pierd această consoană la celelalte două tipuri (sp. *vendía*, fr. *vendait*, rom. *vindea*).

4.4.3. Imperfectul exprimă o acțiune de durată în trecut, adesea simultană cu o alta, din aceeași sferă temporală. Durativitatea fiind asociată cu *efortul*, imperfectul a putut lesne evolua spre sensul c o n a t i v (efort nu neapărat urmat de rezultat).

> Ex. Verg. *Aen.* 6, 468 *Lenibat dictis animum, lacrimasque ciebat*
> "încerca să-i mângâie sufletul cu vorbe, se străduia să-i stoarcă lacrimi".

Din aceeași valoare de bază s-au dezvoltat, în anumite contexte, cea i t e r a t i v ă și cea de a t e n u a r e . (Pl. *As.* 382 *Demaenetum uolebam* "voiam / aș fi vrut să-l văd pe D."), ambele existente și în limbile moderne.

---

[72] Väänänen, *op. cit.* § 79 și 322.

Viitorul indicativului

4.5. Paradigma

amā-b-ō	*amā-b-or*	*duc-a-m*	*duc-a-r*
amā-b-i-s	*amā-b-e-ris(-re)*	*duc-ē-s*	*duc-ē-ris* (-*re*)
amā-b-i-t	*amā-b-i-tur*	*duc-ē-t*	*duc-ē-tur*
amā-b-i-mus	*amā-b-i-mur*	*duc-ē-mus*	*duc-ē-mur*
amā-b-i-tis	*amā-b-i-mini*	*duc-ē-tis*	*duc-ē-mini*
amā-b-u-nt	*amā-b-u-ntur*	*duc-e-nt*	*duc-e-ntur*

Structura I-II 4 morfeme T + S + VT + D
III-IV 3 morfeme T + S + D

4.5.1. Viitorul, exprimând o prospectare a locutorului, cu tentă de dorință ori non-dorință de împlinire a unei acțiuni date[73], așadar o atitudine subiectivă și nu o realitate fermă, obiectivă, pretinde, în orice limbă, modalități de exprimare mereu înnoite. În plus, prin caracterul său subiectiv și orientarea către **posibil**, el are afinități cu modul conjunctiv (cf. *supra*, 3.2.1.), care, cum este de așteptat, se manifestă și la nivelul înrudirii formale. În latină se verifică atât proveniența din conjunctiv, cât și necesitatea de împrospătare a formelor.

---

[73] Este semnificativă în acest sens folosirea, ca auxiliare, în diverse limbi moderne, a verbelor de voință sau de necesitate în formele perifrastice de viitor: rom. *voi cânta*, sard. *depo* (< *debeo*) *cantar*, engl. *I will sing* etc.

4.5.2. Cum se ştie, în greacă viitorul se formează cu un sufix -s- (λύσω), urmaş al deziderativului i. e. Şi alte limbi i. e., ca indo-iraniana şi limbile baltice, au utilizat acest sufix. El poate fi găsit şi în latină, dar cu ocurenţă scăzută şi limitată la formaţii de epocă arhaică: *faxo* (<**fac-s-o*), *dixo, capso* "voi face" etc. Dublat expresiv, sufixul serveşte la derivarea unor verbe deziderative: *amasso, cenasso* etc. "vreau să iubesc" etc. (cf. *supra* 3.2.11.).

Sunt citate şi forme cu desinenţe pasive, Cato, *Agr.* 14, 1 *iussitur*, *CIL* I^2, 585, 71 MERCASSITUR, Liv. 22, 10, 6, citând un text de lege, *turbassitur.* În general, aceste forme sigmatice sunt specifice vocabularului sacral-juridic şi pot astfel aparea şi pentru a-l parodia.

Sistemul sigmatic de formare a viitorului este utilizat şi de oscă şi umbriană: o. *didest* "dabit", u. *ferest* "feret", o. şi u. *fust* "erit".

4.5.3. Viitorul verbului *esse* (*ero, eris* etc. < **es-o, *es-e-s*) continuă o formă de conjunctiv indo-european, corespunzătoare cu gr. ὦ "să fiu".

4.5.4. De asemenea, sunt originare conjunctive formele de viitor în *-ā* şi *-ē* ale verbelor în *-ĕ* şi în *-ī- / -ĭ-*. Într-adevăr, în indo-europeană, verbele tematice au putut forma un conjunctiv prin lungirea vocalei tematice, care capătă astfel statut de veritabil sufix; iată corespondenţe edificatoare:

lat. *feres* gr. φέρῃς scr. *bhárās(i)*
lat. *ferētis* gr. φέρητε scr. *bhárātha.*

Astfel se explică formele latine *duc-e-s, capi-e-s, audi-e-s* etc.

Această asimetrie *-am* / *-es* / *-et* ... (viitorul este *singurul* timp în care nu există coerenţă sufixală între toate persoanele) pare să fi fost incomodă, de vreme ce au putut apărea încercări de aliniere a persoanei 1 prin forme terminate fie în *-ē* (*ostende*, *dice*, citate de gramaticii latini), fie în *-em* (*faciem*, *sinem*, la Plaut). Dar nici una nu s-a impus[74].

4.5.5. Viitorul în *-bo* reprezintă şi el, ca şi imperfectul, rezultatul sudării unor forme juxtapuse. Substantivului verbal, presupus şi pentru imperfect, i s-a adăugat aoristul conjunctiv al radicalului **bheu-* / **bhū-* (cf., cu acelaşi procedeu, viitorul sanscrit *dātā́smi* "sunt dătător" = "voi da", şi formele prenestine *carefo* "carebo" şi *pipafo* "bibam"). Într-adevăr, adăugarea unui sufix vocalic *-ā* / *-ē* la o temă terminată în vocală ar fi dus, prin contragere, la forme necaracterizate, confundabile cu prezentul.

Este foarte probabil şi ca formele de imperfect, sudate mai de timpuriu, să fi constituit un impuls important pentru formarea acestui tip de viitor. O dovadă în sensul acesta este apariţia, la unele verbe de conjugarea a IV-a, a unui viitor perifrastic, analogic faţă de imperfectul în varianta lui cu sufix redus, în ciuda existenţei celui în *-am*, *-es* : *audibam* / *audibo*, *seruibam* / *seruibo* etc., cf. Pl. *Truc.* 763 *aperibo*, *Trin.* 726 *dormībo* etc. De altfel, la vechiul verb atematic *ire* există numai acest viitor: *ibo*, *ibis*, paralel cu *ibam*.

---

[74] Cf. Ernout, *op. cit.* § 233.

Analogia a mers chiar mai departe, atingând şi verbe de conjugarea a III-a, al căror imperfect în *-ēbam* dă impuls unor forme de viitor ca *dicēbo, uiuēbo* (în *Atellanele* lui Nouius, Ribb. 8 şi 10, la Plaut: *Ep.* 187 *exsugēbo*). Dar asemenea formaţii, arhaice şi populare, nu au putut concura viitorul în *-am, -es*, solid şi privilegiat de limba normată (cf. *G. L. K.* IV, 552, 14, unde sunt reprobate forme ca *legēbo, cognoscēbis*)[75].

4.5.6. Am semnalat faptul că viitorul, stând sub semnul subiectivităţii, îşi înnoieşte şi diversifică permanent modalităţile de expresie. Latina cunoaşte, încă din epoca clasică, un număr mare de perifraze cu această valoare, aproximativ echivalente între ele, dar nu absolut, în măsura în care unele accentuează *posibilitatea* săvârşirii acţiunii, altele, *voinţa*, altele, *începerea* ei:

- Participiul în *-ūrus*, îmbinat cu verbul *esse*:

  Petr. *Sat.* 63 *munus excellente habituri sumus* "o să avem un joc grozav"

  (poate o expresie "căutată" de personaj incult ?).

- Gerundivul îmbinat cu prezentul sau viitorul verbului *esse*.

- Infinitivul îmbinat cu *posse*:

---

[75] O listă cronologică se găseşte la Ernout, *op. cit.* § 234 nota 1.

Caes. *B. G.* 1, 3, 8 sese *potiri posse sperant* = *se potituros* esse.

- Infinitivul îmbinat cu *incipere*, mai ales în textele creştine, unde se redă construcţia grecească μέλλειν + infinitiv.

- Cele mai importante dintre aceste perifraze sunt cele de largă recurenţă, care s-au impus în aşa măsură încât dăinuie în limbile romanice: *debēre*, sau *uelle*, sau *habēre* urmate de infinitiv. Exemplele apar încă din epoca clasică: chiar dacă nu constituie încă un echivalent perfect al viitorului, ele semnalează o virtualitate, realizată deplin mai târziu:

Cic. *Att.* 2, 22, 6 *de republica nihil habeo ad te scribere*
"nu am a-ţi scrie, nu am să-ţi scriu ...";

Tert. *Adu. Iud.* 5 *in omnem terram habebat exire praedicatio apostolorum*
"avea să se răspândească...";

Aug. *In Eu. Ioh.* 4, 1, 2 *tempestas illa tollere habet totam paleam de area*
"are să ridice ...".

Din exemplele propuse credem că reiese evoluţia valorii lui *habere*: din sensul său de bază "stăpânire", se

dezvoltă cel de "obligaţie", ca apoi verbul să ajungă simplu auxiliar.

Urmaşii romanici sunt limpezi: *uolo*, rom. (*v*)*oi cânta*, abruz. *vo* canté; *habeo*, , fr. *chanterai*, it. *canterò*, sp. *cantaré*, toate provenind, prin sudarea sintagmei, din *cantare habeo* ; în română, *am să cânt* este creaţie proprie, dar reproduce modelul latin; de altfel, forma veche este prepoziţională, *am a* cânta, ca şi în sardă: *app 'a cantar*, *debeo* : sard. *depo kantar.*

4.5.7. Desigur, formele de viitor analitice şi sintetice au coexistat veacuri de-a rândul, iar involuţia celor din urmă în favoarea celor dintâi nu se explică numai prin nevoia de expresivitate sporită, prezentă mai ales în oralitate. Formele analitice au fost şubrezite şi de propria lor structură, fonetică şi morfologică.

Se ştie că în latina vulgară exista tendinţa de a confunda cele două vocale palatale, *e* şi *i*, astfel încât se estompa şi distincţia între un prezent *ducis*, *ducit* şi viitorul *duces, ducet.* La rândul său, viitorul în *-bo* era supus confuziei dintre *b*, pronunţat de la un timp bilabial, şi *u*, din ce în ce mai puternic consonantizat. Astfel că se puteau confunda viitorul *amabit, amabimus* cu perfectul *amauit*, *amauimus*.

Iar în privinţa structurii morfologice, lipsa de uniformitate dintre conjugări, ba chiar dintre persoane, constituia desigur o dificultate. Astfel încât nu este de mirare că formele sintetice de viitor au dispărut cu desăvârşire.

4.5.8. Pe lângă valoarea strict *temporală* în axa ternară trecut / prezent / viitor, acest timp a păstrat, conform originii sale, anumite valori **modale**. Astfel, el poate exprima o *injoncțiune*, ca în formula banală din comedie *ibo intro* "ia să intru eu înăuntru", în corespondență de sens exactă cu conjunctivul hortativ *eamus* "să mergem", uzual la persoana 1 plural. Acest mod de exprimare a unui îndemn își păstrează vitalitatea până târziu:

> Vulg. *Mat.* 6, 5 *cum oratis non eritis sicut hypocritae* "când vă rugați, să nu fiți...".

Cele două forme pot fi chiar alăturate, în același enunț: Hier. *in Ierem.* 6, 50, 7 *laetabor et gaudeam.*

De asemenea, se semnalează valoarea *potențială*, cu nuanță puternică de probabilitate: Pl. *Poen.* 645 *haec erit bono genere nata* "trebuie să fie de neam bun". Cf. și formula banală *dicet aliquis* "va zice (poate) cineva", cu care se introduce combaterea unei eventuale obiecții.

Valoarea *deliberativă* se vădește în exemple ca Pl. *Capt.* 535: *quid loquar? quid fabulabor? quid negabo aut quid fatebor?* "ce să spun...".

Modul conjuctiv

Prezentul conjunctivului

4.6. Chestiuni privitoare la această formă au fost tratate în cadrul discuției asupra MODURILOR (*supra* 3.2.), la care trimitem cititorii. Aici, alături de structura morfematică a timpului, reamintim pe scurt esențialul, adăugând câteva elemente particulare.

Paradigma

am-e-m	*am-e-r*	*duc-a-m*	*duc-a-r*
am-ē-s	*am-ē-ris* (*-re*)	*duc-ā-s*	*duc-ā-ris* (*-re*)
am-e-t	*am-ē-tur*	*duc-a-t*	*duc-ā-tur*
am-ē-mus	*am-ē-mur*	*duc-ā-mus*	*duc-ā-mur*
am-ē-tis	*am-ē-mini*	*duc-ā-tis*	*duc-ā-mini*
am-e-nt	*am-e-ntur*	*duc-a-nt*	*duc-a-ntur*

Structura : 3 morfeme T + S + D

4.6.1. Timpul care a ajuns să funcționeze ca prezent al conjunctivului este clădit, poate chiar în întregime, cu ajutorul

unor sufixe de o p t a t i v. Iar din punct de vedere funcțional, el înglobează vechile valori atât ale conjunctivului, cât și ale optativului i. e.

Sufixe

4.6.2. Sufixul *-ie* / *-i*, sufix de optativ; forma lui lungă a fost inițial rezervată singularului, iar cea scurtă, pluralului[76]: *siem, sies, siet*, dar *sīmus* etc. Forma veche, SIED, este atestată pe Vasele lui Duenos și are avantajul de a prezenta desinența *secundară* (firească la optativ) nealterată. Paradigma s-a unificat însă curând, generalizându-se formele cu sufix redus: *s-i-m* etc.; de altfel compușii lui *sum*, cu excepția lui *possum*, sunt atestați numai cu aceste forme : *abs-i-m, pros-i-m* etc. Aceeași unificare se constată și la alte verbe atematice, ca *uolo* și compușii lui: *uel-i-m, nol-i-m, mal-i-m*, la *edo*: *ed-i-m* și la formele arhaice ale lui *do*, care continuă optativul i. e. al temei **dou-*: *du-i-m*, precum și ale compușilor lui: *credu-i-m, perdu-i-m.*

Același sufix a fost utilizat de verbele cu tema terminată în *-s* (probabil teme de deziderativ): **fac-s-i-m* > *facsim*, tot așa *dixim, empsim, ausim*. Acestea au însă o utilizare limitată (epoca arhaică, texte juridice și comice).

---

[76] În greaca, aceeași repartiție: εἴην, εἴης..., εἶμεν...

Despre rolul acestui sufix în formarea perfectului conjunctiv, *infra* 5.6.1.).

4.6.3. Sufixul *-ā-*. Despre discuțiile asupra originii lui (element arhaic, marginal), despre atașarea lui primitivă la teme **autonome** față de celelalte, cf. *supra* 3.2.6.1.).

Este sufixul care acoperă cea mai largă arie: conjugările a II-a, a III-a și a IV-a. La verbele tematice se atașează direct radicalului, constituind o paradigmă atematica: *duc-a-m*, *duc-a-s* etc., la celelalte, se atașează temei prezentului: *mone-a-m*, *capi-a-m*, *audi-a-m*. Formele, bine caracterizate și uzuale, sunt rezistente în timp.

4.6.4. Sufixul *-ē-*, probabil și el, originar, specific optativului (cf. *supra* 3.2.6.3.) este funcțional în cadrul conjugării I, unde *-ā-*, atașat unei teme terminate tot în *-ā*, ar fi fost inoperant: prin contragerea celor două vocale cu timbru identic ar fi rezultat forme confundabile cu cele ale indicativului prezent. Astfel încât a fost folosit sufixul **-iē*, redus la *ē* prin căderea lui *i* ; apăreau astfel forme marcate, în opoziție cu cele, nemarcate, ale indicativului. Faptul că vocala finală a temei, *-ā-*, nu mai este vizibilă se datorează unei contrageri: **amā-(i)e-m.* > *amem.*

4.6.5. Ambele sufixe principale se regăsesc și în celelalte limbi italice: o. *fakiiad* "faciat", *deiuaid* "iuret", cu *e* închis la *i* (desinențele secundare sunt identificabile, ceea ce confirmă ipoteza originii optativale a sufixelor).

4.6.6. Cum am mai semnalat (*supra* 3.2.7.), "timpurile" conjunctivului sunt mult mai slab caracterizate temporal decât cele ale indicativului: dominantă este trăsătura modală. Aşa fiind, am plasat această discuţie la sfârşitul analizei individuale a acestor timpuri (*infra* 5.8.).

4.6.7. Prezentul conjunctivului a avut o carieră puternică şi lungă. Formele lui, deşi în parte alterate fonetic[77], se pot regăsi în limbile romanice. Sufixele *-e* şi *-a*, cu repartizarea din latină, sunt vizibile în spaniolă şi portugheză, la toate persoanele (*cante, cantes* etc., dar *venda, vendas* etc.), precum şi în provensală. Italiana însă a extins sufixul *a* şi asupra unor persoane ale conjugării I, *cantiámo, cantiáte*, iar conjugările a II-a şi a III-a îl păstrează la toate persoanele: *venda, vendiámo* etc. În română s-a produs, probabil destul de timpuriu, anularea opoziţiei faţă de indicativul prezent, cu o excepţie notabilă: la persoanele a III-a singular şi plural se păstrează sufixul latin: ***să cânte / să tacă, să zică, să audă*** şi, de asemenea, opoziţia făţă de persoanele corespunzătoare ale indicativului: ***cântă / tace, zice, aude,*** întocmai ca în latină[78].

---

[77] Cel mai grav, în franceză.

[78] Cf. Fischer, *Lat. dun.* 4. 2. 2. 2. 1.

Imperfectul conjunctiv

4.7. Paradigma

amā-re-m	*amā-re-r*	*duc-e-re-m*	*duc-e-re-r*
amā-rē-s	*amā-rē-ris* (-*re*)	*duc-e-rē-s*	*duc-e-rē-ris* (-*re*)
amā-re-t	*amā-rē-tur*	*duc-e-re-t*	*duc-e-rē-tur*
amā-rē-mus	*amā-rē-mur*	*duc-e-rē-mus*	*duc-e-rē-mur*
amā-rē-tis	*amā-rē-mini*	*duc-e-rē-tis*	*duc-e-rē-mini*
amā-re-nt	*amā-re-ntur*	*duc-e-re-nt*	*duc-e-re-ntur*

Structura: 3 morfeme T + S + D.

4.7.1. Sufixul formativ, -*sē*- este vizibil la verbul substantiv, în forma *es-se-m* ... *es-sē-mus* etc. şi la *edo*, unde *es-se-m* < **ed-se-m*. În rest, el prezintă fie o asimilare a consoanei cu sunetul anterior (*uellem* < **uel-se-m*, *ferrem* < **fer-se-m*) fie, în marea majoritate a situaţiilor, o rotacizare a lui -*s*- intervocalic: *amarem* < **ama-se-m*; *ducerem* < **duc-ĕ-se-m*. În silabă finală închisă (cu excepţia celei terminate în -*s*) vocala sufixală se va scurta, în perioada postplautina, ca pretutindeni.

Acelaşi sufix apare şi în preteritul temei de perfectum: *ama-u-is-se-m* (*infra* 5.7.1.).

4.7.2. Originea lui este mult discutată. Brugmann[79] a avansat ipoteza unei forme originar perifrastice, din infinitivul verbului şi un presupus preterit al radicalului *ei- "a merge": *ages(ī)* + *ēm* ; numai că limbile italice, care prezintă forme analoge de imperfect conjunctiv, nu cunosc infinitivul de tip latin, în -*sĕ* (cf. *infra* 6.2.1.).

Pentru Thurneysen[80], este vorba de un aorist al conjunctivului cu sufix -*ē*-; numai că aceleaşi limbi italice vădesc desinenţe *secundare*, incompatibile cu conjunctivul. Hirt[81], propune o înrudire cu optativul eolic de tip λύσεια, propunere care n-a găsit ecou, după ştirea noastră, decât la Tronskii (dar şi acolo, cu rezerve)[82].

La rândul lui, Monteil[83] presupune, dar cu discreţie, o eventuală pereche de sufixe *$i\bar{e}$- / *-$s\bar{e}$ în care -$\bar{e}$ < *-$e\partial_1$, investit cu valoare modală, este precedat de cele două lărgiri diferite, şi s-ar putea decela şi la infinitivele latine în -*ier* (< *y-*er*) comparate cu cele greceşti în -ειν (<*e-s-en).

4.7.3. Nu credem că există argumente suficiente şi convingătoare pentru vreuna dintre ipoteze. Faptul este explicabil prin aceea că formaţia este, cert, de dată i t a l i c ă , deci, recentă, corespondente exacte neexistând

---

[79] Grundriss, II², IIII, 866; împotrivă, Sommer, *Krit. Erl.* 145.

[80] *B. B.* VIII, 275.

[81] *I. F.* 35, 140. Discuţia la Leumann-Hofmann, *op. cit*, p. 326.

[82] *Op. cit.* § 561.

[83] *Op. cit.* vers. span. p. 370.

decât în limbile și dialectele peninsulare înrudite cu latina: o. *fusid* "foret", *herrins* (<*-*se-nt*) "caperent", pelign. *upsa-se-ter* "operarentur".

4.7.4. Reținem așadar certitudinile referitoare la această formă. Precum cea de prezent, ea s-a alcătuit mai întâi dintr-o temă *autonomă* : *forem* este preteritul lui *fuam*, ambele provenind din radicalul **bheu- / *-bhū*, și nu **es- / *s-*. Dar, ca și prezentul, aceasta s-a aliniat curând la tema de *infectum*. Un imbold în acest sens trebuie să fi fost relația empiric stabilită de vorbitori între această formă și cea de infinitiv prezent, alcătuit cu un sufix asemănător, *-sē > *rĕ*. În fapt, în afara cantității originare a vocalei sufixale (și aceasta, cum s-a arătat, scurtată uneori la imperfect) cele două forme se disting, practic, doar prin prezența desinențelor la imperfect. Această relație, secundară, dar puternică, a fortificat în timp ambii ei termeni. Astfel, acest timp, care completează fericit simetria sistemului verbal latin, prin paralelismul său, pe de o parte, cu imperfectul indicativului, pe de alta, cu mai-mult-ca-perfectul conjunctivului, a avut o recurență bogată, mai ales în cadrul subordonării, în limba literară.

4.7.5. Ceea ce însă, la nivel vulgar, a șubrezit imperfectul conjunctiv a fost asemănarea lui formală cu conjunctivul perfect (în forma lui de circulație orală *amarim, amaris*, confundabilă cu *amarem, amares*). Acest timp, de altfel, coincidea aproape întru totul cu viitorul anterior. Această dublă concurență paronimică a făcut să se restrângă

întrebuinţarea imperfectului, astfel încât nici o limbă romanică nu-l păstrează, afară de sardă (*morreret, timeret, amaret* etc.). Locul lui în paradigmele romanice a fost luat de mai-mult-ca-perfectul conjunctivului.

Modul imperativ

4.8. Imperativul, exprimând o poruncă fermă, presupunând deci un dialog i-mediat între locutor şi conlocutor, are o poziţie aparte între celelalte moduri. El joacă în conjugare un rol similar cu cel al vocativului în declinare şi, ca şi acesta, are forme scurte, adecvate acestui rol. În fapt, persoana a 2-a singular cuprinde numai tema pură, fiind singura formă verbală alcătuită dintr-un singur morfem. S-ar mai putea remarca şi similitudinea, în structura de adâncime, cu interjecţia.

Un alt semn al caracterului său special este lipsa de morfeme modale (de aceea însăşi denumirea de *mod* nu este poate întru totul justificată), iar un altul, lipsa, firească, a persoanelor 1, singular şi plural. La fel de firească este şi lipsa unui timp trecut al imperativului.

În latină există forme de imperativ prezent şi viitor, activ şi pasiv.

4.8.1. Prezent activ

2 sg.	*ama*	*leg-e*
2 pl.	*amā-te*	*leg-ite*

Prezent pasiv

2 sg.	*amā-re*	*leg-e-re*
2. pl.	*amā-mini*	*leg-i-mini*

Viitor activ

2 sg.	*amā-tō*	*leg-i-tō*
3. sg.	*amā-tō*	*leg-i-tō*
2. pl.	*ama-tō-te*	*leg-i-tō-te*
3. pl.	*ama-nto*	*leg-u-nto*

Viitor pasiv

2 sg.	*amā-tor*	*leg-iitor*
3. sg.	*amā-tor*	*leg- i-tor*
3. pl.	*ama-ntor*	*leg-u-ntor*

4.8.2. IMPERATIVUL PREZENT ACTIV se înfățișează, la persoana a 2-a singular, ca temă de prezent[84] pură; verbe

---

[84] O singură excepție: *memento* "amintește-ți" este construit pe o temă de perfect (**menin-tod*) cu particula *-tod* (infra 4.9.1.).

atematice: *es, da, i, fer, plē* etc.; verbe tematice: *age, lege, rege* etc. (cf. gr. λεῖπε, λίπε). Unele verbe din ultima categorie, foarte uzuale, prezintă în mod obişnuit forme apocopate, *dic, duc, fac*[85] (chiar şi la compusele lor: *maledíc, addúc*), dar în textele plautine pot încă apărea, mai ales în final de vers, şi formele lor cu vocală tematică: *dice, duce, face* (cf. *Pseud.* 18 *face me certum*). Târziu, vor apărea forme încă mai scurte decât cele menţionate: *CIL* XV, 6754 FA, *ibid.*, 628 VA = u*ade*.

4.8.2.1. În ciuda identităţii lor formale, structura morfematică a imperativelor ca *legĕ şi capĕ* nu este identică: cel dintâi, tip tematic, are tema terminată în vocala tematică *-ĕ*, pe când, în cel de al doilea, *-ĕ* final reprezintă sufixul *-ĭ-* (cf. *supra* 4.1.6.4.) cu deschiderea firească în silabă finală deschisă. În tipul *audi*, vocala finală (= sufixul *-ī-*), nefiind scurtă, îşi păstrează timbrul.

4.8.2.2. Ocurenţa lor frecventă transformă cu timpul anumite imperative în simple interjecţii: *age, cedo, i* "hai", *em* "iacă" "na", *mane*(*dum*) "stai". Cf. şi *uel*, devenit adverb şi conjuncţie.

4.8.2.3. Persoana a 2-a plural s-a format prin adăugarea la forma de singular a vechii desinenţe indoeuropene *-te* : *es-te, fer-te, amā-te, manē-te, leg-iĭ-te, capĭ-te, aud-īte* (cf. gr. λείπετε).

---

[85] Pastrate ca atari în română: *zi, du, fă*.

4.8.2.4. IMPERATIVUL PREZENT PASIV utilizează desinențele indicativului: *-re* (2 sg.) și *-mini* (2 pl.) (despre originea lor, *supra*). Ocurența lor este foarte slabă, exceptând verbele deponente.

4.9. Denumirea tradițională de IMPERATIV VIITOR nu are acoperire m o r f o l o g i c ă , formele fiind alcătuite pe tema prezentului, ci doar s e m a n t i c ă . Iată:

Viitor activ

2 sg.	*amā-tō*	*leg-i-tō*
3 sg.	*amā-tō*	*leg-i-tō*
2 pl.	*ama-tō-te*	*leg-i-tō-te*
3 pl.	*ama-nto*	*leg-u-nto*

Viitor pasiv

2 sg.	*amā-tor*	*leg-i-tor*
2 sg.	*amā-tor*	*leg-i-tor*
3 pl.	*ama-ntor*	*leg-u-ntor*

4.9.1. Precum se vede, la ACTIV se utilizează o "desinență" *-to*: *agi-to*, *agi-to-te*, *agu-nto*. Ea reprezintă particula indo-europeană **tōd* provenită din tema demonstrativului **to-* / **ta-* (cf. gr. τόν, τήν), cu sens originar probabil "de aici înainte"; folosită cândva enclitic alături de persoana a 2-a

singular a imperativului prezent, ea s-a sudat de timpuriu cu aceasta: **age-tod* > scr. *ājatāt*, gr. ἀγέτω, lat. *agitō*, o. *actud*.

Pe vechi inscripţii latine apar forme cu consoana finală încă păstrată: Vasele lui Duenos STATOD; *CIL* I², 366 SUNTOD, DATOD etc. Tot astfel în oscă: *lilkítud* "liceto", *factud* "facito". În umbriană însă consoana a căzut: *aitu* "agito".

4.9.2. La persoana a 2-a plural, creată analogic, particula *-to-*, simţită deja ca o desinenţă, este inserată între temă şi adevărata desinenţă: *mone-tō-te, agi-tō-te*. Persoana a 3-a plural este şi ea analogică: *mone-nto, ag-u-nto*.

4.9.3. Imperativul viitor poate apărea în contexte unde, în contrast cu prezentul, se constată că a asumat o reală valoare temporală:

Pl. *Merc.* 770 *cras* ***petito:*** *dabitur. Nunc* ***abi!***;

Asin. 228 ***remeato*** *audacter ubi mercedem eris nactus, nunc abi.*

Dar ocurenţa lui majoră se situează în textele de legi şi în sentenţele cu valoare generală.

Lex. Num. (*ap.* Plin. *N.H.* 14, 12) *rogum ne respergito* "să nu stropească rugul";

Lex XII Tab. *hominem mortuom in urbe neue sepelito neue urito* "nici să nu îngroape, nici să nu ardă...".

În latina clasică este rar. Urmaşi romanici nu există, semn că vorbirea curentă îl ignora.

4.9.4. Pentru PASIV s-au construit, relativ recent și analogic, forme caracterizate de adaosul *-r-* la desinențele active: *ama-to-r* etc. (Pl.: *amplexator*). Persoana a 2-a plural lipsește. În unele texte arhaice apar curioase forme active ale verbelor deponente: *CIL* I² 589 VTVNTO.

4.9.5. Imperativul a fost mereu concurat de ***conjunctiv***, apropiat ca sens și, la persoana a 3-a și 1 plural, singurul posibil pentru exprimarea poruncii: *ueniat*! *eamus*! Situația s-a perpetuat până târziu, astfel încât unele imperative romanice au ca etimon un conjunctiv latin : fr. *aies* < *habeas*, *sois* < *sis*.

4.9.6. Alt concurent al imperativului a fost ***viitorul indicativului***, și în perioada clasică (cf. formula obișnuită de invitare la cină *cenabis apud me*, reluată de Catul în 13, 1 *Cenabis bene, mi Fabulle, apud me*) dar și târziu. De asemenea, în vorbirea curentă se folosea ***prezentul indicativului***: *CIL* IV, 3494 ITIS, FORAS RIXSATIS. Așa se explică faptul că fr. *chantez*, rom. *cântați* provin din *cantatis*, nu din *cantate*.

4.9.7. Porunca negativă s-a exprimat, pentru persoana a 2-a, pe lângă obișnuitele *ne fac*, *ne time*, cu formula *ne feceris* (în care verbul își păstrează vechea valoare de optativ) sau, mai familiar, *ne facias*. Dar au circulat permanent, în limbajul mai îngrijit, perifrazele alcătuite dintr-un imperativ, gramaticalizat ca auxiliar, și un infinitiv: *noli / fuge / mitte / parce tangere*.

4.9.8. În sfârșit, o îmbinare târzie, *ne / non* + infinitivul, a lăsat urmași în vechea franceză, italiana (*non cantare*) și româna (rom. veche *nu cantare*, rom. mod. *nu canta*).

PERFECTUM

5. Cum s-a arătat (*supra* 3.3.1), opoziția latină INFECTUM / PERFECTUM continuă opoziția indo-europeană, de tip aspectual, **durativ / momentan / finit.** Şi de data aceasta, în latină s-au redus termenii relației astfel încât ea să devină binară: aspectul momentan și cel finit s-au contopit încă din faza preistorică. **Perfectul** latin este așadar urmașul, atât formal, cât și semantic, al perfectului și totodată al aoristului indo-european. Consecința, în plan formal, a acestui sincretism este lipsa de uniformitate a temelor de perfect, iar în plan semantic, abundența de valori a perfectului (*infra* 5.3.5.).

5.1. Sfera de **perfectum** apare, de la începuturile tradiției literare, desăvârșit organizată, într-o simetrie remarcabilă cu sfera de **infectum**. Desigur, această sistematizare este rodul unui proces îndelungat și de nereconstituit, care a avut loc mai întâi în cadrul modului indicativ și s-a extins apoi și asupra conjunctivului, ajungând la cunoscutele corespondențe:

Indicativ	**Conjunctiv**
Prezent	Prezent
Imperfect	Imperfect
Viitor I	
Perfect	Perfect
Mai mult ca perfect	Mai mult ca perfect
Viitor II	

Este evidentă structurarea paralelă a treptelor temporale în cadrul celor două sfere aspectuale.

5.1.1. Dar independenta originară a formelor de prezent și de perfect continuă să se reflecte într-o opoziție marcată, formal, de doi factori:

- teme specifice
- desinențe specifice.
- Există și o marcă suplimentara, prezentă la toate tipurile de teme de perfectum și la toate timpurile derivate din ele. Este vorba de un sufix *-ĭs-* (*dix-is-ti, dix-is-se-t* etc.), dar modificat fonetic înainte de vocală, prin rotacizarea lui *-s-* intervocalic și succedenta deschidere a lui *ĭ* înainte de *r* (*dix-ĕr-u-nt, dix-ĕr-a-m* etc.; *infra* 5.2.2.). Singurele forme din sfera perfectului care nu-l cuprind sunt persoanele 1 și a 3-a singular, 1 plural și, parțial, a 3-a plural ale perfectului indicativ: *dix-i, dix-it, dix-i-mus, dix-ē-re.*

Un sufix asemănător se găsește și în anumite aoriste sigmatice din indo-iraniană (scr. *ábhar-is-am* "am dus"), dar el n-a fost extins și gramaticalizat decât în latină.

TEMELE DE PERFECTUM

5.1.2. Temele de **perfectum** prezintă trei tipuri majore:

- temele radicale
- temele cu sufix *-s-*
- temele cu sufix *-u-* / *-u̯-*

În cadrul celui dintâi coexistă urmaşi de aoriste şi de perfecte i. e., greu discernabili atunci când nu se cunosc corespondenţi exacţi în alte limbi congenere. Dacă aceştia există, originea formei în cauză devine certă, şi o vom semnala, precizând însă că nu biografia fiecărui verb interesează aici, ci modul de funcţionare a grupului care îl cuprinde, iar acesta, evident format din sechele, este sărac şi neproductiv.

Cel de-al doilea tip este constituit din urmaşi de aoriste sigmatice, iar cel de al treilea reprezintă o creaţie latină.

Primele două tipuri cuprind verbe cu radicalul sau tema terminate în ***consoană***, iar ultimul, verbe cu tema terminată în ***vocală***[86].

---

[86] Primele două sunt denumite în unele gramatici "perfecte tari", ca unele care poartă accentul pe vocala radicală la persoanele 1 şi 3 sg. şi 3 pl., iar cel de al

Tipul radical

5.1.2.1. Acesta cuprinde trei forme de teme de perfect:

- cu vocală radicală *lungă*, opusă celei *scurte* a temei de prezent
- cu element reduplicativ
- nemarcate.

5.1.2.2. Alternanța vocalei radicale continuă un vechi sistem de opoziții indo-european. În latină vocala poate prezenta același timbru, dar cantitate diferită: *ĕdo / ēdi, ĕmo / ēmi, fŏdio / fōdi, fŭgio / fūgi, lĕgo / lēgi, sĕdeo / sēdi, uĕnio / uēni, uĭdeo / uīdi* (acesta din urmă, provenit din **woid-ai*, corespunzând scr. *véda*, gr. Ϝοῖδα, got. *wait*, reprezintă un perfect i.e.). Uneori, diferenței de cantitate i se adaugă o marcă suplimentară: infix *n* / infix *Ø* (*lĭnquo / līqui*, cf. gr. λέ-λοιπ-α, așadar formă de perfect, *rŭmpo / rūpi, uĭnco / uīci*).

Opoziția de ***cantitate*** a vocalei radicale comportă uneori și una de ***timbru***, de obicei *ă / ē : ăgo / ēgi, ăpio / co-ēpi, căpio / cēpi, făcio / fēci*, cf gr. ἔ-θηκ-α, așadar formă de aorist, ca și *iăcio / iēci*, gr. ἧκα. Și aici se adaugă uneori supra-caracterizarea prin prezența / absența infixului nazal:

---

treilea "perfect slab", accentuat pe vocala predesinențială sau pe desinență la toate persoanele.

frăngo / frēgi, păngo / pēgi, acesta din urmă apărând în opera lui Pacuvius, după afirmaţia lui Priscian[87]. Cum se observă şi cum este şi firesc, verbele din această serie scurtă aparţin conjugării tematice, "a III-a", receptacol şi al altor supravieţuiri.

5.1.2.3. Procedeu indo-european de marcare a temelor de perfect, uneori şi a celor de aorist şi chiar de prezent (cf. *supra* 4.1.3.), r e d u p l i c a r e a (repetarea, înaintea radicalului, a consoanei iniţiale întovărăşite de o vocală, de obicei de timbru -*e*) este larg extinsă în greacă (λέλοιπα, πέφυκα etc.), dar limitată în latină[88]. Procedeul s-a aplicat verbelor care nu aveau alternare de vocală radicală, aşadar este complementar cu aceasta. Este vorba mai ales de vechi perfecte i.e., încadrate în "conjugarea a III-a": *cado / cecĭdi, caedo / cecīdi, cano / cecĭni, disco / didĭci, fallo / fefelli, parco / peperci, pario / pepĕri, pendo / pependi, tango / tetĭgi* etc[89]. Cu vocală reduplicativă de alt timbru: *curro / cucurri, pungo / pupŭgi, tundo / tutŭdi* etc. Câteva perfecte cu reduplicare apar la verbe cu prezentul în -*ē* : *mordeo / momordi, spondeo / spopondi, teneo / tetĭni* (înlocuit mai târziu cu *tenui*), *tondeo / totondi*. De menţionat sunt şi *dedi* şi *steti*, perfectele unor prezente integrate în "conjugarea I" (deşi au altă origine: *supra* 4.1.6.1.), păstrate în limbile romanice. În "conjugarea a IV-a", alcătuită

[87] *G. L. K.* 2, 523, 17.

[88] Este semnalată şi în alte limbi italice: o. *deded* "dedit", *fefacust* "fecerit", praenest. *fhefhaked* "fecit" (dacă Fibula este autentică).

[89] Se remarcă, la perfect, închiderea normală a vocalei radicale scurte, ajunsă în silabă mediană.

din formații recente, nu există nici un verb cu perfect reduplicat.

5.1.2.3.1. Cum s-a putut vedea, vocala elementului reduplicativ are uneori timbrul *i, o* sau *u*, acomodat la cel al vocalei radicale, care l-a influențat. Sunt citate însă și variantele vechi, ca *cecurri, memordi, peposci, spepondi*, iar umbriana oferă exemple ca *pepurkurent* "poposcerint", care confirmă anterioritatea formelor cu vocală -e.

Dacă radicalul începe cu un grup de consoane, acesta se păstrează în elementul reduplicativ, dar se simplifică în radical: *spo-pondi* < **spo-spondi, sci-cidi* < **sci-scidi, steti* < **ste-sti* (în greacă, situația este inversă: γέ-γραφα).

5.1.2.3.2. De-a lungul vremii, unele verbe și-au pierdut elementul reduplicativ: *tetuli* > *tuli, scicidi* > *scidi*. Fenomenul este frecvent la verbele prefixate, care și-au format, prin haplologie, perfecte în acord cu prezentul: *curro / cucurri*, dar *recurro / recurri; pungo / pupugi*, dar *compungo / compunxi, tundo / tutudi*, dar *contundo / contūdi.*

Tipul de perfect reduplicat este sărac și în continuă scădere.

În epoca târzie, un singur model de perfect reduplicat a luat avânt, cel al compuselor lui *dare* (*condidi, credidi, uendidi*) care s-a extins și la alte perfecte în *-di*: *descendidi*,

abscondidi, spopondidi şi altele de acelaşi fel se vor regăsi până în textele medievale[90].

5.1.2.4. Temele de perfect nemarcate, care coincid aşadar cu tema de prezent a verbului în cauză, sunt rare. Ex. *bibo / bibi, cūdo / cūdi, mando / mandi, pando / pandi, scando / scandi, uello / uelli, uerto / uerti.* Unele se explică prin lungimea originară a vocalei radicale la prezent, care excludea alternanţa vocalică: *īco, īci, cūdo, cūdi.* Altele, existente la verbe prefixate, pot fi, şi ele, rezultatul unei haplologii: *accendi* < **accendidi. incĭdi* < **incecidi, defendi* < **defefendi.* În asemenea situaţii, distincţia prezent / perfect rămânea în seama desinenţelor.

Tipul cu sufix *-s-*

5.1.3. Este vorba de teme aoristice indo-europene cu sufix -s-, larg reprezentate mai ales în greacă şi în sanscrită, dar şi în limbile celtice şi în slavă, cărora în latină li s-au aplicat desinenţe de perfect. Aici tipul a fost productiv (dar ***nu*** în oscă şi umbriană) mai ales în faza premergătoare tradiţiei textuale şi, apoi, în cea târzie. În acest tip au intrat verbe cu tema terminată în consoană care nu aveau un perfect cu alternanţă vocalică sau cu reduplicare. Formaţiile sunt în general mai târzii decât aceste două tipuri.

---

[90] Väänänen, *op. cit.* § 336.

Vocala radicală are adesea, ca în indo-europeană, gradul *e* și cantitate lungă: *rēxi, tēxi, uēxi*. În alte cazuri se poate reconstitui un diftong: *dīxi* < **deik-s-* (cf. gr. ἔδειξα); *mīsi* < **meit-s-*, *dūxi* < **deuk-s-*; *iūssi* < ** yeudh-s-* (cf. *C. I. L.* I^2, 581, 18 *IOUSISENT*). Dar alteori ea preia timbrul celei din tema de *infectum* : *ardeo / arsi, mulgeo / mulsi, rideo / risi, scribo / scripsi, torqueo / torsi* etc., ceea ce vădește caracterul secundar al acestor formații.

5.1.3.1. Cât privește consoana finală a radicalului, ea poate fi o oclusivă (guturală, dentală, labială) sau o siflantă. Contactul acesteia cu sufixul *-s-* dă naștere unor modificări fonetice. Guturala și labiala sonoră se asurzesc: **reg-s-i* > *rexi, frig-s-i* > *frixi*; **scrib-s-i* > *scripsi, *nub-s-i* > *nupsi*, labio-velara sonoră își pierde apendicele labial și se asurzește: **ung^u-s-i* > *unxi*, dentala este asimilată de *-s-*: **ced-s-i* > *cessi*. Grupurile consonantice se simplifică: **fulg-s-i* > *fulsi*, sau, dimpotrivă, se amplifică prin inserția unui *-p-* epentetic: **sum-s-i* > *sum-p-s-i, *com-s-i* > *com-p-s-i*.

Se semnalează, mai ales în poezie, forme haplologice, lipsite de sufixul *-is-*, poate neeufonic după cealaltă siflantă: *accestis* (= *accessitis*), *direxti* (= *direxisti*).

5.1.3.2. Cum s-a spus, perfectele sigmatice au avut tendința de a se modela după prezentele verbelor în cauză. Astfel, pe lângă acomodarea vocalei radicale, ele preiau uneori și infixul nazal, originar propriu temei durative: *iungo → iunxi, pingo → pinxi, uincio → uinxi*.

Dar relația lor este strânsă mai ales cu adjectivul în *-to-*, în ambele direcții. Astfel, după perfecte ca *fixi, hausi, mansi, mersi, pressi*, s-au format adjectivele verbale *fixus, haustus, mansus, mersus, pressus*. Invers, adjective verbale ca *iŭssus, morsus, prensus, responsus* au produs, analogic, perfecte ca *iŭssi* (cu vocală radicală scurtă), **morsi, *prensi* și **responsi* (reconstituibile pe temeiul limbilor romanice (ex. it. *morsi, presi, risposi*, rom. *prinsei, răspunsei*).

5.1.3.3. Cum puternica marcă *-s-* facilita distincția între temele de *perfectum* și de *infectum*, ea s-a extins în dauna unor perfecte radicale, cu sau fără reduplicare; astfel, *panxi* alături de *pepigi, parsi* alături de *peperci*[91]. Procesul este foarte vizibil în unele verbe prefixate: *pupugi*, dar *com-punxi, momordi*, dar *praemorsi, emi*, dar *dempsi, sumpsi* etc. La fel, *legi*, dar *intellexi, neglexi*, cu precizarea că limba vorbită a creat chiar și *lexi* (*C. I. L.* III, 12484: LEXERIT).

Populare și târzii sunt și forme ca *absco(n)si, acce(n)si, defe(n)si, morsi. respo(n)si, sorpsi.*

Așadar, perfectul sigmatic se dovedește mult mai viu decât cel radical și numeroși urmași ai lui există până în limbile romanice.

---

[91] Fenomenul a intrat în atenția gramaticilor, care îl reprobă: *momordit melius dicimus quam morsit*, *Corp. Gloss.* 5, 223, 19.

Tipul cu sufix -*u*- / -*u̯*-

5.1.4. Acest sufix formează perfectul majorității verbelor latine, fiind productiv în toate epocile: de la un timp a ajuns să marcheze automat toate verbele noi în -*ā*- și în -*ī*-. Folosirea lui sistematică constituie *o inovație latină* (dar nu și italică: osca și umbriana îl ignoră total, dacă lăsăm de o parte câteva cazuri îndoielnice).

5.1.4.1. Explicarea originii sufixului s-a dovedit dificilă. S-au emis multe ipoteze, între care unele porneau de la cauze interne latinei: proveniența din forme ca *lau-o*, *fau-e-o*, *mou-e-o*, cu radical terminat în -*u*-, fals decupate, sau din extinderea modelului *fu-i*, fals decupat și el[92].

5.1.4.2. Corelarea cu forme sanscrite de perfect ca *jajñaú*[93] "am/a cunoscut", care conțin un asemenea sufix la persoanele 1 și a 3-a sg. și cu altele similare din armeană (persoana a 3-a sg. a unui aorist medio-pasiv), din toharică (persoana 1 sg. a preteritului) și, poate, din hitită, a condus la ideea că este vorba de o marcă i. e. păstrată în ariile laterale ale spațiului indo-european, restrânsă la cele doua persoane menționate, în unele limbi, dar excepțional fructificată în latină. Pe acest temei și-a construit Burger[94] teoria asupra paradigmei primitive a perfectului lui (*g*)*nosco* : *noui*, *nosti*, *nouit*, *nomus*

---

[92] Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut - und Formenlehre*, 1914, p. 558 și urm.

[93] Propusă întâi de Fick, în 1883, *GGA*, p. 594.

[94] *REL* IV, 115 și 212.

(formă atestată la Ennius, *Trag.* 199) *nostis, norunt.* De la persoanele 1 şi a 3-a, *u̯* s-ar fi extins la celelalte.

5.1.4.3. Mai recent, A. Martinet[95] explică pe *u* ca fiind o sechelă dintr-o laringală labiovelară $*\partial^{u}3$, mai exact, apendicele ei labial, care constituie elementul ultim al unor radicale ca cel din *flau-i* < $*bhl\partial^{u}3$*-ai.* De la acestea, el s-a extins asupra altor radicale terminate în laringale. În acelaşi sens pledează şi Adrados[96]. Credem, împreună cu Monteil[97], în verosimilitatea teoriei şi totodată în aportul unor paradigme foarte uzuale ca cea a lui *fui* şi *noui* la generalizarea sufixului.

5.1.4.4. Varianta vocalică a sufixului, *-u-*, apare la verbe care vădesc a fi avut, în preistorie, tema terminată în vocală *scurtă*; ea s-a închis la *u* înainte de *u̯*, iar acesta din urmă a disparut, dupa o cunoscută evoluţie fonetică (cf. **de nŏu̯od* > *denuo*). Astfel **domă-u̯-ai* > *domui, habĕ-u̯-ai* > *habui* etc.

În epocă istorică, asemenea perfecte apar la:

- teme în *-ā*: *cubāre / cubui, crepāre / crepui, secāre / secui, sonāre / sonui, uetāre / uetui* etc. (scurtimea originară a vocalei presufixale transpare la forma de supin: *cubĭtum* etc.).

- teme în *-ē* : *docēre / docui, egēre / egui, habēre / habui, miscēre / miscui, monēre / monui, parēre /*

---

[95] *Word* 9, p. 235 şi urm.

[96] *Op. cit.* p. 490 şi urm.

[97] *Op. cit.* p. 359.

parui, tacēre / tacui, tenēre / tenui. Unele perfecte sunt mai vechi (ca *monui*), altele, analogice (ca *tenui*, al cărui vechi perfect era reduplicat: *tetini*).

- teme în *-ĕ*: *alĕre / alui, consulĕre / consului, disserĕre / disserui* etc.

- teme în *-u* : *metuĕre / metui, statuĕre / statui.*

- teme în *-ĭ* : *rapĕre / rapui, sapĕre / sapui.*

- teme în *-ī* : *aperīre / aperui.*

Extinderea sufixului în epocă istorică s-ar putea datora parțial și faptului că *esse* și *habere*, verbe foarte uzuale, aveau perfectele *fui, habui.*

Și la câteva verbe anomale s-a format un asemenea perfect: *potui* (poate dintr-un denominativ, dispărut apoi, **poteo, potēre*, și refăcut mai târziu, tocmai pe baza lui *potui*), *uolui, malui, nolui.*

Dar, cum s-a văzut, majoritatea perfectelor în *-u-* s-a aglomerat în cadrul "conjugării a II-a", tendința de ordonare și regularizare a limbii rezervând sufixul consonantic, *-u̯-*, conjugărilor I și a IV-a, iar pe cel vocalic, celei de a II-a.

5.1.4.5. În timp, sufixul *-u̯-* a câștigat teren, fie în detrimentul unor perfecte sigmatice (*pellexi* → *pellicui, texi* → *texui*), fie în detrimentul unor perfecte radicale (*cepi* → *capui, feci* → *fecui*[98], *legi* → *legui, regi* → *regui* (cf. *C. I. L.* 8,

---

[98] Refăcut în română: *făcui*. Forma veche este *feciu*.

20394 LEGVERIS, *ib.* 5, 923 REGVIT), fie al unor perfecte reduplicate (*steti* → **stetui*, *cucurri* → **corui*, formele mai noi putând fi reconstituite prin urmașii lor romanici, ca rom. *stătui*, fr. *courus* etc.

5.1.4.6. Varianta consonantică a sufixului, -*u̯*-, apare atașată temelor în vocală *lungă*, în special -*ā* și -*ī*: *amā-u-i, audī-u-i*, dar uneori și -*ē*: *delē-u-i, plē-u-i*. Dar maximă recurența se va înregistra, cum s-a spus, la verbele denominative, recent create, și integrate în temele în -*ā* și -*ī*, la care acest tip de perfect se situează într-un sistem de relații clare și constante atât cu tema de *infectum*, cât și cu participiul în -*to*: faptul că și perfectul și participiul devin deductibile din forma de prezent contribuie substanțial la coerența și stabilitatea acestor conjugări, precum și la lărgirea inventarului lor. Astfel: *laudo, laudāre, laudāui, laudātus; punio, punīre, punīui, punītus*[99].

Modelul unor asemenea sisteme relaționale transparente se extinde analogic și la alte tipuri de verbe:

- în -*ē*: *deleo, delēre, delēui, delētus*
- în -*ĕ*: *peto, petĕre, petīui, petītus*
- în -*ĭ*: *cupio, cupĕre, cupīui, cupītus.*

5.1.4.7. În urma unui proces fonetic obișnuit (căderea lui -*u̯*- între două vocale de timbru identic și contragerea acestora), apar încă din primele texte și se întâlnesc permanent forme lipsite de sufix, în special la persoanele a 2-a singular, a 2-a și

---

[99] Consecința practica a acestei regularități este indicația din dicționare, rezumată la "vb. I", "vb. IV".

a 3-a plural, ca *audisti, sisti, delērunt* (alături de *audiuisti, siuisti, deleuērunt*). Prin analogie, fenomenul s-a extins şi la forme în care cele două vocale mărginind sufixul nu aveau timbru identic: *probai*[100] alături de *probaui, amasti* alături de *amauisti* etc. Ele circulau oral, dar pătrundeau şi în poezie, *metri causa*. Iar la persoana a 3-a sg., în urma sincopării lui *-i-* şi a vocalizării lui *-u-*, apar forme ca *probaut*, condamnate de gramatici, dar obişnuite în vorbire (cf. EXMVCCAVT în *C. I. L.* 4, 1391, DONAVT *ib.* 6, 6870, POSIVT *ib.* 2, 6302).

Pentru aceeaşi persoană sunt atestate, rar, forme în *-īt* sau *-āt* (*CIL* III, 37 AVDIT, Lucr. 1, 70 *inritāt* (cf. *infra* 5.3.3.).

Aceste forme sincopate intraseră în uz încă din secolul I a. Chr., precum reiese dintr-o apreciere a lui Cicero[101], iar cu un veac mai târziu formele pline deveniseră obiect de ironie[102]. Astfel încât în limba vorbită cele scurte s-au impus şi au dăinuit în limbile romanice (*infra* 5.3.2.).

5.1.4.8. În concluzie, reţinem caracterul închis al tipului de perfect radical şi cel deschis al tipurilor sufixate.

---

[100] Forma condamnată de Probus (G. L. K. 4, 160, 14): *probaui, non probai.*

[101] *Orator* 47, 157 (ap. Ernout, *op. cit*, § 294): *plenum uerbum recte dici, imminutum usitate.*

[102] Quint. *Inst. or.* 1, 6, 17.

FLEXIUNEA TEMELOR DE PERFECTUM

DESINENŢELE INDICATIVULUI PERFECT

5.2. Precum se ştie, **perfectul indicativului** are desinenţe specifice.

5.2.1. Unele limbi indo-europene, ca greaca, indo-iraniana sau slava veche, vădesc păstrarea, la perfect, a unor desinenţe *medii*, în acord cu valoarea originară a acestei forme, aceea de a exprima un proces încheiat şi rezultatul dobândit de subiect al acestuia. Din această perspectivă se explică desinenţa latină *-ī* a persoanei 1 sg. Ea reprezintă o desinenţă i. e. medie, *-ai*, atestată în sanscrită sub forma *-e* (*tatné* "am întins"), ca şi în vechea slavă (*vědě* < **woid-ai* "ştiu" cf. gr. (*F*)οἶδα, lat. *uidī*) dar, în faliscă, păstrată cu forma originară (*peparai*). Acest diftong *-ai* a evoluat fonetic la *-ei*, precum atestă forme de pe inscripţii arhaice ca FECEI, REDIDEI, *C. I. L.* I², 638[103], apoi la *-ī*.

5.2.2. În desinenţa persoanei a 2-a sg. se disting două elemente: *-is-*, foarte probabil sufix aoristic (cf. *supra* 5.1.1.) şi *-tī*, compus dintr-o dentală cu corespondente în gr. -θ- (*F*οῖσ-θα) şi în scr. *-th-* (*vet-tha* "ştii") şi dintr-o vocală *i*,

[103] Dacă nu cumva este vorba de redarea prin diftong a lui ī, frecventă în epocă.

analogă cu cea a desinențelor primare (**mi, *si, *ti*), lungită prin analogie cu cea a persoanei 1.

5.2.3. Persoana a 3-a sg. are în latina arhaică, ca și în dialectul prenestin, desinența *-ed* (*Fib. Praen*, FHEFHAKED, *Duen.* FECED), sau, cu închiderea vocalei, *-id* (*C. I. L.* I², 561 FECID). Dentala finală reprezintă, în formă sonorizată (evoluție normală în limbile italice), vechea desinență secundară **-ti*, adăugată desinenței i. e. de perfect, -e, care se regăsește în greacă (λέλοιπε)[104]. Dar ea s-a asurzit curând, rezultând desinența *-ĭt*.

Pe de altă parte însă, grafii vechi ca *C. I. L.* I², 1297 FVVEIT, și cazuri de desinență *-īt* în comedie (Pl. *Capt.* 34 *emīt*, *Phorm.* 9 *stetīt* etc.) documentează o vocală *lungă*, care s-ar putea datora extinderii diftongului *-ai* al persoanei 1 sg. Dar cum orice vocală lungă în silabă finală închisă (cu excepția cazului voc + s) se scurta, s-a ajuns la *-ĭt*.

Astfel că desinența clasică *-ĭt* reprezintă fuziunea celor două variante originar distincte.

5.2.4. La persoana 1 plural *-mus* reprezintă desinența generalizată a prezentului, iar vocala *-ĭ-* care o precede poate proveni din două tipuri diferite de perfect: pe de o parte din vechile formații de perfect radical reduplicat, ca *stetĭmus*,

---

[104] În cazul urmașilor latini ai unor vechi aoriste radicale, -e- ar putea reprezenta vocala tematică (Meillet-Vendryes, *op. cit.*, § 523).

dedĭmus, unde ea reprezintă rezultanta normală a închiderii lui *ă* (provenit la rândul lui din *ǝ*), iar pe de alta, din cele care continuă vechi aoriste tematice.

5.2.5. Şi persoana a 2-a plural conţine desinenţa prezentului, generalizată, *-tis*, precedată de sufixul *-is* : *is-tis.*

5.2.6. Situaţia persoanei a 3-a plural este mai complexă. Este atestată pe de o parte o desinenţă *-ēre*, cu forme corespondente în indo-iraniană, hitită şi toharică; aceasta, rar atestată în epoca plautină, devine apoi obişnuită în poezie unde ajunge să constituie un element specific, de distanţare faţă de proză.

Pe de altă parte, există, din cele mai vechi texte, *-ĕr-unt*, uşor analizabilă: **-ĭs-ont*, atestată pe inscripţii arhaice (ca *C. I. L.* I^2 379 DEDROT = *dederunt*) şi în comedie. Fiind ametrică pentru versurile dactilice (o formă ca *dīxĕrūnt* formează un cretic), ea a suferit influenţa desinenţei *-ēre*, astfel încît rezultatul, *-ērunt*, a cunoscut cea mai largă răspândire literară[105]. Oral însă continua să circule forma cu *-ĕ-*, aşa cum dovedesc atât forme sincopate ca *amarunt* < **amauĕrunt*, cât şi urmaşi romanici ca it. *dissero*, provenind din *dixĕrunt.*

---

[105] Cicero o preferă lui *-ēre* (*Or.* 47, 157, ap. Emout, *op. cit.*, § 298).

TIMPURILE DERIVATE DIN TEMA DE PERFECTUM

Modul indicativ

Perfectul indicativului

5.3. Paradigma

amau-ī	*dux-ī*
amau-īsti	*dux-īsti*
amau-it	*dux-it*
amau-imus	*dux-imus*
amau-īstis	*dux-īstis*
amau-ērunt/-ēre	*dux-ērunt/-ēre*

Structura: 2 morfeme T. Perf. + D.

5.3.1. Tabelul de mai sus înfățișează paradigma clasică. Dar, cum am semnalat (§ 5.1.4.7.), formele acestui timp de largă folosință suferiseră încă de timpuriu contrageri și sincopări în urma cărora își reduseseră corpul fonetic: *audisti*, *amārunt; probāī*, *inritāt* etc.

Reluăm aici discuția pentru a adăuga că nu toate formele lipsite de sufix sunt rezultatul unor asemenea

reduceri. Din cele mai vechi texte sunt atestate forme ca *delēsti, delēstis, delērunt*, interpretate în general ca arhaisme. Argument în acest sens este caracterul relativ recent al extinderii perfectelor în *u/u̯* în latină: verbele moştenite au în general, cum s-a amintit, perfecte radicale sau sigmatice; un verb uzual ca *eo, ire*, format dintr-o temă durativă, deci lipsită iniţial de aorist şi de perfect, nu a putut primi un perfect (*ii / iui*) decât după ce s-a estompat sensul aspectual, cândva în preistoria latinei. Oricum, asemenea forme vechi, circulând paralel cu cele sufixate ale altor verbe, nu au putut decât stimula pierderea sufixului celor din urmă.

În ceea ce priveşte distribuţia, se pare că, în vreme ce proza arhaică prefera formele pline, ca şi istoricii stilişti ca Salustiu şi Tacit, în epoca clasică, la Cicero, Caesar şi Titus Livius, apar frecvent formele reduse[106].

5.3.2. Asemenea pierderi de mărci specifice nu ameninţau totuşi identitatea perfectului. Opoziţia faţă de prezent era asigurată de desinenţe (*cantas / cantasti*) şi de locul accentului (*cántat / cantát*).

Iată care trebuie să fi fost terminaţiile formelor de perfect vehiculate în vorbirea curentă, pentru conjugările I şi a IV-a[107]:

---

[106] Pisani, *op. cit.* § 526.

[107] Cf. Väänänen, *Introd.*, § 334:

[am]	-*āī*	[*aud*]	-*ii* (-*ī*)
	-*āsti*		-*isti*
	-*ait* -*aut, at*		-*īit* (-*īt*)
	-*ā*(u)*imus*		-*iimus* (-*īmus*)
	-*āstis*		-*īstis*
	-*ārunt*		-**īrunt*

Ele sunt cele perpetuate în limbile romanice, unde perfectul indicativului se păstrează foarte bine:

1 sg. *cantai* > rom. *cântai*, fr, *chantai*, it. *cantai*, sp. *canté*
2 sg. *cantasti* > rom. *cântaşi*, fr, *chantas*, it. *cantasti*, sp. *cantaste*
3 sg. *cantát* > rom. *cântă*, fr. *chanta*, cat. *cantá* *cantat* : it. *cantò*, sp. *cantó*

La plural, situaţia este mai complicată. De reţinut aici este doar faptul că, în română, persoana a treia (*cântară*) continuă, din motive incerte, forma mai-mult-ca-perfectului indicativ, *cantarant*.

5.3.3. Cumulul de valori susţinute de perfect a făcut necesare forme non-ambigue care să marcheze clar *aspectul încheiat* al acţiunii: acestea au fost îmbinările participiului perfect pasiv (la început la acuzativ, acordat cu obiectul direct) cu *habeo*. Exemple există încă de la Plaut (*Tri.* 347: *multa bona bene parta habemus*), unde verbul îşi păstrează semantismul întreg: "avem, stăpânim". Clasic, circulă sintagme precum *cognitum, compertum, deliberatum, perspectum habeo*, cuprinzând mai

ales verbe tranzitive care desemnează acte senzoriale sau de judecată. Cu timpul, sensul lui *habere* se estompează, apropiindu-l de statutul de simplu auxiliar: *Aug. Serm.* 37, 17 *metuo... ne uos habeam fatigatos* "mă tem să nu vă fi obosit"; Greg. Tur. *Vit. patr.* 3, 1 *episcopum inuitatum habes* "l-ai invitat...". Gramaticalizarea acestor sintagme care au căpătat valoare de perfect și stau la baza "perfectului compus" al limbilor romanice trebuie să se fi produs nu în latină, ci independent în fiecare dintre ele[108]. Dar treptat, fiind transparente și sistematice, ele au marginalizat "perfectul simplu", lăsându-i acestuia, în unele limbi, un iz arhaic și livresc (franceză) sau conferindu-i valoare aspectuala și caracter dialectal (română).

Pentru verbele intranzitive, se vor ivi sintagme cu verbul "a fi" în franceză și italiană (*il est venu, è venuto*), având ca model deponentele latine și expresiile impersonale ca *uentum est*, personalizate.

5.3.4. Pentru diateza pasivă, formele sunt cunoscute: *amatus sum, amata sum* etc. Ambiguitatea lor însă (*amatus sum*, considerat în ansamblul său, înseamnă "am fost iubit", dar, descompus în elementele lui componente, poate fi interpretat ca "sunt iubit") a dus, în epocă târzie, la înlocuirea lor cu tipul *amatus fui*. Același fenomen s-a produs la celelalte timpuri din sfera perfectului și explică structura pasivului romanic.

[108] Vezi argumentarea la Fischer, *Lat. dun.* § 4. 2. 1. 2.

5.3.5. Dată fiind sorgintea lui dublă (perfect şi aorist i.e.), perfectul este investit cu dublă valoare.

1. Ca perfect propriu-zis, el exprimă o *acţiune încheiată* în momentul vorbirii şi, eventual, rezultatul acesteia dăinuind în prezent: *dixi* "am terminat de vorbit", *perii* "m-am prăpădit", *uixi* "mi-am încheiat viaţa", *uici* "am învins" = "sunt învingător". Acest sens se regăseşte şi în verbele prevăzute numai cu forme din sfera perfectului: *noui* "am aflat" = "ştiu"; la fel *memini* (înrudit cu *moneo*) şi *odi*.

2. El exprimă o acţiune *săvârşită în trecut* fără alte precizări, fără accent asupra duratei ei actuale (*Caesar in Galliam uenit*).

Desigur faptul că un proces este încheiat, dus până la capăt, *implică* într-un fel faptul că el este plasat în trecut, astfel că cele două[109] valori funciare ale perfectului pot coexista în cadrul unei unice forme.

Dincolo de această clasificare tradiţională, care îşi are sursele în antichitate (Varro) şi a fost puternic susţinută, între alţii, de Riemann şi Meillet, realitatea lingvistică, mult mai complexă, a suscitat în ultimele decenii felurite încercări de

---

[109] Cea de a treia, menţionată în gramatici, *"perfectul gnomic"*, prin care se constată un adevăr general, este un fenomen livresc, dezvoltat sub influenţa aoristului gnomic grecesc şi ocurent mai ales în poezie.

interpretare mai nuanţată[110]. Ele, credem, nu au ajuns la concluzii fără replică, dar au slujit neîndoielnic la semnalarea faptului că, îndeosebi în cazul perfectului, valorizările contextuale — actualizări ale valenţelor gramaticale amintite — sunt nenumărate, că depind adesea şi de semantismul verbului în cauză, că sunt semnalizate uneori de adverbe (*saepe*, *iampridem* etc.) şi de opoziţia faţă de alte timpuri (cea mai obişnuită şi mai pregnantă fiind cea faţa de imperfectul durativ).

Mai-mult-ca-perfectul

Indicativului

5.4. Paradigma

amau-era-m	*dux-era-m*
amau-erā-s	*dux-erā-s*
amau-era-t	*dux-era-t*
amau-erā-mus	*dux-erā-mus*
amau-erā-tis	*dux-erā-tis*
amau-era-nt	*dux-era-nt*

Structura : 3 morfeme T. Perf. + S + D.

[110] Vezi, de pildă, Ronconi, *op. cit.*, p. 76 şi urm., Perret, *op. cit.*, p. 129 şi urm. şi volumul *Le sens du parfait de l'indicatif actif en latin* (*Colloque de Morigny*, 1978), cu autori iluştri (G. Serbat, Hélène Vairel, M. Poirier etc.), recenzat de Florica Bechet (*St. Cl.* XXV, 1988, p. 79 şi urm.).

5.4.1. Formație relativ recentă, mai-mult-ca-perfectul este derivat din tema perfectului cu ajutorul a două mărci de preterit, cumulate într-un sufix cu funcționalitate limpede, *-ĕrā-*.

-ĭs- (analizat *supra* 5.1.1.), cu modificare fonetică dublă: rotacizare a lui *-s-* intervocalic, deschiderea lui *ĭ* înainte de *r*, și *-ā-*, sufix de preterit caracterizând și imperfectul indicativului (*supra*, 4.4.1.). Nu există așadar, în ciuda asemănării formale și a sufixului *-ā* comun, nici un fel de relații de înrudire cu imperfectul verbului *esse* (*eram, eras* etc.).

Formații similare se semnalează și în alte limbi i. e.: aoriste sanscrite ca *a-ved-is-a-m* și grecești ca *ἠ-*F*ειδ-ε-σα > ᾔδεα. Desinențele sunt cele comune, ale timpurilor din tema prezentului.

În vorbirea curentă, paralel cu formele sincopate de perfect semnalate mai sus, circulau cele similare ale mai-mult-ca-perfectului: Ter. *Andr.* 241 *denegarat*, Cic. *Fam*, 5, 1, 1 *existimaram*, *id. ibid.* 13, 25, 1 *putaram* etc.

5.4.2. Timp relativ, mai-mult-ca-perfectul exprimă o acțiune anterioară celei exprimate de perfect. Relația lui cu acesta este deci similară celei a imperfectului cu prezentul. Cele două preterite au așadar contiguități atât formale, cât și funcționale[111].

---

[111] Un caz extrem îl reprezintă mai-mult-ca-perfectul verbelor defective de prezent: *oderam* = "uram", *noueram* = "știam" etc.

Așa se face că, precum s-a semnalat[112], încă din textele comice expresii ca *aequum erat* și *aequum fuerat* au același sens ca și *poteras* și *potueras*. Cf. Pl. *Rud.* 269 ***aequius*** *uos* ***erat*** *candidatas uenire* și Ter. *Phorm.* 651 *ita ut* ***aequum fuerat****, uolui uxorem ducere*. Este aici de notat și valoarea modală "irealitate", existentă în unele contexte. Mai târziu, proza lipsită de pretenții sau cu vulgarisme oferă numeroase exemple de întrebuințare a mai-mult-ca-perfectului în locul imperfectului (*B. Alex.* 57, 1, *L. Titius qui eo tempore tribunus fuerat* (= *erat*), *Peregr.* 5, 10 *reingressi sumus inter montes illos, quos superius dixeram* (= *dicebam*).

Alteori, mai mult ca perfectul înlocuieste un perfect (Pl. *Capt.* 17, *Men.* 57 etc.: *ut dixeram ante* = *ut dixi*). Asemenea expresii au fost interpretate ca opțiuni metrice[113] sau ca modalități de atenuare a unui enunț parentetic, în favoarea celui principal[114].

Fără a tăgădui aceste afirmații, adăugăm și argumentul caracterizării formale clare a mai-mult-ca-perfectului, corpul său fonetic mai amplu, însușiri care îl avantajau față de unele perfecte eventual confundabile cu prezentul, în epocă târzie (*uidit* / *uidet* etc.).

Această sporire a recurenței sale explică faptul că a putut da naștere, în unele limbi romanice, unor forme de *imperfect* (*uoluerat* > v. fr. *voldret* "voia") sau de *perfect* (*uiderat* > v. fr. *vidra* "văzu", *habuerat* > v. fr. *auret* "avu", *dixerant* > rom. *ziseră*, *cantarant* > rom. *cântară*. În schimb,

---

[112] Ronconi, *op. cit.*, p. 100.

[113] Leumann-Hofmann, *op. cit.* § 154.

[114] Cf. Ronconi, *op. cit.* p. 103, care îl citează pe Löfstedt.

spaniola şi portugheza, investind aceste forme cu sens de optativ (*cantara* "aş cânta" < *cantaueram*) fructifică valoarea modală a mai-mult-ca-perfectului.

5.4.3. Diateza pasivă are formele aşteptate *amatus eram* etc. Dar în uzul curent sunt atestate de timpuriu sintagme de tip *amatus* (*amaturus, amandus*) *fueram* (Cic. *Fam.* 1, 9, 17 *a quibus tuendus fuerat*), care se vor înmulţi mai târziu, în consonanţă cu reorganizarea întregii paradigme (cf. *supra* 5.3.4.).

Viitorul anterior

5.5. Paradigma

amau-er-ō	*dux-er-ō*
amau-eri-s	*dux-eri-s*
amau-eri-t	*dux-eri-t*
amau-eri-mus	*dux-eri-mus*
amau-eri-tis	*dux-eri-tis*
amau-eri-nt	*dux-eri-nt*

Structura : 3 morfeme T. Perf. + S + D.

5.5.1. Precum se vede, ca toate celelalte timpuri din sfera perfectului, şi viitorul anterior are o flexiune bazată pe adăugirea, la tema perfectului, a sufixului -*ĭs*-, devenit -*ĕr*-. Îi

urmează VT cu cantitate scurtă (cu excepția lui *ō*), marca indo-europeană a **conjunctivului** verbelor atematice (cf. *supra* 3.2.1.). Dar această vocală tematică, îmbinată cu *-is-*, a ajuns să funcționeze în latină ca **sufix**.

Se reconstituie deci: **weid-is-o* > *uidĕro*, **weid-is-e-s* > *uidĕris* etc.

Pentru persoana a 3-a plural, trebuie să fi existat o formă terminată în **-ĕrunt* < **-is-o-nti*, care însă s-ar fi confundat cu persoana a 3-a plural a perfectului indicativ. Astfel că a fost preluată de la perfectul conjunctiv, cu care, cum se știe, viitorul anterior are afinități, o finală în *-ĕrint*. Prezentă încă din inscripții vechi, (*CIL*², 585, 19 CONSTITERINT), această desinență se impune definitiv, contribuind la anularea opoziției dintre cele două timpuri menționate.

5.5.2. Unele forme de viitor anterior pot avea valoare de **viitor simplu**[115]:

> Pl. *Amph.* 198 *si dixero mendacium, solens meo more fecero*;

la fel și *Rud.* 330;

> Ter. *Eun.* 723 *et te omni turba euolueris et illi gratum feceris.*

---

[115] În mod firesc, așa stau lucrurile la verbele construite pe o temă de perfect: *meminero, nouero, odero.*

O formulă de acest tip s-a şi impus în limbajul colocvial, în urma unei frecvente folosiri: Cic. *de or.* 2, 8, 33 *de me uidero*; ea dăinuie până în latina târzie.

5.5.2.1. S-a semnalat[116] că, alteori, dacă există vreo deosebire între un viitor I şi un viitor anterior conexe, ea poate ţine de *aspect* şi nu de *timp*:

> Cic. *Att.* 3, 19, 1 *si ea praecisa erit... hanc miserrimam uitam uel sustentabo, uel... abiecero*

(*sustentabo*, durativ "voi îndura în continuare", *abiecero*, momentan "o voi respinge"). Dar în asemenea cazuri credem că ponderea importantă o are semantismul verbelor în cauză.

5.5.2.2. În alte situaţii însă, raţiunile metrice sunt cele care dictează opţiunea pentru un viitor anterior[117], echivalent semantic cu un viitor I şi adesea corelat cu acesta:

> Cat. 65, 9-11 *adloquar, audiero... aspiciam*; Prop. 2, 15, 50 *omnia si dederis, oscula pauca dabis*[118].

5.5.2.3. Desigur uzul firesc, de exprimare a anteriorităţii faţă de altă acţiune viitoare, este larg reprezentat:

> Pl. *Rud.* 755 *postea aspicito meum quando tuum inspectauero*; Cic. *de or.* 2, 261 *ut sementem feceris, ita metes.*

---

[116] Leumann-Hofmann, *op. cit.*, § 155a.

[117] Adecvat atât unui sfârşit de senar sau septenar iambic, cât şi ritmului dactilic.

[118] O interpretare subtilă a acestui vers se găseşte la Ronconi, *op. cit.* p. 105.

5.5.2.4. Uneori se poate decela în aceste forme o valoare *modală*, care amintește originea lor conjunctivală:

> Sen. *Contr.* 7, 2, 10 *quod Ciceroni excogitabo supplicium? occidi iussero?* (deliberativ).

5.5.2.5. În limba uzuală circulau forme sincopate, ca *amaro*, *amaris*.

Târziu, se semnalează, la diateza pasivă, îmbinări de tip *laudatus fuero* (ex. Math. 5, 23 *recordatus fueris*), care se integrează în seria reorganizată a întregii diateze medio-pasive.

Despre neutralizarea progresivă a opoziției față de perfectul conjunctiv, vezi *infra* 5.6.2.

5.5.2.6. Limbile romanice, în majoritatea lor, au pierdut această formă. Totuși în unele spații ea s-a păstrat, avantajată probabil de corpul său fonetic mai important și de erodarea viitorului simplu. Astfel, există forme dalmate precum *kanturo* "voi cânta" și iberice ca sp. *cantaro / cantare*, cu vocală finală e analogică față de celelalte persoane, *cantares* etc., port. *cantar, cantares* etc., cu sens de viitor simplu[119].

---

[119] Bourciez, *Éléments de linguistique romane*, 1930, § 211, 363 c.

Modul conjunctiv

Perfectul conjunctivului

5.6. Paradigma

amau-eri-m	*dux-eri-m*
amau-erī-s	*dux-erī-s*
amau-eri-t	*dux-eri-t*
amau-erī-mus	*dux-erī-mus*
amau-erī-tis	*dux-erī-tis*
amau-eri-nt	*dux-eri-nt*

Structura: 3 morfeme: T. Perf. + S + D.

5.6.1. Sufixul caracterizant *-ĕrī-* are două componente: marca de preterit *-ĕr-* < **-is-* şi marca de optativ *-ī-* (discutată *supra* 3.2.10.1.). Aşadar şi aici se atestă originea optativală a unor forme încadrate apoi în modul conjunctiv latin.

5.6.2. Sufixul *-ī-*, lung la origine şi păstrat ca atare în textele vechi (ex. Enn. *Ann.* 186 *dederītis*, Pl. *Men.* 1101 *emerīs*, *Bacch.* 1132 *uenerīmus*), se scurta, din motivele fonetice cunoscute (înainte de consoanele *-m*, *-t* şi a grupului *-nt*) la persoanele 1 şi a 3-a singular şi a 3-a plural. Astfel încât forme ca *duxĕrĭt*, *duxĕrĭnt* permiteau o dublă interpretare: perfect al conjunctivului sau viitor anterior. Analogic, vocala s-a putut scurta şi la alte persoane (ex. Pl. *Mil.* 157 *uiderĭtis*),

astfel că paradigma celor două timpuri a tins spre omonimie aproape totală (limpede distinctă rămâne doar persoana 1 singular: *dux-ĕro / dux-ĕrī-m*), iar formele s-au putut substitui unele altora. Astfel, Catul, în 5, 10 *sed cum multa milia fecerīmus / conturbabimus...*, optează dezinvolt pentru forma cu -ī-, deși contextul cere un viitor anterior; invers, Verg. *Aen.* 1, 388 oferă un perfect conjunctiv, cu -ĭ-: *aduenerĭs.* Fără îndoială, imperativul metric are întâietate în asemenea alegeri, dar el trebuie să se sprijine pe o oportunitate oferită de uz.

5.6.3. În limba vorbită circulau forme sincopate (*amarim, amaris* etc.), paralele cu cele semnalate la celelalte timpuri din sfera perfectului.

5.6.4. Diateza pasiva prezintă îmbinările așteptate *amatus, -a, -um sum* etc., dar în epocă târzie vor apărea cele de tipul *amatus fui.*

5.6.5. În limba târzie rămâne în uz forma, deja unică, a celor două timpuri; sinteza lor a adus o anumită stabilitate, iar sensul dominant este cel potențial (cf. *infra* 5.6.6.).

5.6.6. În plus, obișnuita sintagmă prohibitivă de persoana a 2-a singular (*ne credideris*) a dat naștere unei exprimări paralele, hortative (*credideris*), destul de răspândită în latina medievală.

5.6.7. Formele acestea, de o surprinzătoare vitalitate, au persistat în unele limbi romanice. În spaniolă și portugheză

funcţionează ca un condiţional prezent: *cantaría* "aş cânta", *viviría* "aş trăi". Cu aceeaşi funcţie existau în româna veche şi sunt bine reprezentate în textele de epocă (Coresi, *Psaltirea Şcheiană, Palia de la Orăştie* etc.): *tăcure* "aş tăcea", *ascultare* "aş asculta" etc[120]. De asemenea, ele subzistă în aromână: *s-putearim*^{u}, *s-putearis*^{i} "să pot", "de-aş putea".

Pentru valori, cf. *infra* 5.8.

Mai-mult-ca-perfectul conjunctivului

5.7. Paradigma

amau-īsse-m	*dux-īsse-m*
amau-īssē-s	*dux-īssē-s*
amau-īsse-t	*dux-īsse-t*
amau-īssē-mus	*dux-īssē-mus*
amau-īssē-tĭs	*dux-īssē-tĭs*
amau-īsse-nt	*dux-īsse-nt*

Structura: 3 morfeme: T. Perf. + Ṡ + D.

5.7.1. Formaţie relativ recentă şi analogică (relaţia **es-ā-m* > *eram* / **es-sē-m* > *essem* se regăseşte între preteritele sferei

---

[120] Rosetti, *Istoria limbii române*, reed. 1968, p. 549.

perfectului: **douc-s-is-ā-m* > *duxeram* / **douc-s-is-se-m* > *duxissem*), mai-mult-ca-perfectul conjunctivului este bine caracterizat sufixal: mărcii *-is-* i s-a adăugat sufixul de preterit al imperfectului, *-sē-*, într-o secvență cu corp fonetic solid, prea puțin supusă eroziunii. Aceeași soliditate caracterizează formele vehiculate în vorbirea curentă, *amassem*, *audissem* etc. Formele pasive, *amatus*, *-a*, *-um essem* etc. vor lăsa, târziu, locul celor de tip *amatus fuissem* etc.

5.7.2. Tocmai claritatea marcării privilegiază aceste forme în epoca imperială, când ajung să le concureze cu succes pe cele ale imperfectului și perfectului conjunctiv, care riscau să se confunde: *amarem* și *ama(ue)rim* sunau desigur foarte asemănător. Ex. Suet. *Vesp.* 8, 4 *maluissem alium oboluisset* (=*mallem*) "aș fi mai bucuros...". Astfel se explică faptul că ocurența mai-mult-ca-perfectului crește în textele târzii, când, alături de funcțiile sale tradiționale (*infra* 5.8., le asumă și pe cele ale celorlalte două forme[121].

5.7.3. În consecință, toate limbile romanice au păstrat formele mai-mult-ca-perfectului conjunctiv. În franceză (*chantasse*), italiană (*cantassi*), sardă (*cantessi*), spaniolă și portugheză (*cantasse*) funcționează ca i m p e r f e c t   a l   c o n j u n c t i v u l u i. Numai în română a avut loc o deplasare modală: *cântasem* < *cantauissem*, *tăcusem* < *tacuissem* sunt m a i - m u l t - c a - p e r f e c t e ale

---

[121] În fapt, fenomenul se poate decela încă din textul lui Vitruviu și se intensifică pe măsura trecerii timpului, fiind deosebit de clar la Gregorius Turonensis (cf. Moignet, *Essai sur le mode subjonctif en latin postclassique* I, p. 77).

i n d i c a t i v u l u i. Se propun, drept cauze, fenomene latine târzii, ca extinderea conjunctivului în relativele atributive, după modelul celor circumstanţiale, sau în temporale, unde *cum uenisset* s-a putut extinde la *quando uenisset*[122]. Se invocă şi faptul că unele perfecte în *-s-* (ca *dixit*, pronunţat *dissit* > *zise*) au putut atrage în sfera indicativului aceste forme, caracterizate şi ele de prezenţa siflantei (*dixissem* > *zisesem*) şi, de asemenea, eventuala influenţă a aoristului sigmatic grecesc asupra latinei dunărene[123].

Valorile timpurilor conjunctivului

5.8. Rezultat al unui proces sincretic, comparabil întrucâtva cu cel care a reunit în perfectul indicativului atât aoriste, cât şi perfecte indo-europene, conjunctivul latin a păstrat valorile celor două moduri i. e. al căror urmaş este, conjunctivul şi optativul. Timpurile lui au, cum s-a arătat (*supra* 3.2.7.), o mult mai slabă determinare temporală (uneori chiar nulă) decât cele ale indicativului[124]. Totuşi, tendinţa de aliniere la schema acestuia din urmă aduce treptat o anumită stratificare temporală, subordonată însă valorilor modale, pe care le vom

---

[122] Bourciez, *op. cit.* § 252 e.

[123] Fischer, *Lat. dun.* § 4.2.2.2.4.

[124] *"Le subjonctif est le mode du temps amorfe, de la durée indifférenciée"* (Moignet, *op. cit.* p. 77 şi 99, ap. Väänänen, *Introd.*, § 307).

enumera aici[125]. Va fi vorba, desigur, de întrebuinţarea acestui mod în propoziţii independente, şi nu de conjunctivul gramaticalizat, semn al subordonării (*supra*, 3.2.8.).

5.8.1. Conjunctivul exprimă voinţa, în diverse nuanţe: îndemn (*hortativ*), poruncă (*iusiv*) sau, dimpotrivă, interdicţie (*prohibitiv*). În această postură, intră în concurenţă cu imperativul, mai categoric şi limitat ca persoane. Timpul cel mai frecvent este, firesc, prezentul:

Pl: *Capt*: 115 *sed uti adseruentur magnā diligentiā*

(*uti* este particulă de întărire, nu de subordonare);

Quint. *Inst.* 2, 2 *parentis animum erga discipulos suos sumat.*

Mai rar, pentru un îndemn în trecut, pot apărea imperfectul (Pl. *Ru.* 841 *caperes... fustem aut lapidem* "să fi luat...") sau mai-mult-ca-perfectul (Cic. *At.* 2, 1, 3 *ne poposcisses* "să nu fi cerut").

Valoare prohibitivă poate avea prezentul (Pl. *Au.* 173: *uerba ne facias, soror*), dar mai ales perfectul (Pl. *Persa*, 793 *ne attigeris*), lipsit de valoare temporală şi urmaş, în privinţa aceasta, al expresiilor arhaice *ne faxis, ne dixis*, cu optativ sigmatic, purtând mai ales asupra persoanei a 2-a singular (*supra* 5.6.6.)[126].

Valoarea volitivă decurge din cea a **conjunctivului** i.e.

---

[125] Urmând mai ales pe Ernout-Thomas, *op. cit.*, § 250 şi urm.

[126] Menţionăm şi perifrazele prohibitive de tip *caue facias, noli facere.*

5.8.2. Conjunctivul exprimă **posibilitatea, eventualitatea** (care în greacă aveau expresie diferențiată: optativul, respectiv conjunctivul, dar pe care latina le-a suprapus) și, ca o dezvoltare secundară, **irealitatea**. Timpul cel mai frecvent este prezentul (Cic. *N. d.* 1, 57 *roges me* "s-ar putea să mă întrebi", *Lael.* 64 *ubi istum inuenias, qui* "unde l-ai putea găsi pe unul care..."), iar pentru posibilitatea în trecut, imperfectul (Liu. 2, 43, 9 *crederes* "puteai crede"). Dar și perfectul, lipsit de orice temporalitate (*dixerit aliquis* "ar putea zice cineva"). Din acest potențial trecut s-a dezvoltat valoarea **ireală**, ale cărei mărci predilecte au devenit imperfectul (pentru irealitatea în prezent, ex Pl. *Ps.* 64 *si* (*erus*) *intus esset, euocarem*) și mai-mult-ca-perfectul (pentru irealitatea în trecut). Aceste specializări apar mai ales în cadrul periodului condițional.

5.8.3. Conjunctivul exprimă **dorința** sub forma *urării* (*ualeas; saluos sis; di te ament*) și atunci timpul predilect este prezentul, dar și vechile aoriste sigmatice atemporale (*ita di faxint, di te seruassint*), precum și perfectul, de asemenea atemporal (Pl. *Men.* 295 *perieris* "de te-ai prăpădi !") sau sub forma *regretului* pentru neîmplinirea dorinței, și atunci apar mai ales imperfectul și mai-mult-ca-perfectul (Cic. *Pomp.* 27 *utinam, Quirites, uirorum fortium... copiam tantam haberetis!*). Cu această valoare, conjunctivul latin continuă **optativul** i. e.

5.8.4. Conjunctivul exprimă **deliberarea**, în prezent (Ter. *Eun.* 46 *quid igitur faciam, non eam?...*) sau în trecut (Ter. *Eun.* 831 *quid facerem?* "ce să fi făcut ?"), concurat însă, în limbajul familiar și în poezie, de indicativ.

5.8.5. S-a putut observa că, în multiplicitatea funcțiilor conjunctivului, ceea ce primează este valoarea **modală**, nu cea **temporală**. Astfel, de pildă, imperfectul este deschis tuturor investirilor temporale, dar în exprimarea irealității este atemporal. Precum atemporal este și perfectul, în exprimarea urării și a interdicției. Totuși, pentru unele situații, s-au propus interpretări aspectuale: forme ale perfectului pot păstra valoare aoristică, momentană, opunându-se astfel unor forme de prezent, durative[127]. Asemenea valori contextuale nu sunt însă organizate într-un sistem.

5.8.6. Valorile conjunctivului se păstrează în limbile romanice. Inovația constă în faptul că, spre deosebire de irealitate, care rămâne proprie conjunctivului, pentru exprimarea potențialității / eventualității se creează un nou mod, **condiționalul**. El apare din construcții perifrastice cu verbul *habere*, cu timpul sudate: *cantare habuit* > it. *cantarebbe, cantare habebat* > fr. *chanterait.* În română, sardă și dalmată formele rămân analitice, auxiliarul fiind antepus: *aș cânta, deo dia cantare* etc.

---

[127] Ronconi, *op. cit.*, p. 140-141.

B. FORMELE NOMINALE ALE VERBULUI

Generalități

6. Am tratat în capitolele anterioare **modurile personale** ale verbului; aici abordăm setul de forme nediferențiate după persoană (numite de aceea uneori "moduri nepersonale"), care deci **nu** se **conjugă**, ci, cu excepția celor invariabile, se **declină**. Cum, prin natura lor, ele nu corespund noțiunii de mod (*infra* 3.2.) și cum "nepersonal" reprezintă o definire negativă, am preferat denumirea de **forme nominale**. Este vorba de substantive și adjective verbale, care țin de sfera numelui prin forma și flexiunea lor și, în plan sintactic, prin rolul de subiect, atribut, nume predicativ și complement pe care îl pot avea, dar țin totodată de sfera verbului prin faptul că se formează de la o temă verbală —ceea ce se reflectă în semantismul lor —și, sintactic, prin rolul de predicat pe care îl asumă în propozițiile nominale (infinitivale și participiale).

La început neintegrate în sistemul conjugării, treptat, cele mai multe au primit, desigur și spontan, din partea vorbitorilor, dar mai ales deliberat, din partea gramaticilor, care încercau să aplice limbii latine categoriile limbii grecești

şi să modeleze formele nominale după cele personale, determinări diatezice şi temporale. Astfel că, în latina literară, ele apar constituite într-un sistem clar şi simetric, dar mai degrabă artificial:

INFINITIVE

	ACTIV	PASIV
Prezent	*amāre*	*amāri*
Viitor	*amatūrum,-am-um* ↖ esse ↙ *amatūros,-as,-a*	*amātum iri*
Perfect	*amavisse*	*amātum,-am,-um* ↖ esse ↙ *amātos,-as,-a*

PARTICIPII

	ACTIV	PASIV
Prezent	*amans, -ntis*	—
Viitor	*amatūrus,-a-um*	*amandus,-a,-um*
Perfect	—	*amātus,-a,-um*

Caracterul convențional al acestor tabele reiese, între altele, din aceea că ele grupează, cu același statut, nume și adjective verbale, adesea cu vechime venerabilă, și perifraze verbale, evident mai recente; iar, în cazul infinitivelor, forme indeclinabile și forme declinabile.

Fără a nega utilitatea didactică a unor asemenea scheme, încercăm, în cele ce urmează, să trecem dincolo de ele, urmărind natura reală, istoria și multiplele funcții ale formelor nominale.

Adjectivul verbal în - nt -

(Participiul prezent activ)

6.1. Sufixul de dată indo-europeană, ***-ent-/*-ont-/*-nt-**, aplicabil temelor durative, se regăsește în toate limbile indo-europene, dar cu productivitate diferită[128]. Greaca l-a utilizat pe scară largă, pentru alcătuirea următoarelor participii: prezent activ (λύο-ντ-ος), aorist activ (λύσα-ντ-ος), aorist pasiv (λυ-θέ-ντ-ος). Apare, de asemenea, în toate limbile italice, care însă par a fi inovat prin aceea că îl introduc și în paradigma medie: latinul *sequentem* îi corespunde participiului mediu grecesc ἑπόμενον, format

[128] El pare a rezulta din îmbinarea a două sufixe: cel nazal apare și în nume de agent, ca gr. *ποιμήν*, iar cel dental, și în nume de acțiune: gr. *πίστις*, lat. *mens* < *mn̥ti-s*

cu sufixul *-**men**-/*-**mon**-/*-**mn**-, acesta din urmă aproape inexistent în latină, dacă exceptăm probabilele *alumnus (alo)* și *femina (felo)* și, poate, desinența medio-pasivă -*mini*.

6.1.1. Timbrul apofonic al vocalei sufixului este în latină *e*: *fer-ent-em*; formele de conjugarea I, cu sufix -*nt*- (*ama-nt-em*), presupun fie gradul Ø al sufixului, fie o contracție între finala temei, -*a*, și vocala sufixală *e*.

La conjugarea a IV-a s-au impus, probabil analogic, formele de tip *audi-ent-em*, în locul posibilelor **audi-nt-em* etc.

Există totuși câteva urme ale gradului apofonic -*o*: *sons* "vinovat", substantivat și specializat în acest sens juridic, nu reprezintă altceva decât adjectivul verbal în -*ont*- al temei **es-/*s-* "a fi", cu grad zero. Varianta cu grad **e** se găsește în *ab-sens, prae-sens*. De asemenea, cazurile oblice ale nominativului *iens (ire), e-unt-is* etc. arată același grad apofonic, cu închiderea firească ***o*** >***u***. Se mai citează și *uoluntas (<*uelontitas)*, abstract derivat dintr-un presupus **uelont-* (dispărut apoi în favoarea lui *uolent*-, coerent ca timbru vocalic cu formele majoritare).

6.1.2. Cantitativ, se constată vocală **scurtă** înainte de grupul nazală + dentală, explicabilă fie prin efectul acestui grup consonantic care, în succesiunea vocală lungă + sonantă + consoană scurtează vocala, atât în greacă cât și în latină, fie

printr-un grad redus al sufixului: *curănt-em, monĕnt-em, legĕnt-em, capiĕnt-em, audiĕnt-em.*

6.1.3. Flexiunea: nominativul singular, la care este vizibilă simplificarea grupului consonantic (*ferens* < **ferents*) reprezintă, la apariţia primelor texte, forma unică pentru toate cele trei genuri. Dacă pentru neutru se postulează pierderea consoanei finale şi, ulterior, alinierea la forma de masculin (**ferent* > *ferens*), presupunerea, pentru feminin, a unei forme primitive **ferenti-i-s*, o temă în *-i* comparabilă cu gr. *φέρ-οντ-ι-α > φέρουσα întruneşte adeziunea majorităţii exegeţilor, dar nu a totalităţii lor. Ni se par credibile argumentele celor dintâi[129].

Oricum, la dată istorică, flexiunea participiului prezent vădeşte clar interinfluenţele flexiunii consonantice şi a celei în *-i-*, ca în cadrul declinării a III-a, cu predominarea celei din urmă, la cazurile care menţin diferenţa între cele două tipuri; astfel, G.Pl. are finală ***-ium*** (varianta în ***-um*** este poetică, cerută de metru, ex. Lucr. 2,8 *sapientum templa serena*), NAV pl. neutru în ***-ia***; dar Abl. sg. admite ambele terminaţii, **-e** şi ***-i***, repartizate după valoarea sintactică contextuală: funcţia predicativă sau substantivală aduce terminaţia **-e** (*latrante uno, latrat statim et alter canis*), funcţia adjectivală, terminaţia ***-i*** (*succedenti anno*).

---

[129] Ernout, *op. cit.* § 96, Monteil, *op. cit.*, § 388, Tagliavini, *Fonetica e morfologia storica del latino*, 1962, § 111.

6.1.4. Participiul prezent, plasat *ab origine* în sfera durativă, nu exprimă un **timp** anume, ci **desfăşurarea** unui proces, a unei acţiuni secundare, anexe acţiunii principale, **simultan** cu aceasta din urmă, fie ea concomitentă, anterioară sau posterioară momentului vorbirii: *currentes ueniunt, curentes uenerunt, currentes uenient*[130].

6.1.5. Iniţial indiferent faţă de diateză, participiul prezent poate asuma valoare **medială** (Pl. *Persa* 628 *mensem uertentem* "o lună scurgându-se"; Verg. *Aen.*, 2,16 *tot iam uoluentibus annis* "scurgându-se atâţia ani"; Liv. 5,25 *res mouentes* "lucrurile care se desfăşoară"; Hor. *Sat.* 1,4,75 *lauans* "care se spală"), valoare **pasivă** (Sall. *Hist.* 4, 42 *uolentia plebei* "lucruri dorite de plebe", *facta nefantia* "fapte care nu pot fi povestite") sau chiar dublă, **activă** şi **pasivă**: *neglegens amictus* "îmbrăcăminte neglijentă/neglijată", *infantes* "cei ce nu vorbesc", dar *infantia* "lucruri de nespus". În timp se impune însă predominant valoarea activă.

6.1.6. Originea **adjectivală** este vizibilă în bogata lui recurenţă ca atribut, dotat uneori chiar cu complement în genitiv (Sall. *Cat.* 5: *patiens laboris, alieni appetens*, Gell. 4,1,12 *rationis et scientiae capiens*), în existenţa gradelor de comparaţie (*diligentior, diligentissimus*) şi în relaţia sinonimică a unor cupluri ca *beneuolus* - *beneuolens*,

---

130 Totuşi, în limba târzie, va putea marca uneori anterioritatea: *Peregr. Eg.* 18,2 *proficiscens de Ieropolim ... perueni ad fluuium Eufraten.*

congruus - *congruens*. Limba populară îi conferă mai ales funcţia de atribut sau de nume predicativ.

Substantivizarea este uzuală[13]: *adulescens* "tânărul", *parens*, "părintele, *sapiens* "înţeleptul", *absens* "absentul", *legens* "cititorul" etc. Probabil şi *dens* "dinte" este un participiu format din tema **ed-* "a mânca", cu gradul Ø. Specializat în funcţia de prepoziţie, şi foarte stabil, este *trans*.

6.1.7. Nu mai puţin însă, mai ales la nivel literar, se vădeşte integrarea lui **verbală**: când provine de la un verb tranzitiv, poate avea complement direct, iar ca participiu "coniunct" sau "absolut", cu funcţie predicativă, poate asuma multiple valori circumstanţiale: modală, temporală, cauzală, concesiva, condiţională şi, în cazul special al întovărăşirii cu un verb de mişcare, valoare finală: *uenerunt pacem petentes*"... ca să ceară pace". Pentru precizarea valorii contextuale, postclasic se iveşte tendinţa de a-i adăuga anumite conjuncţii (*quamquam*, *etsi*, *tamquam*, *sicut*, *uelut*) sau adverbe (*extemplo*, *simul*).

6.1.8. În latina târzie sunt de semnalat mai multe fapte:

a) înmulţirea superlativelor (*amantissimus*, *desiderantissimus*, *pientissimus* etc.)

b) frecventele apariţii pleonastice, în special în textele biblice (din fidelitate faţă de originalul grec sau ebraic) sau de influenţă biblică,şi în special la **verba dicendi**:

---

[13] În privinţa aceasta nu este de exclus influenţa participiilor articulate greceşti.

Luc. 21,7 *Interrogauerunt autem illum dicentes*
Marc. 15,34 *et hora nona exclamauit Iesus uoce magna, dicens*
Peregr. Eg. 20,9 *requisiui ab eo dicens*

c) textele creştine oferă dese exemple de "nominativ absolut" cu participiu prezent activ:

Peregr. Eg. 20,3 *benedicens nos episcopus, egressi sumus foras*

d) probabila preferinţă populară pentru participiul prezent activ, chiar în contexte în care este necesară valoarea pasivă, de vreme ce *Mulom. Chir.* 276 *loco refigeranti*, faţa de Veget. 2,9,4 *loco refigerato*

e) circulaţia, de asemenea la nivelul vorbit, a sintagmelor PPA + forme ale lui *esse* (Pl. *Poen.* 1038 *ut tu sis sciens* "ca să ai cunoştinţă"; *Peregr. Eg.* 16,6 *quam (speluncam) sequentes fuerunt...* "au străbătut peştera") ca variantă analitică pentru exprimarea clară a aspectului durativ.

f) preferinţa pentru tipul în -***ant***-: Greg. Tur. *H.F.* 2,37 *uadante* (şi nu *uadente*).

6.1.9. În funcţia lui temporal-modală, P.P.A. fusese încă din epoca veche concurat de ablativul gerunziului. Echivalenţa celor două forme apare limpede din compararea a două formulări din *Peregr. Eg.* : *quas* ***eundo*** *transiueram* (23, 7) şi *quae filii Israhel exeuntes de Ramesse tetigerant* ***euntes***

(7,1)[132]. Această suprapunere va duce, în ciuda recurenței sporite a P.P.A. în latina târzie, la dispariția lui în limbile romanice.

6.1.10. Semnalăm câteva variante vulgare ale formei de nominativ, explicabile prin slăbiciunea pronunțării nazalei dentale înaintea siflantei și prezente pe inscripții fără pretenții:

> ***LIBES*** (=*libens*), ***PROFICISCES***, ***PRUDES*** (=*Prudens*), ***VALES***, ***CRESCES***,

ultimele trei devenite nume proprii.

6.1.11. Cum s-a spus, P.P.A. nu este, în general, moștenit în limbile romanice. Româna are totuși câteva forme păstrate: *părinte* < *parentem*, *fierbinte* < *feruentem*, *șarpe* < *serpens*, *rece* < *recens*, dar deobicei îl înlocuiește cu gerunziul.

Și în celelalte limbi romanice a fost înlocuit cu gerunziul, sau refăcut pe cale cultă, ex. fr. *pleurant*, -e < *plorantem*, și, ca forme culte, *troublant*, *énervant* etc. dar, în rare cazuri, păstrat: fr. *parent*, *serpent*.

Infinitivul

6.2. Infinitivele autentice (non-perifrastice) reprezintă în toate limbile indo-europene forme cazuale (cel mai adesea locativul, dativul, acuzativul, mai rar ablativul sau genitivul),

---

[132] Apud Väänänen, Le journal-épître d'Égérie (*Itinerarium Egeriae*). *Étude linguistique*, 1987, p.86

izolate, ale unor substantive abstracte verbale. Sensul lor circumstanțial estompându-se treptat, ele ajung să exprime, pur și simplu, acțiunea verbală, fără determinare temporală. Strânsa lor dependență verbală se vădește în recțiunea identică față de cea a modurilor personale: *parcere alicui*, ca *parco alicui*.

Fiind vorba atât de cazuri diferite, cât și de teme diferite, formele de infinitiv nu sunt uniforme pe plan general. Se remarcă doar anumite apropieri între două sau trei limbi: ex. tipul grecesc φέρειν < *φέρεσεν reprezintă, ca și infinitivele din oscă și umbriană în *-um/-om* (ca o. *deikum* = *dicere*), ca și infinitivele sanscrite în *-tum*, forme de acuzativ singular ale unor substantive cu tema în *-o-/-e-*.

Ne interesează aici în primul rând infinitivele latine sintetice, marcate cu sufix(e), ca fiind cele mai vechi și constituind pilonii pe care s-a format ulterior cunoscutul sistem bi-diatezic și tri-temporal:

	ACTIV	PASIV
prezent	legĕre	legi
viitor	lectūrum, -am, -um ↖ esse lectūros, -as, -a ↙	lectum iri
perfect	legīsse	lectum, -am, -um ↖ esse lectos, -am, -a ↙

Infinitivul prezent activ

6.2.1. Este integrat între formele temei de **infectum.**

Sufixului caracteristic, *-rĕ*, i se poate ușor reconstitui forma primară pornind de la verbul substantiv: *es-se*. Nemodificat apare și în *es-se* < **ed-se* "a mânca", iar *velle* < **vel-se* și *ferre* < **fer-se* sunt rezultatul asimilării consonantice progresive.

Cât despre *posse*, el pare a fi fost format analogic cu prezentul *possum*, în infinitivul vechi, *pot-esse*, mai fiind încă analizabile componentele (cf. *infra*..7.2.).

În mod obișnuit însă, atât la verbele tematice de conjugarea a treia, cât și la cele cu tema terminată în *-ā*, *ē*, *ī/i* siflanta, aflată în poziție intervocalică, s-a rotacizat: **leg-ĕ-se* > *legĕre*, **amā-se* > *amāre*, **monē-se* > *monēre*, **capĭse* > *capĕ-re* (cu deschiderea firească a lui **i** înainte de **r**), **audī-se* > *audīre*. Ca și **fu-sĕ* > *fore* (specializat ca infinitiv **viitor**).

****Sĕ*** pare a proveni dintr-un caz oblic (locativ sau dativ[133]) al unei teme în *-s*. Forma lui primitivă trebuie să fi fost *-**si***, cu trecerea la *-**e***, normală pentru latină, a unui *-**i*** în finală deschisă (cf. **capi* > *cape*). Așadar un abstract verbal format din tema *ag-* cu aspect presupus **agos*, **agesos* "acțiunea de a conduce", ar fi avut un locativ **agesi* > *agere*.

---

[133] **Locativ** după Szemerényi, Tagliavini, Pisani, **dativ** după Tronskii. Pentru Meillet - Vendryes, ar fi vorba de un ablativ, cu desinență -e (ca în tipul consonantic pes, pedis, mos, moris). Nu este cazul să propunem aici o soluție definitivă a unei dezbateri încă deschise între indo-europeniști.

Pe acelaşi tipar, din tema *g^u*iues*- "a trăi", locativul *g^u*iues-i* > *vivere* (foarte asemănător cu rezultantul, în sanscrită, al aceluiaşi abstract verbal, la dativ însă, *jivase* "a trăi").

6.2.1.1. În latina arhaică infinitivul apare uneori apocopat: TANGER (CIL I^2, 501), *biber* (Cato, *Orig.* 121), ca şi în limba târzie. Ar putea fi vorba de o tendinţă vulgară menţinută de-a lungul secolelor şi continuată de o parte din limbile romanice: fr. *avoir, manger, souffrir*, sp. *estar, haber, bibir.* Italiana şi româna conservă pe *e* final: it. *vedere, venire, mangiare*, rom. *vedere, venire, mâncare* < lat. *uidēre, uenīre, manducāre*[134].

Ca tendinţe vulgare cu consecinţe romanice mai sunt de semnalat:

a) trecerea unor verbe la alt tip de conjugare (*respondēre* > *respondĕre* etc, cf. *supra* 4.1.7.)

b) regularizarea infinitivelor (şi nu numai) unor vechi verbe atematice: *esse* > *essere, uelle* > *uolere, posse* > *potere, sufferre* > *sufferire* etc. (cf. *infra* 7.11.)

6.2.1.2. Polivalenţa lui sintactică face din infinitiv o formă cu ocurenţă foarte crescută.

Se ştie că el poate juca, în virtutea caracterului său nominal, rol de subiect (*Dulce pro patria mori*) şi de obiect direct:

---

[134] Formele acestea redevin substantive mai ales în română şi italiană.

Pl. *Poen.* 313: *at ego amo hanc; at ego esse et bibere*: "eu unul o plac pe ea; ba mie-mi place mâncatul şi băutul"
Petr. 52, 3: *meum intelligere... nulla pecunia uendo*: "priceperea mea n-o vând, oricât mi s-ar da".

6.2.1.2.1.Tot în calitatea lui de nume verbal poate primi determinanţi adjectivali, dar ca verb, poate avea, concomitent, şi obiect direct:

Plin. *Ep.* 8,9,1: *illud... iucundum nihil agere*: "acea plăcuta facere-de-nimic".

6.2.1.2.2.Infinitivul adnominal însoţeşte fie un **substantiv**:

Plt. *Capt* 423: *nunc adest occasio benefacta cumulare*: "acuma-i prilejul de-a aduna faptele bune

(dar în acest tip de sintagmă mult mai frecvent este genitivul gerunziului) fie un **adjectiv**:

Catul 68, 131: *nihil ... cui ... concedere digna:* "n-a trebuit să se încline întru nimic faţă de tine..."

(structurile acestea par a imita modele greceşti).

6.2.1.2.3.Mult mai frecvent este însă infinitivul **adverbal** cu funcţie de obiect direct pe lângă verbe care exprimă voinţa (*uolo, cupio, cogito, studeo, expeto, aueo*) şi materializarea ei (*paro, propero, festino, maturo*) precum şi putinţa (*possum*) şi necesitatea (*debeo, oportet, decet*):

Lucr. 3, 1-2: ...*extollere lumen/qui primus potuisti:* "tu care, cel dintâi, ai putut dezvălui lumina".

6.2.1.2.4. Cu funcție predicativă, infinitivul apare foarte frecvent, cum se știe, în propozițiile infinitivale, cu subiect în acuzativ (mai rar în nominativ).

6.2.1.2.5. Dar și unei propoziții principale îi poate servi drept predicat un infinitiv: infinitivul "istoric" ("descriptiv") este propriu evocării pregnante a unor fapte semnificative pentru narație; astfel că ocurența lui este însemnată la istorici stiliști ca Salustiu, Titus Livius, Tacit.

Sall. *Iug.* 51,4: *Simul orare et hortari milites ne deficerent:* "Totodată îi implora și îi îndemna pe soldați să nu cedeze".

6.2.1.2.6. Infinitivul exclamativ, zis și "de indignare", la rândul său, are capacitatea de a însufleți pasaje retorice ca :

Lucr. 2, 16: *nonne uidere...:* "nu vă dați seama?!"

Verg. *Aen.* 1, 37: *"...Mene incepto desistere uictam...?":* "învinsă, să renunț la planul meu?".

(În pasajul vergilian apare însoțit de acuzativul exclamativ.)

6.2.1.2.7. În latina târzie se petrece o considerabilă extindere a folosirii infinitivului care disloca gerunziul, supinul și participiul în *-ūrus*:

Aug. Bapt. 2,7,12: *consuetudinem corrigere* (clasic: *consuetudinem corrigendi*): "obiceiul de a corecta";

Vulg. Ex. 32,6: *sedit manducare* (clasic: *ad manducandum*): "s-a așezat să mănânce".

Prin contaminare, s-a ajuns chiar la îmbinarea prepoziţiei *ad* cu un infinitiv[135]:

Itala, Ioh. 6,52: *dare ad manducare*:
"a da de mâncare"

6.2.1.2.8. Infinitivul prezent s-a păstrat foarte bine în limbile romanice. Româna însă îi restrânge funcţia de complement al altui verb, favorizând conjunctivul: *cantare uolo* faţă de *vreau sa cânt*. Este foarte probabil vorba de adoparea unui model grecesc, frecvent în limba biblică (conjuncţia este ἵνα) şi prezent şi în alte limbi balcanice, ca bulgara.

Infinitivul prezent pasiv

6.3. Sufixul *-i* care apare la verbele radicale (*agi*, *legi* etc.) provine, probabil, din finala *-ei* a unui dativ de nume verbal: **ag-ei* > *agi*. Verbele cu tema în *-ĭ* fie au putut trece prin faza **capi-ei* > *capii* > *capi*, fie s-au aliniat verbelor consonantice.

6.3.1. Sufixul *-ri* al verbelor cu tema terminată în *ā*, *ē*, *ī* ar putea reprezenta aceeaşi desinenţă de dativ, ataşată unor teme în *-s*[136]. Sau, după alte opinii, ar putea fi vorba de contaminarea între *i* şi *-re*, caracteristic infinitivului activ.

---

[135] Turnúra se păstrează în limbile romanice de apus: *donner à manger*, *dare a mangiare*.

[136] Se susţine această ipoteză cu informaţia dată de Paulus Festus (60.9) că *dasi* este varianta veche a lui *dari*.

6.3.2. O formă arhaică în *-ier* (CIL I² 581: *figier;* S.c.d.B.: *gnoscier;* Plt. *Rud* 225 *uiderier;* Most. 963 *percontarier*, mai ales la sfârșit de vers), greu explicabilă, dar poate și ea de origine nominală[137], cade în desuetudine, ne mai ivindu-se decât rar, în poezie, ca o prețiozitate, sau din necesitate metrică.

6.3.3. Formele de infinitiv prezent pasiv se pierd în limbile romanice, împreună cu toate formele de pasiv sintetic.

Infinitivul perfect activ

6.4. Integrat temei de **perfectum**, el este, formal, transparent: sufixul *-isse* este alcătuit din *is-* marcă de preterit (cf. *supra 5.4.1.*) și *-se*, formativul infinitivului prezent. Recurența lui, mai scăzută decât a acestuia, nu este totuși neglijabilă.

6.4.1. Este semnalabilă mai ales o folosire fără valoare de preterit, apărând în contexte prohibitive (S.c.d.B. 4 *nei quis eorum Bacanal habuise uelet* "nimeni să nu țină vreo sărbătoare bahică", Plt. *Poen.* 872 *nolito deuellisse* "să nu rupi") care trebuie puse în legătură cu folosirea (aoristică) a conjunctivului perfect în formulele prohibitive de persoana a 2-a (*ne feceris* "să nu faci").

---

[137] cf. Benveniste, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, 1935, p. 145: ar fi vorba de opoziția **-er/-en** prezenta și în substantivele de tip *iter*, care diferențiază gerunziul în **en-do** de infinitivele pasive în **i-er**.

6.4.2. Alteori infinitivul perfect pasiv înlocuieşte, *metri causa*, infinitive prezente ametrice: *cōntĭnērĕ> cōntĭnuīssĕ.*

6.4.3. Aceste forme nu se păstrează în limbile romanice.

Gerunziul şi adjectivul verbal în -**nd-us** (gerundivul)

6.5. Cele două formaţii sunt înrudite prin sufixul lor comun, -**nd**-. Nu se poate însă preciza primordialitatea unei forme sau a celeilalte; ipoteze s-au emis în ambele direcţii[138].

Forme analoge se semnalează în oscă si umbriană: o. *úpsa-nn-am = operandam*, *sakra-nn-as = sacrandae, pihaner = piandi;* u. *pelsa-ns = pulsandus*, dar nu şi în alte limbi indo-europene[139]. Este vorba aşadar de formaţii specific italice.

6.5.1. GERUNZIUL este un **substantiv** verbal. Statutul său de nume reiese clar din paralelisme ca cel din Pl. *Curc.* 215 *et* ***uapulando*** ***et somno*** *pereo* "mă prăpădesc şi de ciomăgeală şi

---

[138] Gerundivul ar putea proveni dintr-o interpretare lărgită a genitivului adnominal al gerunziului (Palmer, op. cit. p. 341, sprijinindu-se pe H. Pedersen, *Hittitisch*, p. 149, care consideră că există o situaţie similară în hitită şi în limbile balto-slave). Dar tot Palmer, *ibid.*, p. 281, emite şi presupunerea că gerunziul reprezintă substantivarea neutrului gerundivului.

[139] Totuşi, pentru Pisani (*op. cit.* §249), unele infinitive vedice ar fi corespondente exacte ale genitivului gerunziului latin: *baradhyai - ferendi.*

de somn". Cum se știe, flexiunea lui este cea a temelor în **-o/-e**, dar paradigma este incompletă: lipsește întreg pluralul, lipsește nominativul singular. Acesta se consideră a fi reprezentat de <u>infinitiv</u>, ca nume de acțiune prin excelență. Cele două moduri sunt deci complementare:

N (inf.)	*facere*	"a face"
G.	*faciendi*	"de a face"
D.	*faciendo*	"pentru a face"
Ac.	(*ad*) *faciendum*	"spre a face"
Abl.	*faciendo*	"prin a face, făcând"

Faptul că limba a fost silită să recurgă la alt substantiv verbal decât infinitivul spre a-l mlădia sintactic pe acesta se datorează lipsei de articol din latină. Greaca, în schimb, jonglează ușor cu τὸ λέγειν, τοῦ λέγειν etc.

Gerunziul este deschis, sintactic, formelor de complement ale verbului corespunzător: *laudandi pueros* ca *laudat pueros*, *mittendo patri* ca *mittit patri*, *ad utendum calamo* ca *utitur calamo*.

6.5.2. GERUNDIVUL este un adjectiv verbal cu flexiune completă, în **-o/-e** pentru masculin și neutru, în -a pentru feminin: *faciendus*, *facienda*, *faciendum* "care trebuie făcut".

6.5.3. Ambele forme sunt derivate din tema de **infectum**: *ama-nd-i*, *ama-nd-us*; *mone-nd-i*, *mone-nd-us*; *leg-e-nd-i*, *leg-e-nd-us*; *faci-e-nd-i*, *faci-e-nd-us*; *audi-e-nd-i*, *audi-e-nd-us*. Vocala tematică a conjugării a treia

consonantice, *-o/e*, preluată, analogic, şi de conjugările în *-ĭ/-ī*, s-a generalizat cu timbrul *-e-*. Dar există urme ale vocalismului *-o-*, închis la *u*, în *eundum*, în variante arhaice conservate în formule juridice fixe: *decemuiri legibus scribundis, tresuiri aere argento auroque feriundo, scribundo arfuerunt, iure dicundo.*

De asemenea, vocalismul *o* mai apare în numele unei divinităţi arhaice, *Deferunda*, şi este refolosit, în scopuri stilistice, de scriitori arhaizanţi (Sall. *Iug.* 6,1 *corrumpundum*). Vocalismul -e- este însă atestat încă din unele inscripţii arhaice (*CIL* I², 581=S.c.d.B. din anul 186: *exdeicendum, faciendum*).

6.5.3.1. Generalizarea vocalismului **e** pare a se datora fie influenţei infinitivului (*legere, facere*), fie mai degrabă celei a adjectivului în *-nt-*, cu care cel puţin gerunziul are contingenţe valorice. Un argument în favoarea acestei ultime ipoteze îl constituie faptul că timbrul *o* s-a păstrat în **eundi, eundum**, aşa cum s-a păstrat şi în **euntem**: verbul, foarte uzual şi deci statornic, a conservat timbrul vechi în ambele forme nominale.

6.5.3.2. Timbrul -*o*- s-a păstrat însă în formaţiile adjectivale ca *treme-bundus, pudi-bundus, mori-bundus, furi-bundus* sau *fe-cundus, iu-cundus, ira-cundus, rubi-cundus.* Cele dintâi conţin adjectivul verbal al temei **bheu-/*bhū-*, cu formă probabilă **bhuondos* > *-bundus* (pierderea aspiraţiei este normală în poziţia, devenită mediană, a sonorei aspirate).

Formele în *-cundus* se explică probabil printr-o falsă despărțire a unui adjectiv ca *secundus.*

6.5.4. În cursul investigațiilor privitoare la originea sufixului *-nd-* a fost propusă[140] o etimologie care răspunde mai ales dorinței de a considera remanent și în latină vechiul participiu mediu în *-men-* (cf. gr. λυόμενος): *-nd-* ar proveni din gradul Ø al sufixului medial, *-mn-* (cu transformări fonetic acceptabile). Contraargumentul cel mai serios este însă păstrarea lui *-men-* în formațiile *fe-min-a (< felo)* "cea care alăptează" și *alu-mn-us (< alo).* Dacă ar fi fost sa urmeze modificarea fonetică invocată, ele ar fi trebuit să aibă aspectul **fenda* și **alundus.* Benveniste[141] propune o ipoteză mult mai credibilă: elementul nazal (*n*) este de identificat cu cel care intră și în componența sufixului *-nt-* și care se regăsește în nume de agent sau de acțiune (cf. *supra* 6.1.), iar cel dental (*d*) apare, tematizat, și în formații adjectivale ca *timi-du-s, placi-du-s* etc. Relația între formele prevăzute cu *nt-* și cele cu *-nd-* se vădește a fi una dintre un factor **activ** (*iudicans* este **agentul** unui proces) și unul **pasiv** (*iudicanda causa* este un proces care poate sau trebuie judecat). Dupa formula lui Benveniste (*loc. cit.* p. 136) "l'adjectif en *-ndus* indique qu'un substantif est l'objet ou le siège d'un procès"; "... il est le signe d'une dépendance à l'égard du substantif verbal".

---

[140] Thurneysen, *KZ,* XXX, p. 495. Discuțiile ample care au urmat au fost consemnate, pe scurt, și comentate de N. Marinescu, Über den Ursprung der **-ndo-** Bildungen im lateinischen, *Langue et Littérature* II, 1943, Académie Roumaine.

[141] *Origines* ... p. 135-136

Așadar, pe câtă vreme formele cu sufix *-nt-* au valoare *actualizantă*, cele cu sufix *-nd-* au valoare *virtuală*. Iar ca plasare în timp, gerunziul și gerundivul trebuie înțelese ca formații paralele, simultane, și nu ivite unul din celălalt.

6.5.5. Inițial, cele două forme au fost adiatezice, statut care explică posibilitatea legării lor deopotrivă de verbe tranzitive și de verbe intranzitive: *laudandus, mittendus, audiendus,* dar și *pereundus, tacendus, caedendus.* De asemenea, *laudandi,* dar și *pereundi, tacendi* etc. Tot așa, dar și prin valoarea de bază a sufixului, se explică remanența unor valori pasive ale gerunziului, ocurente mult după ce el se aliniase paradigmei active:

> Lucr. 1, 312 *anulus in digito subter tenuatur habendo* "de atâta purtare pe deget, inelul se subțiază pe dedesupt" (*habendo = dum habetur*);
>
> Verg. *Ecl.* 8,71 *frigidus in pratis cantando rumpitur anguis* "șarpele rece se frânge în iarbă când este descântat (prin descâtec)" (*cantando = dum incantatur*).

Am adăuga observația că, alături de numeroasele situații în care exprimă **obligația, necesitatea** (*uir admirandus* "un om care trebuie admirat") există contexte care vădesc sensul **convenientă**:

> Pl. *Poen.* 741 *tacendi tempus est* "este vremea cuvenită tăcerii";

Hor. *Carm.* 1,37,1 *Nunc est bibendum* "acum se cuvine să bem".

Pe de altă parte, reamintim faptul că unele adjective, vechi, sunt lipsite, originar, de cele două valori amintite: *secundus* "(cel) care urmează" *oriundus* "(cel) care se naşte", *uoluendus* "(cel) care se răsuceşte"; ele sunt deci lipsite de coloratură modală. Vrem să semnalăm astfel o **evoluţie** semantică tinzând spre întărirea ideii de necesitate, de obligativitate, ceea ce face ca adjectivul să-şi întărească progresiv valoarea de **pasiv** şi să exprime acţiuni **posterioare** faţă de momentul vorbirii. Dar integrarea lui în sistemul conjugării ca **participiu viitor** pasiv este de dată postclasică.

6.5.6. S-a remarcat că uzul atributiv este cel mai rar, restrâns la verbe cu conţinut modalizat, de aprobare sau dezaprobare: *mirandus, amandus, expetendus; pudendus, contemnendus.*

Dimpotrivă, frecventă este asocierea adjectivului în **-nd-us** cu forme ale verbului **esse** într-o paradigmă completă cu valoarea modală "**necesitate**", denumită în gramatici "**conjugarea perifrastică pasivă**": *uirtus colenda est, erat, erit* etc. "trebuie cultivată virtutea". Complementul de agent, când exprimarea este personală, stă în cazul dativ (mai rar în ablativ precedat de *ab*): *mihi uirtus colenda est.*

Adesea însă, în special în epoca veche, exprimarea este **impersonală**, urmând o cunoscută înclinare a limbii latine: *pugnandum erat* "trebuia dusă lupta", *eundum est* "trebuie mers".

Adjectivul verbal al verbelor tranzitive acordat cu un substantiv regent formează o sintagmă nominală care a fost denumită **construcţie gerundivală**. Modelul este recurent, şi foarte vechi, dacă este să judecăm după prezenţa lui în rugăciunea către Iuppiter păstrată de

Cato (*Agr.* 134,2) *Iuppiter, te* ***hoc ferto ammouendo*** *bonas preces precor*

"oferindu-ţi această turtă, îţi închin şi curate rugăciuni..."

6.5.7. Se ştie că o asemenea sintagmă echivala semantic cu cea asemănătoare ei , constând din alăturarea unui obiect direct la formele de gerunziu ale unui verb tranzitiv (şi numită, tradiţional, **construcţie gerunzială**. N.B. Optăm, în ambele cazuri, pentru termenul **sintagmă**, care nu sugerează, ca cel de **construcţie**, o îmbinare artificială, deliberată, a elementelor). Măcar că acest ultim model este mai apropiat de tiparele limbilor moderne, latinii preferau formula cu acord al gerundivului.

Exemple:

Sintagma gerunzială

G. *oratores miserunt* ***pacem petendi (causa)***

D. *impar* ***ferendo onus***

Ac. ***(ad) aetatem terendum***

Abl. ***(de) contemnendo mortem***

Sintagma gerundivală

G. *oratores miserunt **pacis petendae (causa)***
D. *impar **ferendo oneri***
Ac. ***(ad) aetatem terendam***
Abl. ***(de) contemnenda morte***

Formal, cele două variante se acoperă perfect în cazul unui substantiv **masculin** la acuzativ (*ad seruum castigandum*) sau în cel al unui substantiv **neutru** la acuzativ sau nominativ (*ad templum admirandum*). Dar imprecizia analizei nu dăunează cu nimic clarității sensului.

Ocurența cazurilor gerunziului este inegală: cel mai rar este dativul, prezent mai ales postclasic și în stil elevat. De asemenea și acuzativul precedat de *ad*. Cele mai obișnuite sunt genitivul și, mai ales, ablativul.

6.5.8. În latina târzie, gerunziul în ablativ substituie adesea P.P.A.: *Peregr. Eg.* 15,5 *redirent ... dicendo psalmos* (=*dicentes*, exprimând acțiunea concomitentă). S-au semnalat[142] exemple care demonstrează această tendință de substituire: Suet. *Vesp.* 24 *imperatorem ait stantem mori oportere* "a spus că un împărat trebuie să moară în picioare", dar Ammian. 24,3,7 *moriar stando* "voi muri în picioare". Turnúri ca cea din urmă subzistă în limbile romanice.

---

[142] Väänänen, *Introduction* ..., §328

6.5.9. În epocă foarte târzie există şi concurenţa gerunziu / infinitiv: Comp. Luc. G 25 *facilis ad pisandum* "uşor de mărunţit", dar 21 *ponis illa siccare* "le pui la uscat".

6.5.10. Concurenţă se semnalează şi între gerundiv şi P.V.A: *moriendi* poate însemna *morituri*, dar şi invers, *scripturas* are sensul lui *scribendas*. Sunt ezitări care reflectă slăbirea impactului limbii literare asupra celei spontate.

6.5.11. În textele creştine, se întâmplă ca viitorul I pasiv să fie înlocuit, fără vreo nuanţă semantică în plus, cu perifrastica pasivă: *qui baptizandi sunt - qui baptizabuntur* (Filastr. 82, 18). Avem de a face cu încă o modalitate de a ocoli viitorul I, de mult uzat (cf. supra 4.5.6.)

6.5.12. În sfârşit, se mai consemnează[143] îmbinarea gerunziului la ablativ cu verbele *stare*, *ire*, *venire* în scopul de a exprima aspectul durativ al acţiunii:

> Ven. Fort. *Carm.* 5,17,5 *stat spargendo medelas* "răspândeşte leacuri".

Aceste ultime sintagme nu pot să nu ducă cu gândul la îmbinările care exprimă durata în spaniolă (*estoy cantando*) şi italiană (*sto cantando*); modelul, fără îndoială indus pe cale cultă, este cel latin. Într-adevăr, limba vorbită pierde gerundivul, iar din gerunziu păstrează doar ablativul: *faisant*, *facendo*, *haciendo*, *făcând* etc.

---

[143] Väänänen, *ibid.*

Adjectivul verbal în -to-

(Participiul perfect pasiv)

6.6. Sufixul -*to*, de dată indo-europeană, originar accentuat şi de aceea ataşat radicalelor cu grad zero, este atestat, ca formant adjectival, în toate limbile indo-europene. Ex. scr. *syutah* ("cusut"), lat. *sutus* ("cusut"); sau got. *un-wita* ("nevăzut"), gr. ἄιστος ("invizibil"), umbr. *avirseto* ("nevăzut"), etc.

În greacă este productiv şi ca marcă de superlaţie (ἄριστος) şi de ordine numerică (δέκατος). Pentru aceasta ultimă valoare, cf. lat. *quartus, quintus, sextus* (forme concurente cu cele în -**mo**, ca *septimus, decimus*). Dar cea mai generală valoare a sufixului pare a fi fost, după Benveniste (*Noms d'agent...* p. 167) aceea de a exprima *l'accomplissement de la notion dans l'objet* ("împlinirea noţiunii în obiect").

6.6.1. În latină, ataşat unor teme **nominale**, sufixul indică prevederea cu anumite atribute a cuiva: *barbatus, cornutus, onustus, hastatus, turritus, auritus*, "prevăzut cu barbă, cu coarne" etc. Ataşat unor teme (sau radicale) **verbale**, formează adjective (cu flexiune în -o/e- şi -a-) care exprimă dobândirea de către referentul substantivului adiacent a unei calităţi derivate din acţiunea verbală sau participarea lui la aceasta (*amatus, missus*).

6.6.1.1. Astfel fiind, adjectivul a fost, într-o fază veche, **adiatezic**, ceea ce se vădește pe de o parte în păstrarea unui sens **activ** în câteva forme latine ca *cenatus* "care a cinat", *pransus* "care a prânzit", *potus* "care a băut"[144], *emersus* "care a răsărit", pe de alta în valoarea **dublă**, diatezic vorbind, a altora: *abusus* "folosind", dar și "folosit", *iuratus* "jurând", dar și "jurat", *complexus* "înțelegând", dar și "înțeles", *certus* "știutor, decis", dar și "sigur", *confessus* "care a mărturisit", *confessum* "ceea ce a fost mărturisit". Posibilitatea de folosire activă justifică prezența unui complement de obiect în acuzativ alături de asemenea forme: *haec ausus*. Progresiv însă, pe măsura integrării tot mai accentuate în paradigma verbală, se impune valoarea **pasivă**, chiar și la verbele deponente: *abusus* "folosit" (Pl. *Asin.* 196), *complexus* "îmbrățișat" (Cic. *Rosc. Amer.* 37), *non auspicatus* "pentru care (preotul) nu a luat auspiciile" (Hor. *Carm.* 3,6,9).

6.6.1.2. Nici valoarea **temporală** nu pare să fi fost originar foarte precisă: forme ca *tacitus, cautus, mortuus*[145] exprimă calități sau stări permanente, nelegate neapărat de trecut; se mai citează (Tronskii, §665) și Pl. *Bach.* 611 *Mnesilochus eccum maestus progreditur foras* în care *maestus* exprimă **concomitența** cu acțiunea verbului principal, cum ar fi făcut-o adjectivul în **-nt-**, *maerens*. Progresiv însă, și aici se

---

[144] Cf. rom *mâncat, băut,* "care a mâncat, a băut"

[145] Acesta din urmă, formație în **-uo-**, dintr-un radical terminat în -t (*mrt-), a fost asimilat adjectivelor în **-to**.

impune înscrierea în **trecut**[146], iar adjectivul va putea fi încadrat de gramaticieni în sistemul conjugării ca **participiu perfect pasiv (P.P.P.)**

6.6.1.3. Cum s-a spus, originar, sufixul **-to** se ataşa direct radicalului în varianta sa apofonică redusă; astfel se explică timbrul (sau cantitatea) vocalei radicale în forme latineşti ca *sătus (sero*, vocalism **e/ə**); *stătus* (*sto*, vocalism **a/ə**); *dĭctus* (*dico*, vocalism ***ei/ĭ***); *dŭctus* (*duco*, vocalism **eu/u**) etc. Orientarea către gradul redus se verifică şi în radicalele bisilabice: *(g)natus* (*gi-gno*, radical **genə/gn*); *latus* < **tlatos* (radical **tela/tl*) etc.

6.6.2. Din contactul consoanei iniţiale a sufixului cu cea (cele) finală (finale) ale radicalului au rezultat semnalabile modificări fonetice:

1) epenteză: *sum-p-tus* < **som-to-s; em-p-tus* < **em-to-s* etc.

2) simplificări de grupuri consonantice: *rst > sst > st: tostus (torreo); rct > rt: sartus (sarcio); sct > st: mixtus (<*mic-sc-to-s).*

3) pierderea apendicelui labial al labiovelarelor: *relictus (relinquo), coctus (coquo).* În cazul radicalelor terminate în velară sonoră, asurzirea consoanei aducea, compensator, prin trecerea vibraţiilor asupra vocalei

---

[146] Se presupune că această circumscriere întru diateză şi timp este fenomen italic, de vreme ce se regăseşte în oscă şi umbriană.

precedente, lungirea acesteia ("Legea lui Lachmann"): *ăgo / āctus, frăngo / frāctus, lĕgo / lēctus, rĕgo / rēctus* etc.

4) asurzirea labialelor și velarelor sonore: *scriptus (scribo), auctus (augeo)*

5) transformarea grupului de dentale -***dt***-, -***tt***- în grup de siflante (-*ss*-), simplificat uneori ulterior la -*s*-: **pat-to-s > passus, uid-to-s > uissos > uisus, *cad-to-s > cassos > casus;* se remarcă, în subsidiar, lungirea vocalei radicale, dar nu pretutindeni: **sed-to-s > sessus, scid-to-s > scissus.* Atari forme, numeroase, au putut crea impresia existenței unui formant -***so*** > ***su*** alternativ la -***to*** > ***tu***, care se asocia cu perfecte sigmatice (*suasus → suasi, iussus → iussi*) și s-a extins apoi analogic (cf. *supra* 5.1.3.2.).

6.6.3. În cadrul formelor mai noi, unele adjective în -***to*** își demonstrează independenta sorgine față de tema de prezent a verbului cu care, în timp, s-au asociat: nu se regăsesc în asemenea forme nici **infixul nazal** al temei de prezent (*ruptus / rumpo, passus / pando*), nici sufixele -***sc***- *(aptus / apiscor, nactus / nanciscor)* sau -***i***- *(captus / capio, raptus / rapio).*

6.6.3.1. Se constată în schimb o relație, amplificată cu timpul, între forma adjectivului în -***to*** și cea a perfectului: cu consecvență, perfectelor în -***u*** consonantic le corespund "participii" cu vocală presufixală lungă: *amāui / amātus, delēui / delētus, audīui / audītus, cupīui / cupītus,* (dar *fōui / fōtus, mōui / mōtus,* cu pierderea mărcii de perfect). Este vorba, precum se vede, în special de verbe de conjugările I, II și IV.

Pe de altă parte, perfectelor în ***u*** vocalic le corespund "participii" cu vocală presufixală *ĭ* sau cu vocală Ø: *monui / monĭtus, domui / domĭtus,* dar *docui / doctus, alui / altus, colui / cultus.*

6.6.3.2. Relația acestui participiu cu perfectul se întărește prin extinderea progresivă a tipului în *-so-* la verbe cu perfect sigmatic: *absconsus* → *absconsi* (acesta fiind el însuși o inovație care îl înlătură pe vechiul *abscondi*), *flexus* → *flexi, mersus* → *mersi, pressus* → *pressi, sparsus* → *sparsi, tersus* → *tersi* etc. În alte cazuri însă a dăinuit forma veche, în *-to: fartus* → *farsi, fultus* → *fulsi.*

6.6.4. Așadar, din punct de vedere formal, se înregistrează pe de o parte participii "tari", în relație variabilă, deci nedeductibilă, de la verb la verb, cu celelalte două teme (de aici necesitatea marcării în dicționar a supinului, îndeaproape înrudit cu P.P.P.), iar pe de altă parte participii "slabe", în *-ātus, -ītus, -ētus* (mereu mai numeroase fiind primele două, ținând de conjugările productive) aflate în relație fixă, deci deductibilă, cu celelalte teme ale verbului.

6.6.5. Utilizarea participiului perfect pasiv este imensă. În afara faptului că stă la baza unei forme de infinitiv (cf. *infra* 6.7.), el se asociază cu forme ale verbului *esse*, alcătuind timpurile din sfera perfectului ale diatezei pasive și ale verbelor deponente (târziu, chiar întreaga paradigmă pasivă; cf. *supra* 5.3.4.).

6.6.5.1. În plus, încă de la Plaut (ex. *Trin.* 347 *multa bona bene parta habemus*) se semnalează îmbinarea P.P.P. cu verbul *habere*, în sintagme cu valoare de perfect rezultativ, a căror largă difuzare va constitui baza "perfectului compus" al limbilor romanice (*supra* 5.3.3.).

6.6.5.2. Şi, desigur, nu mai trebuie amintită bogata lui recurenţă, cu funcţie predicativă, în cadrul participialei relative şi absolute (aceasta redusă uneori în poezie şi în proza de artă la simplul participiu: *auspicato* "după ce s-au luat auspiciile", *uadato* "după ce s-a dat garanţia", Hor. *Sat.* 1, 9, 36. Este vorba, în fapt, de valorizarea unor formule din limbajul religios şi juridic). Valorile circumstanţiale cu care poate fi investit P.P.P. sunt cunoscute.

6.6.5.3. Se mai poate menţiona şi substantivarea unor P.P.P.: *legatus, fatum, tectum*, şi chiar specializarea ca prepoziţii: *uersus, aduersum*.

6.6.6. Pe lângă asemenea transgresări, vigoarea deosebită a categoriei şi circulaţia ei intensă şi la nivel oral se reflectă în dinamismul ei în latina vulgară şi târzie. Astfel, se continuă procesul de adecvare formală la perfect: se citează, pe lângă celebrul *fefellītus*, propus de Petroniu (61,8) spre ironizarea inculturii, şi forme ca *impulītus, pepercītus* (perf. *impuli, peperci*) ca substitute târzii ale clasicelor *impulsus, parcitus*.

6.6.6.1. Dar cea mai amplă extindere o înregistrează tipul în -*ūtus*, dezvoltat pe modelul *solūtus, tribūtus:* CIL VIII, 9212

VENUTUS, CIL VIII, 1700 *REDDUTA* (ca nume propriu), Gloss. Reich. *fundutus* (înlocuind pe *fusus*), *Lex. Sal.* 75. *incendūta* (nu *incensa*), *Lex. Rib.* 81 B *pendūtus* (nu *pensus*).

6.6.6.2. De altfel, multe dintre formaţiile de acest tip sunt târzii şi neatestate, ele putând fi reconstruite doar pe baza comparaţiei romanice: **cadūtus*, rom. *căzut*, fr. *chu*, it. *caduto*, **credūtus*, rom. *crezut*, fr.*cru*, it. *creduto*; **habūtus*, rom. *avut*, fr. *eu*, it. *avuto; *parūtus*, rom. *părut*, fr. *paru*, **placūtus*, rom. *plăcut*, fr. *plu*, it. *piaciuto*, **perdūtus*, rom. *pierdut*, sp. veche *perdudo; *sapūtus*, fr. *su*, sp. veche *sabudo; *tenūtus*, rom. *ţinut*, fr. *tenu* etc.

Unele pot apărea chiar în paradigma unor verbe iniţial lipsite de supin / participiu: **potūtus*, **timūtus*, **uolūtus*.

6.6.7. Cum s-a văzut, participiul perfect pasiv se păstrează în limbile romanice, atât prin forme care le continuă pe cele latine, cât şi ca sistem de producere a altora, noi. Pretutindeni se regăseşte aceeaşi coexistenţă a participiilor "tari" şi a celor "slabe". Cum din acestea din urmă am citat în paragraful trecut, menţionăm aici câteva din prima categorie:

- participii în *-t-:* rom. *copt, fript, mort, rupt, supt*[147]; fr. *dit, écrit, fait, mort*; it. *detto, fatto, pianto, scritto*; sp. *abierto, muerto, puesto, visto* (dar şi, cu modificare fonetică, *dicho* <*dictus*, *echo* < *factus*).

---

[147] În româna veche coexistă ca participii *fapt* şi *facut*, până la specializarea substantivală a celui dintâi. De asemenea, s-a substantivizat *unt* (*unctum*). Pentru persistenţa tipului în -ūtus, merită citat *învăncut* din *Psaltirea* lui Coresi (sec. XVI)

- participii în *-s-:* rom. *ars, dus, dres* (din *directus*), *încins, mas, mers, râs, scos, tras, zis* etc. (menționăm numărul mare de asemenea participii în dialectul aromân); fr. *clos, mis, occis;* it. *chiuso, riso, sparso;* sp. *miso, priso.*

6.6.8. Limbile romanice continuă și sistemul latin de îmbinare a participiului perfect cu *esse* și *habere*, constituind astfel un nou perfect "compus": *am mâncat, j'ai mangé, ho mangiato, he comido; m-am născut, je suis né, sono nasciuto.* În principiu, repartizarea celor două auxiliare este în funcție de tranzitivitatea verbului (*habere*) sau intranzitivitatea lui (*esse*). Dar, în fapt, situația este mult mai complexă, iar româna are o comportare specială.

6.6.9. Întreaga conjugare pasiva folosește drept auxiliar pe *esse.*

Infinitivul perfect pasiv

6.7. Forma de acuzativ a P.P.P. (din pricina frecvenței în propozițiile infinitivale) îmbinată cu infinitivul prezent al verbului *esse* a fost catalogată de gramatici ca **infinitiv perfect pasiv**:

factum, -am, -um esse
factos, -as, -a esse
"a fi fost făcut /ă, făcuți / e".

Este, cum se vede, o formă flexibilă după gen și număr.

În limbile romanice s-a păstrat cu valoare de infinitiv prezent: *a fi făcut* (de altcineva), *être fait*, *essere fatto* etc.

Substantivul verbal în - tu -

(Supinul)

6.8. Formații în ***teu / *-tu*** se regăsesc și în alte limbi indo-europene, uneori cu aceeași funcție ca în latină (limbile slave și baltice), alteori cu funcție de infinitiv (limbile celtice; sanscrită: *bhávitum* "a fi"). Așadar sufixul trebuie să fi fost funcțional din indo-europeana comună.

6.8.1. Deși în indo-europeană se atașa unei teme cu vocalism plin, spre deosebire de adjectivul în -***to***, în latină similitudinea formală cu acesta a creat un paralelism marcat între cele două formații, incluzând gradul apofonic al temei: supinul s-a modelat după P.P.P.

6.8.2. Gramaticii latini considerau acest substantiv verbal, cu flexiunea substantivelor cu tema în -***u***, o "declinare" a infinitivului - fiind, ca și acesta, un **nomen actionis** - limitată, e drept, la trei cazuri ale numărului singular:

Ac.	*amātum*	*uisum*
D.	*amātui*	*uisui*
Abl.	*amātu*	*uisu*

6.8.2.1. **Acuzativul**, terminat în -***tum*** sau -***sum***[148], apare alături de verbe de mişcare: *dormitum ire, perditum ire* (Pl. *Aul.* 763), *nuptum dare* (*Aul.* 27), *esum uocare* (*St.* 182), *cubitum ire, pessum dare / ire* "a merge la culcare", "a te duce la pierzanie", "a da în căsătorie" etc. exprimând ţinta acestora, similară adesea cu scopul. Este vizibil paralelismul cu sintagmele de tip *Romam ire.* Cum îmbinarea cu verbele de mişcare apare şi în alte limbi, în special în sanscrită, s-a presupus existenţa unei asemenea tendinţe încă din indo-europeană[149].

6.8.2.2. **Dativul** este asociat cu adjective: *lepida memoratui* (Pl. *Bacch.* 62) "lucruri nostim de amintit"; *diuisui facilis* (Liv. 45,30,2) "uşor de împărţit", *aqua potui iucunda* (Plin. *N.H.* 6, 203) "apă bună de băut"; *esse alicui uictui, uestitui* (Tac. *Germ.* 46) "a servi cuiva drepte hrană, drept îmbrăcăminte". Este limpede ideea de finalitate, proprie dativului. Formele acestea sunt, din epoca imperială, pe cale de dispariţie.

Ambele cazuri exprimă acţiuni **posterioare** celei a verbului cu care sunt îmbinate, ambele conţin şi indicaţia unei **intenţii**: aceste două caractere se regăsesc în adjectivul în -***tūr-us***. (cf. *infra* 6.10.1.2.).

---

[148] Pentru modificarea consoanei, vezi situaţia similară a P.P.P (*supra* 6.6.2.)

[149] Monteil, *op. cit.* vers. span., p. 403, nota 187.

6.8.2.3. În ceea ce privește formele de **ablativ**, unele sunt fără îndoială autentice și reprezintă un separativ[150]:

Pl. *Men.* 288 *opsonatu redeo*
"mă întorc de la făcut piața",

altele sunt însă de interpretat ca dative (se cunoaște dubla formă a desinenței de dativ a substantivelor în -*u*)[151]:

Pl. *Pseud.* 824 *formidolosas dictu non esu modo*
"(ierburi) periculoase și de numit, nu doar de mâncat";
Verg. *Aen.* 9,594 *digna indigna relatu uociferans*
"strigând vrute și nevrute".

Se observă dependența formei de supin de un adjectiv de opinie, precum în tipul *lepida memoratui.*

Benveniste subliniază[152] faptul că îmbinarea constantă a formelor de supin fie cu verbe de mișcare, fie cu adjective însemnînd "demn", "ușor", "plăcut" sau contrariul lor pune în lumină valoarea intrinsecă a formațiilor în -*tus:* aceea de a exprima caracterul *potențial, virtual,* al procesului și deci coloratura lui *subiectivă.* Acest caracter se opune celui *actualizat, obiectiv*, al formațiilor în -*tio*.

---

[150] S-a emis și ipoteza că ele ar continua vechi locative în -**eu** (Kent, *op. cit.* §425, nota 4).

[151] Dacă totuși sunt forme de ablativ, atunci trebuie interpretate ca ablative relaționale.

[152] *Noms d'agent et noms d'action*, 1975, p. 96 și urm.: *Les formations latines en* **-tus** *et* **-tio**.

6.8.3. Formele de supin au circulat mai ales în limba cultă. Totuşi destul de intens, cel puţin în vechime, de vreme ce au constituit baza pentru derivarea unor verbe în *-turio* sau *-surio*, cu valoare deziderativă: *esurio* "am poftă de mâncare", *parturio* "mă cuprind durerile facerii", *nupturio* "vreau să mă mărit" (Mart. 3,93), *canturio* "îmi vine să cânt" (Petr. 64,2). Pe acest tipar a creat Cicero (*Att.* 9,10,6) vestitul *sullaturio* "vreau să fiu un Sulla". Formaţiile au fost sprijinite de existenţa adjectivului în *-tūrus*.

6.8.4. Formele de supin nu se păstrează în limbile romanice. Totuşi, în română, expresii ca *vreme de cosit, apă de băut, greu de crezut* au putut fi interpretate ca urmaşe ale supinului latin. În realitate este vorba de folosiri speciale ale participiului perfect pasiv[153].

Infinitivul viitor pasiv

6.9. Este o formă analitică, deci relativ recentă, alcătuită din supin şi infinitivul prezent pasiv al verbului *ire* (îmbinare firească de vreme ce supinul acuzativ se asociază tocmai cu verbe implicând mişcare): *factum iri, auditum iri* (cu, rareori, varianta arhaică *irier*).

Ter. *Hec.* 39 *rumor uenit datum iri gladiatores:*
"s-a zvonit că se vor da jocuri de gladiatori".

---

[153] Cf. Fischer, *Lat. dun.*, 4.2.2.4.3. Dimpotrivă, pentru Stati (*I.L.R.* p. 190, n. 101), supinul românesc ar putea continua ambele supine latineşti.

6.9.1. Punctul de pornire al îmbinării trebuie să fi fost alăturarea supinului de alte moduri şi timpuri ale lui *ire*, ca în Cato (*ap.* Gell. 10,14) *factum itur* "se va face".

6.9.2. Infinitivul viitor pasiv are ocurenţă foarte redusă (în Caesar, *B.G.*, apare doar de trei ori). În limba târzie a fost înlocuit cu gerundivul sau cu infinitivul perifrasticii pasive: *laudandum esse.*

Adjectivul verbal în - *tūrus*

6.10. Adjectivul verbal în ***-tūrus, -tūra, -tūrum,*** intrat în gramatici cu numele de **participiu viitor activ** (P.V.A.) nu poate fi disociat de forma în ***-tūrum (esse)***, denumită **infinitiv viitor activ**. Cele două sunt vădit înrudite şi aflate, cumva, în raportul de exprimare personală / *vs.* exprimare impersonală. Este vorba de formaţii proprii latinei, fără corespondenţi în alte limbi indo-europene sau, măcar, italice.

6.10.1. Neclară este relaţia lor cronologică, deoarece şi etimologia lor este discutabilă şi discutată.

6.10.1.1. O primă interpretare a faptelor porneşte de la ipoteza lui Postgate[154]: primordială ar fi fost forma în ***-turum***, originar perifrastică, alcătuită fiind din supinul în ***-u***, cu sens de dativ

[154] *Indogermanische Forschungen* IV, 252

final, şi dintr-un **esom*, reprezentând un vechi infinitiv prezent al verbului "a fi", cu corespondente exacte în osc. *ezum* şi umbr. *erom*. Deci **datu esom* "a fi dat" > *daturum:* pentru coerenţa fonetică, se postulează sincoparea lui **e**. Teoria este ispititoare şi a fost asumată de savanţi serioşi ca Meillet şi Vendryes, Tronskii[155], Kent[156] (acesta din urmă, cu oarecari rezerve). Argumentele forte sunt reconstrucţia plauzibilă a formei de infinitiv al lui **sum** şi, pentru primordialitate, caracterul neflexibil al acestei forme în vechi atestări (ca Pl. *Cas*. 692 *(Casina) te occisurum ait* "Casina spune că are să te omoare". Simţit ca un acuzativ masculin, acest infinitiv a fost completat cu forme flexibile în gen şi număr, atestate de altfel ca atare tot la Pl. (*Cas*. 553 *suam uxorem hanc arcessituram esse*). Argumentul contrar invocă dispariţia fără urmă a lui **esom*, singurul infinitiv prezent atestat fiind *esse*.

6.10.1.2. Cei care neagă această etimologie (Monteil, Palmer[157],) preiau teoria lui Benveniste[158], după care primordial ar fi adjectivul în **-*tūrus***, formaţie paralelă cu abstractele feminine în **-*tūra***, şi ele specific latine (tipul *natura, usura, cultura* etc.), având şi ele o valoare "virtuală" care le apropie de sensul de viitor, şi totodată de raportat, ca formă şi ca sens, la deziderativele ca *parturire*, *esurire* (cu toate că vocala

---

[155] *Gram. comp*... §543, respectiv *Istoriceskaja grammatika*... §689

[156] *The forms of Latin*, §416

[157] *Op. cit.* p. 403; *op. cit.* p. 279. Opinie separată face Tagliavini, care nu se lasă convins de nici una dintre etimologiile propuse (*op. cit.* §139)

[158] *Noms d'agent*... p. 104.

sufixală este aici scurtă), având și ele o încărcătură intențională. Din adjectiv derivă infinitivul. Un argument (minor, după noi) împotriva acestei interpretări avansează Kent (*loc. cit.*): în substantivul *stătura* vocala presufixală este scurtă, dar în *stāturus*, lungă. Ni se par de reținut demonstația lui Benveniste și consecințele ei.

6.10.2. Desigur, nu se poate nega o înrudire a acestor forme și cu adjectivul în *-to* și cu supinul. Gramatica practică le consideră ca derivând din tema acestuia din urmă (într-adevăr, reper formal cert[159]). Adjectivul în ***-tūrus***, ***-tūra***, ***-tūrum*** are flexiune în *-o/e* pentru masculin și neutru și în *-a* pentru feminin. Sensul lui originar de intenționalitate îl destina exprimării unei acțiuni posterioare față de cea a altui verb. El vine astfel să completeze cu a treia treaptă temporală seria de participii preexistente (P.P.P.și P.P.A.).

6.10.3. Îmbinat cu diverse timpuri ale verbului *esse*, P.V.A. alcătuiește o variantă colorată modal (*facturus sum* "doresc, am intenția să fac") și totodată temporal a paradigmei verbale obișnuite. Nu lipsește, contextual, nici coloratura aspectuală: *lecturus* poate însemna "sunt pe punctul de a citi". În latina târzie, când formele de viitor I, uzate formal și moral, cad în desuetudine, una dintre modalitățile de exprimare a posteriorității rămâne perifraza cu adjectivul în ***-tūrus***. (cf. *supra* 4.5.6.)

---

[159] Exceptând câteva verbe care îl derivă din tema prezentului: *moritūrus*, *nascitūrus*, *oritūrus*, acesta din urmă analogic după *peritūrus*)

6.10.4. Arhaic și clasic, folosirea ca simplu participiu este mai rară și de obicei legată de prezența altui adjectiv sau participiu (Cic. *Att.* 8,9,2 *quid agenti? quid acturo?*). Dar valențele lui expresive și, desigur, reflexul participiilor viitoare grecești, îl recomandă uzului poetic și patosului prozei de artă:

> Verg. *Aen.* 4,307 *nec moritura tenet crudeli funere Dido?* "nici Dido, în pragul unei morți cumplite, nu te poate reține?"

> Tac. Hist. 1.40 *igitur milites Romani, quasi Vologesum aut Pacorum auito ... solio depulsuri...* "așadar, soldații romani, ca și când s-ar fi pregătit să-l izgonească pe Vologesus sau pe Pacorus de pe tronul strămoșesc ..."

6.10.5. Un teren de maximă extensie îl vor oferi însă textele creștine, simțindu-se din plin și în acest spațiu influența greacă.

6.10.6. Forme predominant livrești, participiul și infinitivul viitor activ vor fi pierdute pentru limbile romanice.

VERBELE ANOMALE

7. Numim astfel, alături de Pisani, Palmer etc., verbele a t e m a t i c e care **nu** s-au integrat în conjugarea regulată (spre deosebire de *nāre, plēre* etc., atematice și ele, dar regularizate). Înfățișarea lor aparte se explică prin aceea că, fiind foarte uzuale, au păstrat, la **timpurile derivate din tema prezentului**, anumite caracteristici străvechi care le disting de verbele regulate, cum ar fi: forme atematice (ca *fer-s, es-t*), variație de grad apofonic al radicalului în cadrul aceluiași timp (*es-t / s-u-nt*), forme vechi de optativ funcționând ca prezente ale conjunctivului (*sim, uelim*). Cum se va vedea, deși aceste verbe suferă influența conjugării tematice, ele rămân, în ansamblu, fidele profilului lor propriu. Două dintre ele păstrează chiar sistemul indo-european de formare a temelor din radicale diferite (supletivism: *sum / fui, fero / tulī*).

7.1. SUM. Prezentul era format, în i.e., pe cele două grade apofonice ale radicalului **es- / *s-* : gradul plin pentru singular **es-mi, *es-s, *es-ti,* gradul Ø pentru plural **s-mos, *s-te, *s-enti.* În latină, formele *sŭm, ĕs, ĕst, sŭmŭs, ĕstĭs, sŭnt* reproduc sistemul, dar detaliile lui sunt modificate: astfel, gradul plin a fost introdus, analogic, și la persoana a 2-a plural, iar invers, gradul Ø la persoana 1 singular, unde *sum* îl înlocuiește pe **es-mi* (la fel în oscă: *súm*). La rândul lor, persoanele 1 și a 3-a plural au primit terminație tematică:

**s-o-nti* > *sunt*, **s-o-mos* > *sumus* (dar nu în umbriană, unde *sent* continuă forma i.e.).

Viitorul (*ero*, *eris* etc., arhaic ESED, *CIL* I^2, 1), reprezintă specializarea formelor i.e. de conjunctiv (*supra*, 4.5.3.). Arhaicul *escit* (*XII Tab.* "erit") presupune o formație incoatrivă **es-sco*.

Prezentul conjunctivului (*sīm*, *sīs* etc.) continuă optativul i.e.; sufixul prezenta, originar, grade diferite la singular și la plural: *s-iĕ-m*, *s-iē-s*, *s-ie-t*, dar *s-ī-mus*, *s-ī-tis*, *s-i-nt*. Mai târziu, analogic, paradigma s-a unificat (*supra*, 3.2.10.1.).

Un pasaj din Suetoniu (*Aug.* 87) ne informează că Augustus, urmând uzul oral, influențat poate de prezentele ca *legimus*, *facimus*, folosea formele *simus*, *sitis* în locul celor de indicativ; acest uz îl confirmă limbile romanice (rom. *sîntem*, *sînteți*, it. *siamo*, *siete* etc., ca forme de indicativ).

Un prezent al conjunctivului, arhaic, *fuam*, *fuas* ... , continuă conjunctivul i.e. și este derivat din radicalul **bheu-* / **bhū* "a fi", ca și imperfectul arhaic *forem* < **fŭ-se-m*, cf. osc. *fusid*. Același radical stă la baza formelor sferei perfectului *fui*, *fuĕram* etc. și a infinitivului *fore* (< **fu-sĕ*), cu sens originar de prezent, apoi de viitor (= *futūrum esse*).

7.2. Un compus al lui SUM este POSSUM, cuprinzând adjectivul *potis*, *pote* "puternic, capabil" și formele lui *sum*:

**potis sum > possum*. Elementele nu sunt încă sudate în limba veche:

Pl. *Capt.* 970 *potis es*, *Amph.* 626 *potis est.*

Arhaice sunt şi formele de conjunctiv imperfect ca *potessem* (Enn. 222), evoluate, prin haplologie, la *possem*.

Alte compuse sunt *absum, adsum, desum, insum, intersum, obsum, praesum, prosum, subsum, supersum.*

7.3. FERO, din radicalul **bher-* "a purta", are un prezent cu forme mixte, atematice (*fer-s, fer-t, fer-tis*) şi tematice (*fer-o, fer-i-mus, fer-u-nt*). Atematice mai sunt şi imperativul (*fer, fer-te*), conjunctivul imperfect (*ferrem* < **fer-sē-m*), infinitivul prezent *ferre* < **fer-sĕ.* Celelalte forme sunt aliniate la tipul *lego*. Este probabil vorba de o influenţă veche (poate chiar din perioada unităţii i.e.) a conjugării tematice asupra celei atematice; într-adevăr, acelaşi verb prezintă aceeaşi dualitate şi în alte limbi: gr. φέρτε, scr. *bhárti*, forme atematice, dar gr. φέρει, scr. *bhárati* forme tematice. În greacă şi sanscrită formele tematice sunt chiar predominante, astfel încât unii autori[160] le presupun originare şi pentru latină, explicându-le pe cele atematice prin sincopare. Ni se pare mai verosimilă prima interpretare, dat fiind că *fero* se integrează foarte bine, semantic, în grupul verbelor vechi şi foarte uzuale, a căror traiectorie merge de la tipul atematic spre cel tematic. De altfel, vechimea îi este atestată de supletivismul temelor: *tuli* (arhaic, *tetuli*) provine din gradul o al radicalului

---

[160] Kent, *op. cit.* § 370, Tagliavini, *op. cit.*, § 117.

**tel- / *tol- / *tl-* "a ridica" (cf. *tollo*), al cărui grad Ø se identifică în forma de supin *latum* < **tlatum*.

7.4. VOLO, și el un prezent atematic, este format din radicalul **wel-* "a voi". Astfel, *uolt* < **uel-ti*, cu trecerea firească a lui *ĕ* la *ŏ* înainte de *l* velar și apoi închiderea la *u*. *Voltis* provine din gradul Ø al radicalului: < **ul-tes*. Forme tematice sunt *uolo*, unde desinența *-mi* a fost înlocuită, *uolumus* și *uolunt*. Persoana a 2-a singular, *uis*, are alt punct de plecare: radicalul **wei-*, prezent în *in-uī-tus* "care nu vrea"; din îmbinarea frecventă *si uis* "dacă vrei" a rezultat *sīs* "rogu-te", obișnuit în vorbirea curentă și preluat de comedie.

Timbrul vocalei radicale se păstrează intact înainte de *l* palatal (urmat de o vocală palatală sau de alt *l*); deci *uel-i-m*, formă de optativ cu funcție de conjunctiv, *uel-le-m* < **uel-sē-m, uel-le* < **uel-sĕ*.

Formele din tema perfectului sunt regulate.

7.5. NOLO și MALO reprezintă contrageri din *ne-uolo* și *mag(i)s-uolo*. Vechile forme *neuis* "nu vrei" (Pl. *Merc.* 150, *Pers.* 358 etc.) și *neuolt* "nu vrea" (Pl. *Trin.* 361 etc.) lasă locul, chiar în textele din aceeași epocă, lui *non uis, non uult*. Se citează chiar[161] un *noltis*; care va fi înlocuit de *non uultis*: Pe lângă formele normale (*nolebam, nolam* etc.), se remarcă

---

[161] Diomedes (*G.L.K.* I, 386), reproducând un pasaj din Caecilius cu evident iz popular: *uoltis, empta est; noltis, non empta est* (ap. Tagliavini, *op. cit.*, § 119).

imperativul *noli, nolite*, servind la exprimarea îndemnului politicos (*supra* 4.9.7.).

Prezentul indicativului lui MALO este paralel cu cel al lui *nolo*:

nōlo	*mālō*
neuis (*non uis*)	*māuīs*
neuolt (*non uult*)	*māuolt, māuult*
nōlŭmus	*mālumus*
ne uoltis (*non uultis*)	*māuoltis, māuultis*
nōlunt	*mālunt*

7.6. EO, verb atematic şi el, este format din radicalul **ei- / i-* a cărui alternanţă (grad plin la singularul prezentului, grad redus la plural, ca şi la *sum*) s-a păstrat bine în greacă: εἶμι ἴμεν, dar nu în latină, unde *ī* < **ei* s-a generalizat (scurtarea de la persoana a 3-a singular este secundară[162]): *e-ō, ī-s, ĭ-t, ī-mus, ī-tis, e-ŭ-nt.*

La persoana 1 singular (< **ei-o*) se remarcă trecerea la flexiunea tematică prin înlocuirea desinenţei originare *-*mi.* Aceeaşi trecere, la persoana a 3-a plural. Imperfectul *ibam* provine din **ei-ba-m*, iar viitorul *ibo* este format analogic cu imperfectul. Prezentul conjunctivului este unul autentic, şi nu un optativ: *e-a-m*, iar imperfectul este cel aşteptat: **ei-sē-m* > *ī-re-m.* Aparte este participiul prezent, singurul participiu care

---

[162] Forma veche, cu diftongul intact, EITVR, se găseşte în *C.I.L.* I, 1529.

vădeşte, în latină, alternanţa *e/o*: **i-e-nt-s > iēns, *ei-o-nt-es > euntis.*

Timbrul şi lungimea vocalei radicale *ī* a făcut ca verbul să fie atras în sfera conjugării a IV-a: în latina imperială vor apărea, la compuse, forme ca *redies, transiet, exiebat, rediebat.* Dar singurul dintre acestea complet aliniat la conjugarea a IV-a este *ambeo*. Celelalte sunt: *abeo, adeo, circumeo, coeo, exeo, ineo, intereo, obeo, pereo, praetereo, redeo, subeo, transeo* (unele păstrate în limbile romanice, ex. rom. *a ieşi, a pieri, a sui*).

Din expresia curentă *neque it* "nu merge, nu se poate" s-a creat un verb *nequeo* "nu pot", iar din acesta, prin falsă analiză, *queo* "pot".

7.7. Format din radicalul **ēd- / ĕd-* "a mânca", verbul EDO păstrează unele forme atematice (cu vocala radicală lungă): *ē-s < *ēd-s, ēs-t < *ēd-t*, cu corespondentul pasiv *ēs-tur < *ēd-tur, ēs-tis < *ēd-tis*. Dar, în aceeaşi distribuţie ca la verbele *sum* şi *fero*, persoanele 1 singular, *ĕd-ō,* 1 plural, *ĕd-i-mus, şi a 3-a plural, ĕd-u-nt* sunt tematice şi au vocala radicală scurtă.

Atematice sunt şi imperativele *ēs, ēste, ēsto, ēst_te* (dar *ed-u-nto*), imperfectul conjunctivului, *ēssem*, şi prezentul infinitivului, *ēsse*. Drept prezent al conjunctivului slujeşte, ca şi în cazul lui *sum* şi *uolo*, fostul optativ: *ĕdim, ĕdis*, cu vocala radicală scurtă.

De-a lungul secolelor, acest verb tinde să se adapteze modelului regulat *lego*, astfel încât formele tematice se înmulţesc: *ĕd-i-s*, alături de *ēs*, *ĕd-i-t* alături de *ēst*, *ĕd-ĕ-re*

alături de *ēsse*, imperative ca *ĕd-e*, *ĕd-i-te* etc. Apare şi un prezent al conjunctivului regularizat: *ĕdam*, *ĕdas*, preferat, de pildă, de Ovidiu.

Perfectul este *ēdi*, supinul, *ēsum*, participiul perfect, *ēsus*.

În limba vorbită circula compusul *comedo*.

7.8. Din gradul Ø al radicalului **bheu-* / **bhū-* "a fi, a deveni", amplificat cu o vocală *-ī-*, este alcătuit FIO, care păstrează unele forme atematice la prezent: *fī-t*, *fī-mus*, *fī-tis* şi la imperativ: *fī*, *fī-te*, *fī-to*, dar prezintă şi forme tematice: *fī-o*, *fī-u-nt*. De remarcat că se conservă, chiar înainte de vocală, cantitatea lungă a lărgirii *-ī*. Se citează, din texte vechi (Livius Andronicus, Cato) forme pasive ca *fītur*, *fītum est*. Sensul de "devenire" al verbului a determinat interpretarea lui ca pasiv al lui *facio*, ceea ce a încetăţenit infinitivul *fieri* în dauna arhaicului *fiere*.

7.9. AIO < **ăiiō* < **ăg-iō* "spun" este un verb defectiv (la prezent are numai singularul şi persoana a 3-a plural) cu forme aliniate la conjugările a III-a şi a IV-a. În textele vechi se păstrează variante cu doi *i*: *aiiunt*, *aiiebant*.

7.10. Dintr-o temă aoristală **en-squ-*, aceeaşi pe care o păstrează greaca (Hom. *Od.* 1, 1 ἔννεπε) şi latina arhaică (Liv. Andr. *Od.* 1 *insece*) derivă şi verbul INQVAM "spun". Prima persoană reprezintă o formă de conjunctiv (*supra* 3.2.6.2.), cu sensul vechi "să spun, aş spune", celelalte, *inquis*, *inquit* etc. sunt normale, aliniate la tipul *capio*. Cea mai

folosită, în propoziţii intercalate, este persoana a treia singular.

7.11. Toate aceste verbe, cu semantism esenţial (existenţă şi devenire, hrănire, voinţă şi exprimare, deplasare şi transportare), dar cu forme complicate, au suferit, în preistoria latinei, cum s-a spus, un proces parţial de tematizare şi de aliniere la tipurile de conjugare regulată. Totuşi vorbitorului de cultură medie şi minoră trebuie să-i fi fost dificilă mânuirea lor, astfel încât în latina vulgară şi târzie asistăm fie la o regularizare mai accentuată şi mai extinsă, fie la înlocuirea cu sinonime lipsite de anomalii. Ambele fenomene au repercusiuni romanice.

Astfel, vor apărea infinitive ca **essĕre* (cf. it. *essere*); *potēre* (fr. *pouvoir*, rom. *putere*), *uolēre* (fr. *vouloir*, rom. *vrere*) etc. *Ire* va fi dizlocat de *uadere* (şi *se uadere*): fr. (*je*) *vais*, sp. *voy*, it. *vado*; în română verbul ales a fost *mergere*, cu lărgire semantică. *Ferre* a lăsat locul lui *portare*: fr. *porter*, it. *portare*, rom. *purtare*, *esse* (*edere*) fie compusului său *comedere*: sp. *comer*, fie expresivului *manducare* "a mesteca": fr. *manger*, it. *mangiare*, rom. *mâncare*.

Procesul acesta de simplificare morfologică, am zice de asanare prin eliminarea sechelelor atipice, poate fi comparat cu expulzarea substantivelor cu alternanţă *r* / *n* (cum se ştie, *iecur* va dispărea în favoarea lui *ficatum*, *femur*, în favoarea lui *coxa*, *iter*, în favoarea lui (*uia*) *strata*) şi ilustrează remarcabil tendinţa spre claritate şi simplitate a limbii latine.

ANEXA I

PREFIXAREA ŞI COMPUNEREA

8. Deşi procedeul prefixării şi cel al compunerii ţin, în realitate, de domeniul formării cuvintelor şi nu de cel al morfologiei, le tratăm totuşi, succint, aici, din două motive: pe de o parte, pentru că ele constituie pandantul celuilalt procedeu de sporire a inventarului de verbe, derivarea cu sufixe, despre care s-a discutat mai sus (4.1.5. şi urm.), pe de alta, pentru că întregesc în chip oportun imaginea vitalităţii, dar şi a simetriei, sistemului verbal latin.

PREFIXAREA

8.1. Posibilitatea îmbinării unui verb sau a unui nume cu prepoziţii sau particule datează din indo-europeană. În latină ea s-a extins considerabil şi a rămas mereu vie.

Elementul invariabil îmbinat cu un verb, numit în această situaţie **preverb**, are rol l e x i c a l , nu morfologic: el nuanţează sensul verbului de bază. Ex. *ire* "a merge". *inire*

"a merge înăuntru" → "a intra"; *exire* "a merge în afară" → "a ieși".

8.2. În indo-europeană, ligatura între cele două elemente era încă laxă, cum atestă textele foarte vechi, ca imnurile vedice și epopeile homerice.

În latina arhaică mai există câteva urme ale acestei autonomii: se citează (Paulus Festus, ed. Lindsay, p. 206) formule din limbajul sacral *ob uos sacro = obsecro uos, sub uos placo = supplico uos*, din cel juridic *endoque plorato = imploratoque* (*Lex XII Tab.*), dar și expresii plautine ca *i prae, puere* și *disque tulissent*. Mai târziu, scriitorii arhaizanți vor folosi asemenea tmeze, în scop stilistic: Lucr. *seque gregari = segregari*.

8.3. Dar acestea sunt cazuri de excepție, sechele ale unui stadiu lingvistic anterior. În mod obișnuit, preverbul este sudat cu verbul, iar unitatea lor o atestă modificările fonetice care survin:

- sincopare și simplificare de grup consonantic:
  **pŏ-sĭno > *pŏsno > pōno* (cu lungirea compensatorie a vocalei radicale)
  **ne-uōlo > nōlo*
  **sub-rĕgo > surgo*

- asimilare:
  **ad-fero > affero*
  **con-rumpo > corrupo*
  **in-labor > illabor*

- închidere a vocalei radicale cu cantitate scurtă în silaba devenită, prin prefixare, mediană:
  hăbeo → prohĭbeo
  făcio → infĭcio
  tĕneo → contĭneo.

- contragere de vocale: *co-ago > cōgo.*

Uneori, suprapunerea mai multor perturbări fonetice ajunge să ascundă identitatea prefixului: **de-hăbeo > debeo, *dis-hăbeo > diribeo.*

8.4. Unele preverbe **nu** mai au, la dată istorică, existență independentă:

amb- (amb-ire, am-plector)
dis- (di-gredior, dif-fero)
por- (por-rigo, por-tendo)
re- (red-eo, re-ficio)
se- (se-cedo, se-grego).

8.5. Altele însă continuă să funcționeze și ca prepoziții:

ab (absum, abeo)
ad (afficio, attineo)
cum (co-ago > cogo, conficio)
de (de-habeo > debeo, decedo)
ex (ex-ago > exigo, exeo)
in (inficio, ineo)

ob (occīdo, obeo)
per (perficio, pereo)
prae (praedico, praesum)
pro (proficio, prosum)
sub (sufficio, submitto)
trans (traduco, transfigo)

De asemenea, bisilabele *ante, circum, inter, extra, praeter, supra.*

8.6. Dintre ele, mai ales *ad-, de-* și *in-* apar frecvent în formațiile "parasintetice", mai numeroase începând cu secolul I p. Chr., rezultate din adăugarea, la o temă verbală, dar mai ales nominală, totodată a unui prefix și a unui sufix. Ex., cu sufix *-ā, af-fund-o,-ā-re, de-lir-o,- ā-re,* cu sufix *-icā- in-car-r-ic-o,-icā-re* etc. Multe formații parasintetice se păstrează în limbile romanice: *incaballicare* > rom. *încăleca, impedicare* > rom. *împiedica,* fr. *empêcher, inodiare* > it. *annoiare,* fr. *ennuyer* etc.

8.7. Cum numeroase prepoziții dau indicații spațiale, verbele simple de largă circulație ajung să fie înconjurate de o pleiadă de verbe prefixate, adesea cu preverbe aflate în relație antitetică (*ad- / ab-, ex- / in-, pro- / re-*). Un asemenea câmp lexical permite exprimarea unei multitudini de ipostaze ale acțiunii, cu un minim de mijloace și într-un sistem care se poate ușor extinde de la un verb la altul. Dăm ca exemplu formațiile prefixate ale lui *cēdo* "pășesc", "merg": *accēdo* "mă apropii". *abscēdo* "mă îndepărtez", *concēdo* "plec", *decēdo* "

mă îndepărtez", *discēdo* "plec", *excēdo* "ies", *incēdo* "înaintez", *intercēdo* "mă interpun", *occēdo* "vin în față", *praecēdo* "o iau înaintea cuiva", *procēdo* "înaintez", *recēdo* "mă retrag", *secēdo* "mă dau la o parte", *succēdo* "pătrund". Desigur, de-a lungul secolelor, unele verbe au căpătat și sensuri figurate (ex. *decedo* "mor"), unele prefixe, mai ales cu forma apropiată (*de-* / *dis-*), *prae-* / *pro-*) au ajuns să se confunde și să se substituie unul altuia, dar vitalitatea sistemului s-a păstrat[163].

8.7.1. Aducem în acest sens câteva argumente, privind prefixarea în epoca târzie. Pe de o parte, se înregistrează un spor al inventarului de prefixe (cu *infra*, *subtus* etc.), pe de altă parte, este larg folosită *suprаprefixarea*, adăugarea unui prefix unei forme deja prefixate, percepută, prin uzul îndelungat, ca simplă. Astfel apar forme ca *adimpleo*, *compromitto*, *insufflo*, *recolligo* (chiar și *concolligo*, cu dublarea aceluiași prefix), *peraufero*, *pertranseo*, chiar și *perdiscooperio*, cu un cumul impresionant.

8.7.2. În fine, pentru sublinierea relației cu verbul de bază, se întâmplă ca vocalei radicale să-i fie refăcut timbrul inițial ("recompunere"): *contango*, nu *contingo*, *inclaudo*, nu *includo*. Un gramatic din secolul II p. Chr.[164] opune formei corecte *commendo* pe cea uzuală, *commando*. În *Compositiones Lucenses* (sec. VIII p. Chr.) apar *aspargo*,

---

[163] Nu avem în vedere funcționarea preverbelor indicatoare de aspect, limitată, cum s-a spus (*supra* 3.3.4.4.4.) la epoca arhaică.

[164] Velius Longus, *G.L.K.*, VII, 73, 10.

confrango etc.). Fenomenul are însă semne mult mai vechi: la Cato există *peremo*.

8.8. În încheiere, un aspect interesant, pe care îl semnalăm în treacăt[165], este **funcţionalitatea stilistică** a verbelor prefixate. Prin slăbirea sensului lor iniţial, unele dintre acestea au putut intra, ca sinonime, în concurenţă cu verbele simple. În această situaţie, limbajul popular arată preferinţă pentru vehicularea verbelor prefixate: la Petroniu, Trimalchio spune *comburo* şi *complodo*, dar Encolpius, *uro* şi *plodo*. Vegetius, prelucrând *Mulomedicina* într-o limbă mai îngrijită, îl înlocuieşte pe *persalio* cu *salio*.

Prin contrast, datorită statutului său de formă neuzuală, datorită sensului său mai puţin precis, verbul simplu devine un însemn al stilului înalt, o unealtă cu valenţe expresive. Procedeul, care constă în substituirea unui verb prefixat prin verbul său de bază ("deprefixare") va fi larg folosit de poeţi (uneori şi din raţiuni metrice) şi de prozatorii stilişti: astfel, *cado, cerno, gradior, linquo, pio, solor, temno, tueor*, mult mai pregnante, vor înlocui banalele *decido, decerno, ingredior, expio, consolor, contemno*[166]. Ex. Verg. *Aen.* 11, 827-829 *Simul his dictis **linquebat** habenas / ....Et captum leto **posuit** caput. = relinquebat .....deposuit*; Tac.

---

[165] Cf. Marouzeau, *Traité de stylistique latine*[4], 1962, p. 131, şi Derivarea cu prefixe, în *Istoria limbii române I* (coord. Al. Graur), 1965, p. 97 şi urm.

[166] Prin acelaşi mijloc, şi în româna se pot obţine efecte similare: Eminescu spune *a tinde, a spaşi, a junghia*.

Hist. 1, 2 *agerent **uerterent** cuncta odio et terrore* = *agitarent* (acesta, desufixat) *et euerterent.*

COMPUNEREA

8.9. Este vorba despre juxtapunerea unui nume sau a unui adverb cu un verb[167]. S-a discutat mai sus (7.2.; 7.5.) despre compuse a căror structură se dezvăluie numai prin reconstituirea istoriei lor (*possum, nolo, malo, ueneo, uendo*). Transparente sunt *animaduerto* "îmi îndrept atenția", *aequipero* "socotesc egal", și vechii termeni juridici *manumitto* "eliberez un sclav" și *usucapio* "devin proprietar în urma unei îndelungate folosiri". Compuse cu adverbe: *satisfacio, benedico,benefacio, maledico.*

Procedeul este mult mai restrâns decât cel al prefixării, pe măsura modestei capacități de compunere a limbii latine.

8.10. Un caz aparte îl reprezintă grupul de juxtapuneri având ca al doilea termen *-facio* și *-fio*: *arefacio / arefio, calefacio / calefio, liquefacio / liquefio, tepefacio / tepefio* etc. Dificultatea stă în clasificarea primului termen: adjectiv în *-nt-* cu formă fonetic abreviată (**calens fit* > *calefit*) ? temă

[167] Nu luam aici în considerare decât formațiile al căror rezultat este tot un verb, lăsând deci de o parte compusele cu **temă verbală**, pura sau adăugita cu sufix și/sau desinență, din care rezultă un substantiv sau un adjectiv: *tibicen, locuples, pontifex; agricola, maleuolus; iudicium; frugiferens* etc. Despre acestea, vezi Compunerea, în *Istoria limbii române* cit. în nota 165, I, p. 109 și urm.

verbală denumind acțiunea, similară infinitivului? Oricum ar sta lucrurile, în limba veche cele două elemente pot fi separate: Cato: *ferue bene facito*, Varro: *consue quoque faciunt* etc., ceea ce explică nealterarea vocalei radicale. Formațiile sunt vechi și tipul —neproductiv.

8.11. Un model bine reprezentat îm limba târzie, în special în textele creștine, este cel al compuselor în *-fico*: *angelifico, beatifico, damnifico, glorifico, regnifico, sanctifico* etc. Este posibil ca energia tipului să provină din similitudinea lui cu perifrazele, de sorginte și extindere populară, care înlocuiesc un verb cu un substantiv din tema lui, la cazul acuzativ, îmbinat cu vb. *facio*: *fugam facio* = *fugio, medicinam facio* = *medeor, moram facio* = *moror*. Un adiuvant al productivității acestui tip sunt și formațiile grecești în -ποιεῖν.

8.12. Exceptând acest ultim tip, se constată că extinderea compunerii verbale latine este mult inferioară celei nominale.

ANEXA II

FRAGMENTE ILUSTRATIVE

9. Am ales aceste fragmente –epigrafice, literare, tehnice –cu gândul de a oferi cititorului prilejul de a-şi verifica informaţia dobândită. Îi stau la îndemână forme verbale non-clasice (arhaice şi vulgare) pe care le poate identifica şi explica pornind de la datele acestui manual. Un exerciţiu incitant, sperăm, pe care să-l facă singur.

Organizarea fragmentelor este următoarea:

A. Inscripţii şi texte literare arhaice

a. Inscripţii
b. Texte literare

B. Inscripţii şi texte cu vulgarisme

a. Inscripţii
b. Texte literare
c. Tratate tehnice
d. Gramatici, glose şi glosare

A.a. INSCRIPŢII ARHAICE

1. quoi hok [...| ...] sakros * es | ed

(*CIL* I^2, 2,1, *Lapis Niger*)

2. Pellex aram Iunonis ne tangito. Si tagit, Iunoni crinibus demissis agnum feminam caedito.

(*Leges Regiae. Ap.* Paul. Fest. 248)

3. Si quisquam aliuta faxit, ipsos Iovi sacer esto.

(*Leges XII Tab. Ap.* Paul. Fest. 5)

4. Si parentem puer verberit ast ille plorassit paren<s>, puer divis parentum sacer esto.

(*Leges XII Tab. Ap.* Paul. Fest. 260)

5. Si nox furtum faxsit, si im occisit, iure caesus esto.

(*Leges XII Tab. Ap.* Macrob. *Sat.* 1,4,19)

6. [H]ercle dedero | [d]ono plebe iousi

(*CIL* I^2, 2,2659)

7. in hoce loucarid stircus | ne [qu]is fundatid neue cadauer | proiecitad neue parentatid. | sei quis aruorsu hac faxit, [in] ium | quis uolet pro ioudicatod n. [L] | manum

iniect[i]o estod. seiue | mac[i]steratus uolet moltare, [li]cetod

(*CIL* I², 2,401)

8 honc oino ploirume cosentiont R[omane]
duonoro optumo fuise uiro
Luciom Scipione. filios Barbati
consol censor aidilis hic fuet a[pud uos].
hec cepit Corsica Aleriaque urbe,
dedet Tempestatebus aide mereto[d]

(*CIL* I², 2,9, *Epitaful lui Lucius Scipio*)

9. [Q.] Marcius L. f. S. Postumius L. f. cos. senatum consoluerunt n. Octob. apud aedem | Duelonai. sc. arf. M. Claudi. M. f. L. Valeri. P. f. Q. Minuci. C. f. de Bacanalibus, quei foideratei | esent, ita exdeicendum censuere: "neiquis eorum Sacanal habuise uelet. sei ques | esent quei sibei deicerent necesus ese Bacanal habere, eeis utei ad pr. urbanum | Romam uenirent, deque eeis rebus, ubei eorum utra audita esent, utei senatus | noster decerneret, dum ne minus senatorbus C adesent [quom e]a res consoleretur. | bacas uir nequis adiese uelet ceivis Romanus neue nominus Latini neue socium | quisquam, nisei pr. urbanum adiesent, isque [d]e senatuos sententiad, dum ne | minus senatoribus C adesent quom ea res cosoleretur, iousisent. ce[n]suere.

(*CIL* I², 2,58, *Senatus consultum de Bacchanalibus, 186 a. Chr.*)

10. Honce loucom | ne qu[i]s violatod | neque exvehito neque | exferto quod louci | siet neque cedito | nesei quodie res deina | anua fiet. eod die | quod rei dinai causa | [f]iat, sine dolo cedre | [l]icetod. seiquis violasit, Iove bovid piaclum datod.

(*CIL* I^{2}, 366)

11. Iunone rec. | matrona | Pisaurese | dono dedrot

(CIL I^{2}, 378)

12. [...] avocarier iubeto, neive abducito neive abducier iubeto, neive facito quo quis eorum minus ad id iudicium adesse poss]... verba audeire, in consilium eire, iudicare liceat; neive iudicium dimitere iubeto [...]

(*CIL* I^{1}, 198, *Lex Acilia repetundarum*)

13. Ne atigas, Non sum tua, M. Sum

(*CIL* I^{2}, 499)

14. Sotae sum, Noli me tanger

(*CIL* I^{2}, 501)

15. Inmortalis mortalis si foret fas flere,
Flerent divae Camenae Naevium poetam.
Itaque postquam est Orcho traditus thesauro,
Obliti sunt Romae loquier lingua Latina.

(*Epitaful lui Naeuius*, ap. Aul. Gell. 1,24)

A.b. TEXTE LITERARE

16. eam carnem | victoribus danunt

(Naeuius, *Bell. Pun.*)

17. Musae quae pedibus magnum pulsatis Olympum

Ova parire solet genus pennis condecoratum,
Non animam: et post inde venit divinitus pullis
Ipsa anima.

_◡◡ _◡◡_◡◡_◡◡ terraque corpus
Quae dedit ipsa capit, neque dispende facit hilum

_◡◡_◡◡_ _ memini me fiere pavom

(Ennius, *Ann.* 1)

18. Comiter impertit, magnam cum lassus diei
Partem fuisset de summis rebus regundis

(Ennius, *Ann.*7)

19. Nunc est ille dies cum gloria maxima sese
Nobis ostendat, si vivimus sive morīmur.

(Ennius, *Ann.*14)

20. Ubi ea cognita aequo animo sint, quae reliqua opera sint, curare uti perficiantur: rationes putare argentariam, frumentariam, pabuli causa quae parata sunt; rationem vinariam, oleariam, quid venierit, quid exactum siet, quid relicuom siet, quid siet quod veneat: quae satis accipiunda sînt satis accipiantur; reliqua quae sint uti conpareant.

(Cato, *Agr.* 2)

21. nam ego vos nouisse credo iam ut sit pater meus,
quam liber harum rerum multarum siet
quantusque amator sit quod complacitum est semel.

(Plaut, *Amphitruo*, 104-106)

22. sed ita adsimulauit se, quasi Amphitruo siet.
nunc ne hunc ornatum vos meum admiremini,
quod ego huc processi sic cum seruili schema:

(*Id.*, *ibid.*, 115-117)

23. sed quo modo et uerbis quibus me deceat fabularier,
prius ipse mecum etiam uolo hic meditari. sic hoc proloquar.

(*Ibid.*, 201-202)

24. an egomet me illic reliqui, si forte oblitus fui?

(*Ibid.* 457)

25. ego faxim te<d> Amphitruonem esse malis, quam Iouem.
Experiri istuc mauellem me quam mi memorarier.

26. Ne dixis istuc - Ne sic fueris: illico ego non dixero.
Em aspecta, rideo. - Vtinam male qui mihi uolunt sic rideant.
(*Id.*, *Asin.* 840-841)

27. nunc si filiam locassim meam tibi, in mentem uenit
te bouem esse et me esse asellum: ubi tecum coniunctus siem,
ubi onus nequeam ferre pariter, iaceam ego asinus in luto.
(*Id.*, *Aul.*, 228-230)

28. Di istum perduint!
(*Id.*, *Most.*, *668)*

29. .... Si male emptae
Forent, nobis istas redhibere haud liceret
(*Id.*, *ibid.*, 799-800)

30. Aedis dico. - Ergo intro eo igitur sine perductore.
- Ilicet.
- Ibo intro igitur. - Mane sis uideam, ne canis.
- Agedum uide.
- Est! abi, canis. est! abin dierecta? abin hinc in malam crucem?
(*ibid.*, 847-850)

31. Impudens, quin si egomet totus ueneam, uix recipi potis est

quod tu me rogas; nam tu aquam a pumice nunc postulas,
qui ipsus sitiat.

(*Id.*, *Persa*, 40,41)

32. actutum uoltis, empta est: noltis, non empta est
∪_ quamquam ego mercede huc conductus tua
Aduenio, ne tibi me esse ob eam rem obnoxium
Reare: audibis male, si male dicis mihi.

(Caecilius Statius)

33. Responsa explanat: mandat ne matri fuat
Cognoscendi umquam aut contuendi copia.

(Pacuvius)

34. Primum hoc abs te oro, minus inexorabilem
Faxis. – Ni turpassis uanitudine aetatem meam,
Oro: minime flectas fandi me prolixitudine

(*Id.*)

35. te, Sol, inuoco, ut mihi potestatem duis
Inquirendi mei parentis.

(*Id.*)

36. Age, age, amolire, amitte, caue uestem attigas.

(Accius)

37. Nunc si me matrem mansues misericordia
Capsit

(*Id.*)

38. Deinde eius germanum cornibus connitier,
In me arietare, eoque ictu me ad casum dari;
Exin prostratum terra, grauiter saucium,
Resupinum in caelo contueri maximum
Mirificum facinus: dextrorsum orbem flammeum
Radiatum solis linquier cursu nouo.

(*Id.*)

39. Non putaui, inquit, hoc eam facturum…

(Decimus Laberius)

B. a. INSCRIPŢII CU VULGARISME[168]

40. Venimus hoc cupidi, multo magis ire cupimus,
ut liceat nostros uisere, Roma, Lares

(*CIL* IV = Pompeii, sec I p. Chr., 1227)

41. fullo | Cresces | coponi sal.

(*CIL*, IV, 4100)

42. talia te fallant | utinam medacia, copo: |
tu uedes acuam et | bibes ipse merum

(*CIL*, IV, 3948)

---

[168] *CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum*
CE = Carmina latina epigraphica

43. Tetraites, Prudes. Prudes l(ibertus) (pugnarum) XIIX, Tetraites l(ibertus) (pugnarum) X [...] |
abiat Venere Bompeiiana iratam qui hoc laesaerit

(*CIL*, IV, 538)

44. hec uenatio pugnabet V k. Septembres | et Felix ad ursos pugnabet

(*CIL*, IV, 1989)

45. amoris ignes si sentires, mulio,
magi properares, ut uideres Venerem. |
diligo iuuenem uenustum. rogo, punge, iamus. |
bibisti: iamus. prende lora et excute, |
Pompeios defer, ubi dulcis est amor. |
meus es (...)

(*CIL*, IV, 5092)

46. Lupus anemola ic aue | tat. quot comidi, mecum aue[o]. | ego Maurentia | in hunc mo | numentum | titulum posui Lupo | uirginio meo, cum [q]uem quiquaginta a[n] | nis beni laboraui adqu[e] | inculpatim couixi. et A[r] | genteo Samarconi fr[a] | tris uel subulele m[atri] | s meae ipsum titul[um] | feci

(*CIL*, IV, 14524, Moesia)

47. Hic quescunt duas matres duas filias | numero tres facunt et aduenas II paruolas qui | suscitabit cuius condicio est Iul. Herculanus | uet.f.c. in re sua

(*CIL*, III, 3551, Panonia)

48. Paris rex Troge Menelau priuad Elena,
p(er) q(uam) Troia perit, [Gre]cia leta redit

(*CE*, 901)

49. D.m.s. | Maximus et Lascius | duo fratres conue| nientes in uno hunc | titulum nobis posu| imus uiuis ut posse| mus at superos secu| rius uitam bonam gere| re qua fini fata uole| bant. qui qua uita ui| ximus una numquam | inter nos fecimus uer| bum amarum. uolup | tates secuti simus | omnes, uitae nostre | a nobis numquam quit| quam negatum est. | ita tu qui legis bona | uita uiue sodalis | quare post obitum | nec risus nec lusus | nec ulla uoluptas | erit, haue ...

(*CIL*, IX, 3473)

50. Prima Gratia | sarcinatrix. | fecerun qui | debuerun

(*CIL*, VI, 33907)

51. d. m. Aurelius Saza centenarius. | pelece. hic iacio, qui uixi annis quinqu| aginta et militaui annis XXX et sum | natus in prouincia Dacia et milita| ui inter ecuites catafractarios Picta | uensis succura Romani propositi. Au| relia Piactu coniux, qui posit titulo be| nemerenti caro mar(i)t[o s]uo. resta | uiator et lege titulo nestro: dunc le| ces et perausas.

(*CIL*, III, 14406)

52. tu ne uellis aliena membra | inquitare iacentis, dolies | comparabit sibi. quod si no| cueris, noceberis ab alio

(*CIL*, VI, 29947)

53. Votum quem | promisit Hercu| li Irsiti Rogatus | fecit dedicait libes animo

(*CIL*, VIII, 5667, Africa)

54. hic ego sum Cornutus doliens | cum filis dulcissimis VIIII

(*CIL*, VI 16483)

55. Quisquis ama ualia, peria qui nosci amare
Bis tanti peria quisquis amare uota

(*CIL*, IV, 1173)

B.b. TEXTE LITERARE

Petroniu

56. 'Oro te' inquit Echion centonarius 'melius loquere. "modo sic, modo sic" inquit rusticus; uarium porcum perdiderat. quod hodie non est, cras erit: sic uita truditur. non mehercules patria melior dici potest, si homines haberet. sed laborat hoc tempore, nec haec sola. non debemus delicati esse, ubique medius caelus est. tu si aliubi fueris,

dices hic porcos coctos ambulare. et ecce habituri sumus munus excellente in triduo die festa; familia non lanisticia, sed plurimi liberti.

(*Satiricon*, 45,1)

57. Tu beatior es: bis prande, bis cena. ego fidem meam malo quam thesauros. ad summam, quisquam me bis poposcit? annis quadraginta seruiui; nemo tamen sciit utrum seruus essem an liber. et puer capillatus in hanc coloniam ueni; adhuc basilica non erat facta.

(*Ibid.*, 57,9)

58. Quando uicesimam numerasti? . . . quid faciat, crucis offla, coruorum cibaria? curabo, iam tibi Iouis iratus sit, et isti qui tibi non imperat. ita satur pane fiam, ut ego istud conliberto meo dono; alioquin iam tibi depraesentiarum reddidissem.

(*Ibid.*, 58,2)

59. Eamus in forum et pecunias mutuemur: iam scies hoc ferrum fidem habere. uah, bella res est uolpis uda. ita lucrum faciam et ita bene moriar ut populus per exitum meum iuret, nisi te ubique toga peruersa fuero persecutus.

(*Ibid.*, 58,11-13)

60. Caue, circumspicias; caue, maiorem maledicas."

(*Ibid.*, 58,13)

61. Postquam ergo omnes bonam mentem bonamque ualetudinem sibi optarunt, Trimalchio ad Nicerotem respexit et 'solebas' inquit 'suauius esse in conuictu;

(*Id., ibid.*, 61,1-2)

62. Ibi, quomodo dii uolunt, amare coepi uxorem Terentii coponis: noueratis Melissam Tarentinam, pulcherrimum bacciballum. sed ego non mehercules corporaliter <illam> [autem] aut propter res uene[ra]rias curaui, sed magis quod benemoria fuit. si quid ab illa petii, numquam mihi negatum; fecit assem, semissem habui: in illius sinum demandaui, nec umquam fefellitus sum.

(*Ibid.*, 61,6-9)

63. Venimus inter monimenta: homo meus coepit ad stelas facere, sed ego <pergo> cantabundus et stelas numero. deinde ut respexi ad comitem, ille exuit se et omnia uestimenta secundum uiam posuit. mihi anima in naso esse, stabam tamquam mortuus.

(*Ibid.*, 62,4)

64. Sed, quod coeperam dicere, postquam lupus factus est, ululare coepit et in siluas fugit. ego primitus nesciebam ubi essem, deinde accessi, ut uestimenta eius tollerem: illa autem lapidea facta sunt. qui mori timore nisi ego?

(*Ibid.*, 62,7-9)

65. Omne genus enim poma uolo sint circa cineres meos, et uinearum largiter. ualde enim falsum est uiuo quidem domos cultas esse, non curari eas, ubi diutius nobis

habitandum est. et ideo ante omnia adici uolo: "hoc monumentum heredem non sequatur".

(*Ibid.*, 71,7-8)

66. Faciatur, si tibi uidetur, et triclinia.

(*Ibid.*, 71,10)

67. Ad summam, Scaurus cum huc uenit, nusquam mauoluit hospitari, et habet ad mare paternum hospitium.

(*Ibid.*, 77,5)

Peregrinatio Egeriae ad loca sancta

68. Cum ergo iubente Deo persubissemus in ipsa summitate et peruenissemus ad hostium ipsius ecclesiae, ecce et occurrit presbyter ueniens de monasterio suo, qui ipsi ecclesie deputabatur, senex integer et monachus a prima uita et, ut hic dicunt, ascitis et (quid plura?) qualis dignus est esse in eo loco. Occurrerunt etiam et alii presbyteri nec non etiam et omnes monachi, qui commorabantur iuxta montem illum, id est qui tamen aut etate aut imbecillitate non fuerunt impediti.

(3,14)

69. Habebat autem de eo loco ad montem Dei forsitan quattuor milia totum per ualle illa, quam dixi ingens...

(37,13)

70. Nobis ergo euntibus ab eo loco, ubi uenientes a Faran feceramus orationem, iter sic fuit, ut medium

transuersaremus caput ipsius uallis, et sic plecaremus nos ad montem Dei. Mons autem ipse per giro quidem unus esse uidetur; intus autem quod ingrederis, plures sunt, sed totum mons Dei appellatur...

(38,11)

71. Nos ergo sabbato sera ingressi sumus montem, et peruenientes ad monasteria quaedam susceperunt nos ibi satis humane monachi, qui ibi commorabantur, praebentes nobis omnem humanitatem; nam et ecclesia ibi est cum presbytero. Ibi ergo mansimus in ea nocte et inde maturius die dominica cum ipso presbytero et monachis, qui ibi commorabantur, coepimus ascendere montes singulos. Qui montes cum infinito labore ascenduntur, quoniam non eos subis lente et lente per girum ut dicimus in cocleas...

(39,4)

Itinerarium Antonini Placentini

72. Et inde uenimus in ciuitate Elusa in caput heremi, qui uadit ad Sina, in qua etiam ex relatione episcopi quaedam nobilis puella nomine Maria. Quae dum nupta fuisset, et in ipsa nocte nuptus sui mortuus est sponsus eius. Quae patienter portauit et intra septimanam illius manumisit omnem familiam (et omnia sua) erogauit pauperibus uel monasteriis. Intrinsecus celebrato die septimo ipsa nocte sublatum uestimentum sponsi non est inuenta... Duos dies ille, cum quo eram, ambulauit quaerendo, sed aut inuenerit aut non inuenerit noluit

nobis dicere; tamen tunicas et dactalos et cicer firxum sportellas, quas secum detulit, uel lupinum: nihil horum secum reportauit.

(34)

Vitae Patrum

73. Senex uero cum gustasset, nihil locutus est, sed tacitus manducauit, et dabat ei tertio. Ille autem nolebat manducare, dicens: Vere, non possum, fili. Discipulus autem hortabatur eum, et dicebat: Bonum est, abba, ecce ego manduco tecum. Qui cum gustasset, et cognouisset quid fecerat, cecidit pronus in faciem, dicens: Vae mihi, pater, quia occidi te, et tu peccatum hoc posuisti super me, quia non es locutus. Et dixit ei senex: Non contristeris, fili, si uoluisset Deus, ut mel manducarem, mel habuisti mittere in zippulas istas.

(5, 4, 59)

74. Dicebat abbas Sisois: Quando eram in Scyti cum abbate Macario, ascendimus metere cum eo septem nomina. Et ecce una uidua colligebat spicas dopost nos, et non cessabat plorans. Vocauit ergo senex dominum agri illius, et dixit ei: Quid est aniculae huic, quod semper plorat? Qui dixit ei: Quia uir eius habuit depositum cuiusdam, et mortuus est non loquens, et non dixit ubi posuit illud, et uult dominus depositi accipere eam et filios eius in seruitutem.

(6.2.8.)

B.c. TRATATE TEHNICE

Mulomedicina Chironis

75. Quodcunque iumentum oculum myocephalum habuerit... quod curatur sic. Acerrimo collirio nimis assidue inungebis ter aut quater diurnum, calda fouebis. Similiter si se coeperit extenuare, sequeris eam curam, donec sanum fiat...

(79)

76. De praeobturationes. Siquod iumentum praeobturatum factum fuerit, signa erunt haec. Habebit caudam extensam, et nares ei constabunt et de pedes feriet terram, et omne stercus odoratur, et subala ei sudat ... Contingit autem ob hoc, si stentinus reuersabit se, per quem solent iumenta adsellari, cum eius stentini pars foras se misit et uix redit.

(399)

Oribasius Latinus

77. Ad erisipelas in cerebro. Fit autem et in cerebro erisipela quemodmodum et in aliis membris, et cognoscitur sic. Dolit caput totus et uidetur in eo esse flamma ignea, et non sustenit in uno loco caput tenire, sed huc illuc mutat

non ferens de stratura lecti calorem et semper infrigdare caput uult, et facies frigida est et subpallida ...

(*Syn.* 8.12)

Compositiones Lucenses

(Forme şi sintagme verbale excerptate)

78. Aspargis. Confrangis. Metallizatur. Lamnizas. Fac bollire. Laxa stare. Pone ad battere. Facilis ad pisandum. Nos omnia probatum hbemus. Terra... dum incenditur, perdet colorem.

B.d. GRAMATICI, GLOSE ŞI GLOSARE

Appendix Probi

79. 175: tundeo, non detundo

Probus Grammticus

80. ... numeri singularis *probaui* non *probai, probasti* non *probaisti, probauit* non *probait*; numeri pluralis *probauimus* non *probaimus, probauistis* et *probastis, probauerunt* et *probarunt* et *probauere.*

(160,14)

81. Quaeritur, qua de causa *calcaui* et non *calcai* dicatur... et ideo *calcai* barbarismus esse pronuntiatur.

(182,11)

82. Quaeritur, qua de causa *adno* et non *adnao* dicatur... Nunc cum dicat Vergilius *adnabant pariter,* utique iam *adno*, non *adnao* facere pronuntiauit.

(185,9)

83. Nunc cum dicat Vergilius *fuge litus auarum*, utique iam infinito modo *fugere*, non *fugire* facere pronuntiatur.

(185,24)

Glossarium biblicum de la Reichenau (sec 4-5 p. Chr.)

84. excubent: uigilent uel custodias faciunt.
distulerit: reuersauerit.
uocaui: clamaui
ago: facio
egit: fecit
da: dona

Glossarium Alphabeticum

85. difert: elongat
detegere: discooperire
induti: uestiti
utere: usitare

BIBLIOGRAFIE

I. Indo-europeană

F. R. Adrados, *Evolución y estructura del verbo indoeuropeo*[2], Madrid, 1974

E. Benveniste, *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*, Paris, 1948

E. Benveniste, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris, 1935

K. Brugmann – B. Delbrück, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*[2], Strassburg, 1897 – 1916

A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*[7], Paris, 1934

A. Meillet – J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 1953

Th. Simenschy – Gh. Ivănescu, *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, București, 1981

O. Szemerényi, *Einführung in die vergleichende Sprachwissenchaft*, Darmstadt, 1970

L. Wald – D. Slușanschi, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București, 1987

II. Latină

1. Tratate și manuale

A. Battisti, *Avviamento allo studio del latino volgare*, Bari. 1950

A. Blaise, *Manuel du latin chrétien*, Strasbourg, 1955

J. Collart, *Grammaire du latin*, Paris, 1969

J. Collart, *Histoire de la langue latine*, Paris, 1972

F. T. Cooper, *Word formation in the Roman Sermo Plebeius*, Boston U.S.A., London, 1895

J. Cousin, *Évolution et structure de la langue latine*, Paris, 1944

G. Cremaschi, *Guida allo studio del latino medievale*[2], Padova, 1959

G. Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940

A. Ernout, *Morphologie historique du latin*[3], Paris, 1953

A. Ernout – F. Thomas, *Syntaxe latine*[2], Paris, 1953

I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985

I. Fischer, *Morfologia istorică a limbii latine*, București, 1985

B. H. Grandgent, *An Introduction to Vulgar Latin*, Boston, 1907 (Versiunea românească de Eugen Tănase, Cluj, 1958)

(coord.) Al. Graur, *Istoria Limbii Române*, vol. I, *Limba latină (Morfologia verbului*: S. Stati, *Derivarea şi Compunerea*: G. Creţia), Bucureşti, 1965

J. B. Hofmann, *Lateinische Umgangsprache*, Heidelberg, 1926

R. G. Kent, *The forms of Latin*, Baltimore, 1946

E. Kierckers, *Historische Lateinische Grammatik*, II Teil *Formenlehre*, München, 1931

M. Leumann – J. B. Hofmann, *Lateinische Grammatik, Laut - und Formenlehre*[5], München, 1928 (ultima ediţie, din 1977, este revăzută de A. Szantyr)

A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*[5], Paris, 1948

A. Meillet – J. Vendryes, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 1953

H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti – Paris, 1978

P. Monteil, *Éléments de phonétique et de morphologie du latin*, Paris, 1970 (vers. span. de Conception Fernández, Sevilla, 1992)

Fr. Neue, C. Wagener, *Formenlehre der lateinischen Sprache* 4. vol., Leipzig, 1892-1905

M. Niedermann, *Historische Lautlehre des Lateinischen*, Heidelberg, 1911 (vers. franceză, Paris, 1931)

R. L. Palmer, *The Latin Language*[6], London, 1968

K. Perret, *Le verbe latin*, Paris, f.d.

V. Pisani, *Grammatica latina storica e comparativa*, Torino, 1952

A. Ronconi, *Il verbo latino*, Firenze, 1959

F. Sbordone, *Grammatica storica della lingua latina*[3], Napoli, f.d.

G. Serbat, *Les structures du latin*, Paris, 1980

D. Sluşanschi, *Sintaxa limbii latine*, I[5], (*Sintaxa propoziției*), II (*Sintaxa frazei*), Bucureşti, 1994

F. Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut – und Formenlehre*[2], Heidelberg, 1914

S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia şi Scythia Minor*, Bucureşti, 1961

C. Tagliavini, *Fonetica e morfologia storica del latino*, Bologna, 1962

I.M. Tronskii, *Istoriceskaja grammatika latinskogo jazyka*, Moskva, 1960

V. Väänänen, *Introduction au latin vulgaire*[3], Paris, 1981

V. Väänänen, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, Helsinki, 1937

2. Studii

D. Barbelenet, *De l'aspect verbal en latin ancien et particulièrement dans Térence*, Paris, 1913

E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Paris, 1966

M. Bonnet, *Le Latin de Grégoire de Tours*, Paris, 1980

J. J. Champion, *The periphrastic futures formed by the romance reflexes of VADO (AD) plus infinitive*, Chapel Hill, 1978

P. Flobert, *Les verbes déponents latins des origines à Charlemagne*, Paris, 1975

Al. Graur, *La quatrième conjugaison latine*, B.S.L., nr. 119, Paris, 1939 (versiunea românească în *Studii de Lingvistică Generală*, Bucureşti, 1960)

Al. Graur, *Prezentul verbului latin* ***fero,*** S.C.L. 1, Bucureşti, 1950 (retipărire în *Studii de linvistică generală, Bucureşti, 1960*)

E. Löfstedt, *Late latin*, Oslo, 1959

N. Marinescu, *Über den Ursprung der –* ***ndo-*** *Bildungen im lateinischen*, Langue et Littérature II, 1943, Académie Roumaine, Bucureşti, 1943

X. Mignot, *Les verbes dénominatifs latins*, Paris, 1969

G. Moignet, *Essai sur le mode subjonctif en latin postclassique et ancien français*, I – II, Alger, 1959

H. Pinkster, *The Strategy and Chronologiy of the Development of Future and Perfect Tense Auxiliaries in Latin* în *Historical Development of Auxiliaries*, ed. M. Harris şi P. Ramat, Berlin – New York – Amsterdam, 1987

H. Rönsch, *Itala und Vulgata*[2], Marburg, 1875

G. Serbat, *Les temps du verbe latin*, R.E.L. LIV, 1976

J. Svennung, *Compositiones Lucenses. Studien zum Jnhalt, zur Textkritik und Sprache*, Uppsala – Leipzig 1941

J. Svennung, *Untersuchungen zu Palladius und zur lateinischer Fach – und Volkssprache*, Uppsala, 1935

V. Väänänen, *Le journal – épître d'Égérie (Itinerarium Egeriae). Étude linguistique*, Helsinki, 1987

J. Vendryes, *Sur quelques présents en -ē-* (*Mél. de Phil., Litt. et d'Hist. anc.* offerts à Alfred Ernout), Paris, 1940

III. Alte limbi italice

B. D. Buck, *A Grammer of Oscan and Umbrian*[2], Boston, 1928

C. V. Pisani, *Le lingue dell' Italia antica oltre il latino*[2], Torino, 1964

IV. Greacă

P. Chantraine, *Morphologie historique du grec*, Paris, 1961

L. R. Palmer, *The Greek Language,* Atlantic Highlans, 1980

E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, München, 1939

F. Vanţ-Ştef, *Morfologie istorica greacà*, Bucureşti, 1962

V. Limbi romanice

E. Blasco Ferrer, *La lingua sarda contemporanea*, Cagliari, 1986

E. Bourciez, *Eléments de Linguistique Romane*[3], Paris, 1930

(coord.) I. Coteanu, *Istoria Limbii Române*, vol. II, *Latina Dunàreanà (Morfologia verbului:* Sebastiana Popescu –Fischer, Maria Iliescu, Liliana Macarie), Bucureşti, 1969

M. Caragiu Marioţeanu, *Compendiu de Dialectologie românà (nord- şi sud-dunàreanà)*, Bucureşti, 1975

A. Giurescu, *Elemente de Morfosintaxà Romanica*, Bucureşti, 1982

I. Iordan, *Introducere în lingvistica romanicà*, Bucureşti, 1965

W. Meyer-Lübke, *Vergleichende Grammatik der romanischen Sprachen*, Leipzig, 1890-1901 (vers.

franc. *Grammaire des langues romanes*, Paris, 1890-1906)

(coord.) Al. Niculescu, *Manual de lingvistică romanică. Latinitate-Romanitate*, vol. II, *Latina "vulgară"* (Morfologia: Maria Iliescu), București, 1979

G. Reichenkron, *Historische Latein-Romanische Grammatik*, Wiesbaden, 1965

S. Reinheimer – L. Tasmowski, *Pratique des langue romanes*, Paris et Montréal, 1997

Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, reed., București, 1968

C. Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine*[3], Bologna, 1964 (vers. rom. București, 1977)

VI. Culegeri de inscripții

Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), Berlin, începând din 1863

A. Degrassi, *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*, 2 vol., Firenze, 1963, 1965

M. C. Díaz y Díaz, *Antología del Latin Vulgar*[5], Madrid, 1989

E. Diehl, *Altlateinische Inschriften*[3], Berlin, 1930

E. Diehl, *Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes*[2], Berlin, 1930

E. Diehl, *Vulgärlateinische Inschriften*, Bonn, 1910

A. Ernout, *Recueil de textes latins archaïques*, Paris, 1916

M. Iliescu, D. Sluşanschi, *Du latin aux langues romanes*, Heidelberg, 1991

(coord.) I. Iordan, *Crestomaţie romanică*, vol. I, Bucureşti, 1962

H. F. Muller - P. Taylor, *A Chrestomathy of Vulgar Latin*, Boston, 1932

V. Pisani, *Testi latini arcaici e volgari*, Torino, 1960

G. Rohlfs, *Sermo vulgaris latinus*, Tübingen, 1965

F. Slotty, *Vulgärlateinisches Übungsbuch*[3], Berlin, 1960

CUPRINS

1. Introducere 5

2. Preliminarii 11
Repere indo-europene.
Structura morfematică a cuvântului latin

3. Categoriile gramaticale ale verbului latin 21

3.1. Diateza 21
3.2. Modul 34
3.3. Aspectul 45
3.4. Timpul 56
3.5. Numărul și persoana 57

4. - 6. Formele verbului latin 61

A. Modurile personale

4. *Infectum*
4.1. Temele de *infectum* și repartiția lor în conjugari 61
4.2. Flexiunea. Desinențele
Timpurile derivate din tema de *infectum* 97
4.3. Prezentul indicativului 97

4.4. Imperfectul indicativului 101
4.5. Viitorul indicativului 105
4.6. Prezentul conjunctivului 112
4.7. Imperfectul conjunctivului 116
4.8. Prezentul imperativului 119
4.9. Viitorul imperativului 122

5. *Perfectum* 125
5.1. Generalități
5.1.2. Temele de *perfectum* 127
5.2. Flexiunea. Desinențele 139
Timpurile derivate din tema de *perfectum* 142
5.3. Perfectul indicativului 142
5.4. Mai-mult-ca-perfectul indicativului 147
5.5. Viitorul anterior 150
5.6. Perfectul conjunctivului 154
5.7. Mai-mult-ca-perfectul conjunctivului 156
5.8. Valorile timpurilor conjunctivului 158

B. Formele nominale ale verbului 163
6. Generalitați 163
6.1. Adjectivul verbal în -nt- (Participiul prezent activ) 165
6.2. Infinitivul prezent activ 173
6.3. Infinitivul prezent pasiv 177
6.4. Infinitivul perfect activ 178
6.5. Gerunziul și adjectivul verbal 179
în -nd-us (gerundivul) 179

6.6. Adjectivul verbal în -to- (Participiul perfect pasiv) 188
6.7. Infinitivul perfect pasiv 195
6.8. Substantivul verbal în - tu- (Supinul) 196
6.9. Infinitivul viitor pasiv 199
6.10. Adjectivul verbal în - ***tūrus*** (Participiul viitor activ) și Infinitivul viitor activ 200

7. **Verbele anomale** 205

8. **Anexa I.** Prefixarea și compunerea 213

9. **Anexa II.** Fragmente ilustrative 221

Bibliografie 241

Cuprins 251

Tiparul s-a executat sub cda 507/1999
la Tipografia Editurii Universității din București

DATA RESTITUIRII

08. MAI. 2003		
5. IAN. 2004		
16. MAI. 2011		
29 AUG. 2014		

Lucrarea înfăţişează şi, pe cât este posibil, explică evoluţia flexiunii verbului latin, pornind de la elementele moştenite din indo-europeană şi urmărind reorganizările din cursul latinităţii propriu-zise până la rezultatele romanice.

Acestei prezentări diacronice i se asociază analiza funcţionării sistemului verbal latin, remarcabil de coerent şi de simetric, în sincronie.

ISBN 973-575-406-1

Lei 34500